

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БАНК-МОЛИЯ
АКАДЕМИЯСИ**

**Касимова Гуляр Ахматовна
Шаакрамов Кахрамон Кучкарович**

Маҳаллий бюджетлар

Ўқув қўлланма

Тошкент – 2012

65.261.3

Ш74

Касимова Г.А., Шаакрамов К.К. Маҳаллий бюджетлар. Ўқув қўлланма. –Т.: «Молия», 2012. -260 б.

ББК 65.261.3

УДК: 336.14 (075)

Ушбу ўқув қўлланмада маҳаллий молиянинг таркибий қисми, бюджет тизимида маҳаллий бюджетни бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари, бюджет ижросида ғазначилик тизимини жорий этиш чора-тадбирлари баён этилган. Шунингдек маҳаллий бюджетни бошқариш жараёнларида маҳаллий ҳокимият органларига юклатилган вазифалар ва функциялар, маҳаллий бюджетнинг ғазна ижроси механизми, бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш ҳамда маҳаллий бюджетларнинг даромадларини кўпайтиришнинг ҳозирги замон муаммолари ёритилган. Ўқув қўлланма иқтисодиёт йўналишидаги талабалар учун фойдали бўлиб, унда маҳаллий бюджетни ташкил этишнинг назарий, ҳуқуқий, ташкилий асослари, ҳозирги кунда маҳаллий бюджетларни самарали бошқариш чора-тадбирлари тўғрисида маълумотлар берилган.

Мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясидаги «Давлат молиясини бошқариш» ва “Бюджетнинг ғазна ижроси” йўналишидаги магистрантларга «Маҳаллий молия» фанидан фойдаланишга тавсия этилади. Ўқув қўлланма молия ва ғазначилик органлари ходимлари, талабалар, магистрантлар, илмий ходимларга илмий тадқиқот ишларида яқиндан ёрдам беради.

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг 2009-2011 йилларга мўлжалланган илмий-техникавий дастури доирасида 2-015 рақамли “Ғазначилик тизимида маҳаллий бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш” мавзусидаги илмий лойиҳа бўйича тайёрланди ва нашр қилинди.

Масъул муҳаррир:

Вахабов А.В. – иқтисод фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

Йўлдошев М. И. – Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси кафедра мудири, и.ф.д., профессор,

Каримова З. Х. – Тошкент молия институти кафедра мудири, и. ф. н., фахрий профессор.

№2424-7224

ISBN 978-9943-302-60-0

© Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси,
«Молия» нашриёти, 2012 й.

КИРИШ

Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятига ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлига эга бўлган мустақил давлат сифатида намоён бўлди. Республика ўз даромадларини мустақил тасарруф этадиган, ўз харажатларини тўла-тўқис қоплайдиган мамлакат сифатида танилди. Буларнинг барчаси давлатнинг зарурий хусусияти саналувчи бюджет тизими ва бюджет жараёнида ўз тасдиғини топмоқда. Ўзбекистоннинг маҳаллий давлат ҳокимият идоралари вилоятлар, шаҳар ва туманлар билан ўзаро муносабатлари янгича иқтисодий асосларда қайта ташкил этилди.

Ўзбекистон учун миллий суверенитети ва давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунлариданок иқтисодий мустақилликка эришиш, айниқса, иқтисодий соҳада ўзига хос йўлини, ички ва ташқи сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш энг муҳим вазифа саналди. Ушбу вазифаларни тўғри бажарилиши натижасида Ўзбекистоннинг банк-молия, солиқ, бюджет, фазначилик тизими шаклланди. Мамлакатимизда молия, бюджет, пул ва кредит тизимини бошқаришда, бюджет, фискал ва солиқ сиёсатини амалга оширишда бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос ижтимоий ҳимояланган, босқичма-босқич йўли танланди. Ўзбекистон Республикасида демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида молия, бюджет, солиқ, пул-кредит сиёсати чоратadbирлари такомиллаштирилди.

Республикада ҳар бир соҳада иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда. Айниқса, бюджет тизимида олиб борилаётган ислохотларни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ҳар бир давлатнинг иқтисодий қудрати шу давлатнинг мукамал бюджетига эга эканлиги билан ифодаланadi. Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг 20 йил ичида чуқур иқтисодий сиёсат негизида барқарор молиявий тизимни, шуниндек, унинг асосини ташкил этувчи маҳаллий бюджетларни шакллантириш ва ижро этиш соҳасида ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

“Юртимизда барпо этилган банк-молия тизимининг барқарор ва ишончли, фаолият юритиши, изчил юқори ўсиш суръатлари, иқтисодиётда амалга оширилаётган янгиланиш ва ўзгаришлар, умуман, мамлакатимизни модернизация қилиш йўлидаги дадил қадамларимиз дунё жамоатчилиги, шунингдек, Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки сингари нуфузли халқаро молия ташкилотлари томонидан эътироф этилди”¹. Иқтисодий ўсиш суръатларини таъминланган ва молиявий барқарорликка эришишга йўналтирилган ислохотларни чуқурлаштириш даврида давлат

---

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. “Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мамлакатимиз тараққиётини асосий мезонидир. –Т.: Ўзбекистон, 2011. Т. 19.

молияси, айниқса, бюджет тизими барқарорлигини мустаҳкамлаш муҳим стратегик вазифа ҳисобланади.

Республикамизда бюджет тизимида олиб борилаётган ўзгаришларнинг марказида маҳаллий бюджет даромадларини тўлик ва ўз вақтида тушириш, республика ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган иқтисодий-ижтимоий соҳа харажатларини режалаштириш ҳамда харажатларни молиялаштиришда янги шакл ва усуллардан самарали фойдаланиш, бюджетдаги тақчилликнинг ўсишига таъсир кўрсатувчи сабабларнинг олдини олиш, иш ҳақи ва нафакаларни ўз вақтида тўлашни таъминлаш, шунингдек, ғазначилик тизимида бюджет маблағларидан фойдаланиш жараёнида бюджет интизомига риоя этиш масалалари туради.

— Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида рўй бераётган туб ўзгаришлар ижтимоий-иқтисодий яратувчилик руҳида маҳаллий бюджетларни бошқариш, ғазначилик, молия ҳамда маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг қайта тақсимланишини қайта кўриб чиқиш зарурияти туғилди. Маҳаллий бюджетлар давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларини амалга оширишда, биринчи навбатда, давлат маблағларини қайта тақсимлаш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатда яратилган ЯИМни ҳудудлар бўйича қайта тақсимлаш ҳамда аҳолига етказиш бюджет даромадлари ва харажатлари орқали таъминланади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш билан боғлиқ чора-тадбирларни молиялаштириш асосан маҳаллий бюджетлар ҳисобидан амалга оширилади.

Ушбу ўқув қўлланмада ғазначилик тизими тараққиётида ҳудудларда маҳаллий молияни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари очиб берилган. Давлат бюджети таркибида маҳаллий бюджетнинг ўрни, маҳаллий ҳокимият органларига юклатилган вазифалар ва функциялар, маҳаллий бюджетларни бошқаришда ғазначилик тизимини жорий қилиниши масалалари батафсил ёритилган.

Мазкур ўқув қўлланма ватанимиз ва чет эл адабиётларидан, матбуотда эълон қилинган мақолалардан фойдаланган ҳолда тайёрланди. Шунингдек, интернет тармоғи орқали олинган маълумотлар билан ҳам бойитилди. Ўқув қўлланманинг ҳар бир боби якунида талабанинг билимини мустаҳкамлаш ҳамда мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш мақсадида ўзини-ўзи текшириш учун саволлар ва топшириқлар берилди.

Муаллифлар ўқув қўлланмани тайёрлашда ўз маслаҳатлари билан яқиндан ёрдам берган Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси ректори и.ф.д., профессор А.В. Вахабовга, тақризчилар и.ф.д., профессор М.И. Йўлдошевга, иқтисод фанлари номзоди, фахрий проф. З.Х. Каримовага катта миннатдорчилик билдирадилар. Ўқув қўлланма бўйича барча фикр-мулоҳаза ва таклифлар Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясининг Ўқув, илмий-услубий кенгашига юборишингизни сўраймиз. Бу келгусида мазкур ўқув қўлланманинг янада мукамал тарзда ўқувчиларга дарслик сифатида тақдим этилишига ёрдам беради, деб умид қиламиз.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1-БОБ. “МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР” ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ

1.1. Бюджет тизимида маҳаллий бюджетларнинг ўрни ва аҳамияти

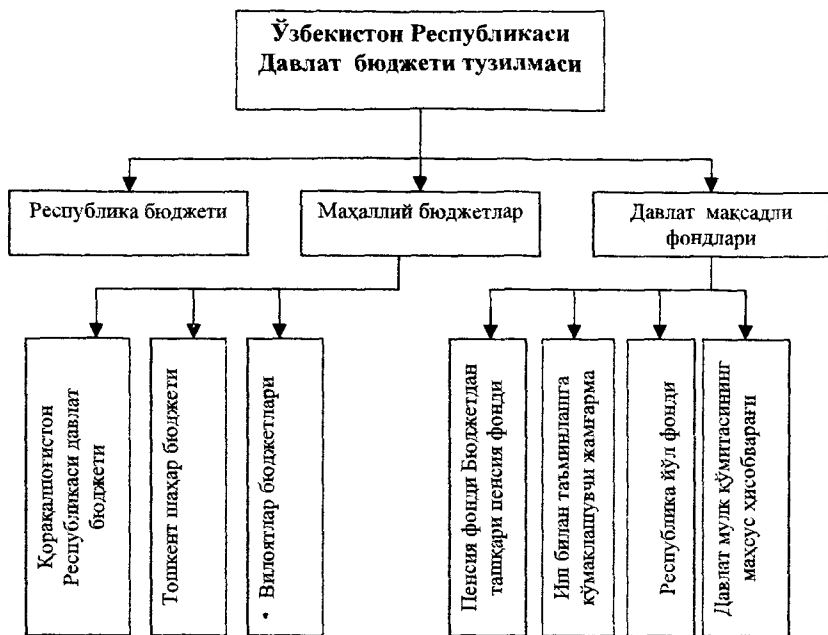
Мамлакатимизда барқарор ва самарали иқтисодиётни шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислохотлар бугунги кунда ўзининг натижаларини намоён этмоқда. Жумладан, қисқа вақт ичида иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, аҳоли даромадларининг ўсишини таъминлаш, самарали ташқи савдо ҳамда инвестиция жараёнларини кучайтириш, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини барқарор ривожлантириш, бюджет тизимини мустақкамлашда аҳамиятли ютуқлар қўлга киритилди.

Ўзбекистонда 2011 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим мақсади ва асосий устувор вазифаси – бу ислохотларни давом эттириш ва чуқурлаштириш, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш, 2009–2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурини сўзсиз бажариш, шу асосда иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатлари, самарадорлиги ва макроиқтисодий мувозанатни таъминлашдан иборат. Амалга оширилаётган тадбирлар қаторида турли даражадаги маҳаллий бюджетлардан иборат бўлган бюджет тизимини бошқариш масаласига алоҳида эътибор қаратилади!

Бюджет ишлаб чиқариш ҳосиласи, у нимани ва қанча яратса, шунга қараб бюджет шаклланади. Унинг мавжудлиги иқтисодий зарурат ва бу ижтимоий неъматларнинг такроран яратилиб турилишини юзага келтиради. Бюджет иқтисодиётга давлат томонидан таъсир этишнинг фаол воситаси ҳисобланади. У иқтисодиётнинг ўсишига қайта таъсир этганда, ишлаб чиқариш ресурсларини ривожлантириш давлат бюджети ва турли даражадаги бюджетдан молиялаштириш орқали юз беради. Давлатнинг молиявий салоҳияти ва имкониятларидан оқилона фойдаланишнинг асосий омилларидан бири – давлат бюджетидир. Бугунги кунга келиб, бюджет нафақат молиявий, иқтисодий, балки сиёсий масалага айланди. Бюджет ҳар қайси оила, ҳар қайси корхона ёки тармоқ ҳаётида ўзининг таъсирини шундай кучли намоён қиладики, бу масалада қандайдир хатога йўл қўйилса, сўнг уни ўзгартириш қийин бўлади.

Бюджет тизими – бу иқтисодий муносабатлар йиғиндиси бўлиб, давлат тузилиши ва қонун нормаларига асосланган, маъмурий-худудий тузилишга мос ҳолда шакллантирилган, бюджет муносабатларида мустақил бўлган бюджет ташкилотлари ва жамғармалар мажмуидир.

Бюджет тизими республика бюджети ва барча маҳаллий бюджетларнинг жамламаси ҳисобланади. У давлатнинг сиёсий ва иқтисодий тизимига ҳамда республиканинг маъмурий-худудий бўлинишига асосланади.

1-расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тузилмаси

Бюджет тизимининг ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий тамойиллари, тузилиши унда бирлашиб кетадиган бюджетларнинг ўзаро алоқадорлигини, давлат бюджети тузилмасини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тузилмаси қуйидагиларни: Республика бюджети; Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади. Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади (1-расм).

Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимида муҳим таркибий қисми Республика бюджети ташкил этади. Республика бюджети – Давлат бюджетининг умумдавлат тусидаги тадбирларни молиялаштиришда фойдаланадиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари миқдори назарда тутилади. Мамлакатдаги ЯИМни Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёни Республика бюджети орқали тартибга солинади. Республика бюджети турли даражадаги маҳаллий бюджетлар харажатларининг даромадлари билан қопланмаган қисмини

коплаб турувчи ва харажатлар қисмининг бажарилишини назорат қилувчи юкори бюджет саналади.

Бюджет тизими турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва тузиш принципларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифодалайди². Молия йилига мўлжалланган барча даражадаги бюджетларни шакллантириш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва уларнинг ижроси ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – сўмда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими уч гуруҳдан иборат омиллар таъсирида фаолият кўрсатади:

– солиқ кодекси ва бюджетга оид янги қонунлар билан боғлиқ бўлган бюджет ислохотлари;

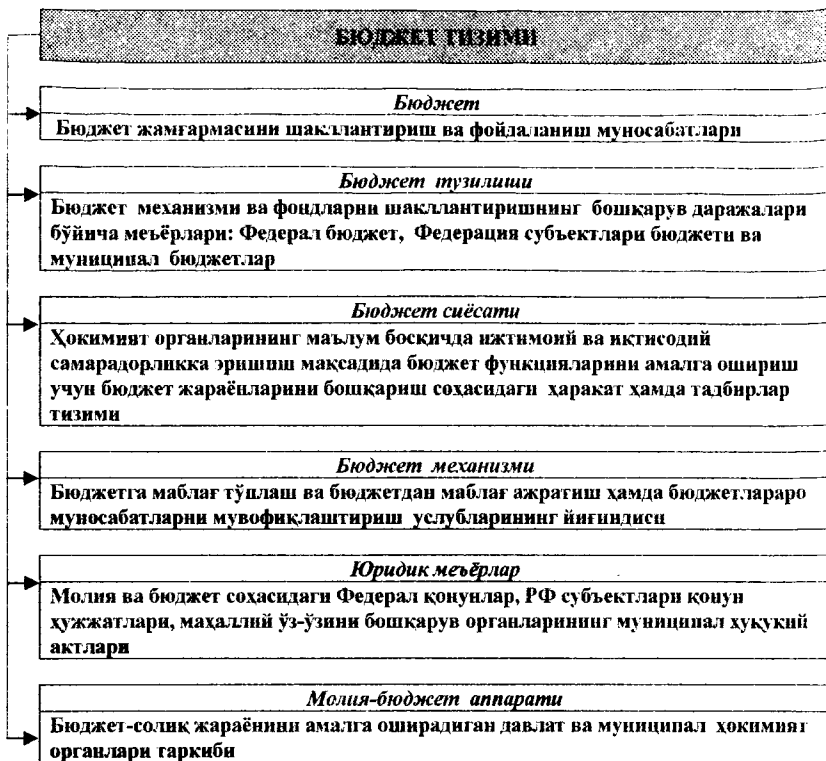
– Ўзбекистон Республикасида бюджет тузилмаси, ҳокимият тузилмаси ва механизмларини давлат томонидан ислоҳ қилиш, республика ва минтақалар бюджетлари ваколатларининг белгилаб қўйилиши;

– бюджет кўрсаткичларининг ўзаро иқтисодий таъсири.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида бюджет тизимининг барча бўғинларини бошқаришни тақомиллаштиришнинг муҳим характерли томонлари мавжуд. Биринчидан, ижтимоий соҳа харажатларини ўз вақтида ва керакли миқдорда молиялаштириш учун бюджетга етарли бўлган даромадларни таъминлаш лозим. Иккинчидан, аҳолининг биринчи навбатдаги эҳтиёжларини таъминлаш билан бевосита боғлиқ бўлган иқтисодий соҳаларни зарур даражада ривожлантиришни таъминлаш керак. Учинчидан, хусусий бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш учун янада қулай шарт-шароитларни яратиш лозим.

Россиялик иқтисодчилар Г.С. Закревская ва С.В. Мишинанинг фикрларича, бюджет ислохотларини ривожлантириш қарорларини қабул қилишда назарий жиҳатдан «кўп киррали» бюджет тизими тушунчасининг мазмунига эътибор бериледи. Бюджет тизими – умумижтимоий эҳтиёжларни таъминлаш, ижтимоий-иқтисодий дастурларни молиялаштириш учун йўналтирилган бюджет сиёсати, бюджет ҳуқуқи ва бюджет механизмини ўз ичига оладиган молия-бюджет институти ва фондларининг йиғиндисидир. Қуйидаги 2-расмда Россия Федерациясининг молиявий, ҳуқуқий ва ташкилий характердаги элементлардан ташкил топган бюджет тизимининг таркиби кўрсатилган.

² Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни. 33-модда.

2-расм. Россия Федерацияси бюджет тизимининг таркиби

Бюджет тизими мураккаб механизм бўлиб, муайян мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий тузилиши, шунингдек, давлат қурилишини акс эттиради. Мазкур тизим муайян давлатни тавсифлайдиган ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий хусусиятларнинг бутун мажмуи асосида шаклланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаганидек, «бешинчи устувор йўналиш – марказий ва юқори давлат бошқарув органи идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб боришни таъминлаш»³ зарур.

Маҳаллий бюджетлар Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг муҳим ва ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Иқтисодий

³ Каримов И. А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шаклантиришнинг асосий йўналишлари. “Халқ сўзи”. 2002 йил 30 август.

модернизациялаш ва янгилаш шароитида маҳаллий бюджетларга эътибор янада кучаяди. Маҳаллий бюджет – Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молна йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Бюджет асосий молиявий режа сифатида тегишли ҳудуднинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётининг барча соҳалари ҳамда йўналишларини тўла қамраб олади. Маҳаллий бюджетлар маҳаллий ҳокимиятнинг фаолият кўрсатишларида молиявий манба бўлиб ҳисобланади. Давлатнинг ижтимоий сиёсатини жойларда амалга оширишда асосий роль ўйнайди. Моддий маънода бюджет – тегишли даражадаги давлат ва маҳаллий ҳокимият идоралари фаолиятини таъминловчи, уларга юклатилган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий вазифаларни бажариш имконини берувчи марказлаштирилган пул маблағлари фондидир. Давлат томонидан режалаштирилган тадбирларни бюджет ҳисобидан молиявий таъминлаш деганда бюджетнинг айнан ана шу моддий маъноси кўзда тутилади.

Молия, бюджет ва давлат молиясига оид адабиётларда кўрсатилишича, «бюджет муносабатлари» иқтисодий категория сифатида молиявий муносабатларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Демак, уларга пул шакли ва молиянинг асосий вазифалари хос. Давлат билан корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ўртасидаги молиявий муносабатлар бюджет муносабатлари дейлади.

Бюджет муносабатларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, биринчидан, давлат ва уни қуйи бошқарув органлари иштирокида тақсимлаш жараёнида вужудга келса, иккинчидан, умумжамиат талаб ва эҳтиёжини таъминлаш учун керак бўлган марказлашган пул фондининг шаклланиши ҳамда самарали фойдаланиши билан боғлиқ. Бюджет муносабатлари – жамият иқтисодий тизимининг элементидир. Унинг амал қилиши, аввало, давлат ва унга тегишли функцияларни амалга ошириш учун зарур моддий-молиявий база шакллантирилиши учун объектив зарурдир. Такрор ишлаб чиқариш жараёнида бюджет муносабатларига мувофиқ келувчи моддий шакл кўринишини олади.

Иқтисодчи В.Родионованинг фикрича, бюджет муносабатлари – жамият иқтисодий тизилишининг ажралмас қисмидир, бюджет тизимини амал қилиши давлат томонидан унга тегишли функцияларни бажариши учун зарур моддий-молиявий базани шакллантириш билан объектив равишда аниқланади.

Иқтисодчи олимлар проф. А.Ваҳобов ва З.Срождиноваларнинг «Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети» ўқув кўланмасида солиқлар бюджет муносабатларига таъсир кўрсатувчи муҳим омил деб қаралади, «солиқлар ривожланган товар ишлаб чиқаришнинг муҳим категорияси бўлиб, у янада кенгрок категория – давлат бюджети билан

чамбарчас боғланган, солиқлар бюджетнинг шаклланишида иштирок этади»⁴ деб таъкидлаб ўтилган. Солиқлар молиявий ресурсларнинг давлат иқтиёрида тўпланиб боришини таъминлайди, бу ресурслардан иқтисодий ривожланишнинг умумдавлат, минтақавий вазифаларни ҳал қилиш, ижтимоий адолат тамойилларидан келиб чикиб даромадларни тартибга солиш учун фойдаланилади.

Маҳаллий бюджетлар орқали ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши молиявий маблағлар билан таъминланади. Республикамизда қабул қилинган ижтимоий дастурларни, биринчи навбатда, аҳолининг кам таъминланган табақаларини аниқ тарзда қўллаб-қувватлаш, соғлом авлодни тарбиялаш асосида аҳоли фаровонлигини оширишга қаратилган кучли ижтимоий сиёсатнинг таъсирчанлиги ва аниқ тарзда молиявий қўллаб-қувватлашни кучайтиришда маҳаллий бюджетларни шакллантириш ва самарали ижросини таъминлашнинг аҳамияти катта.

Маҳаллий бюджетлар маҳаллий эҳтиёжларни тўлиқ ҳисобга олиши ва харажатларни маҳаллий бюджет даромадлари билан мувофиқлаштириши керак. Шунинг учун маҳаллий ҳокимият органлари даромадларнинг маҳаллий бюджетга доимий келиб тушиши ва мавжуд молиявий ресурслардан мақсадли фойдаланишдан манфаатдордир. Чунки жойларда ҳудудий иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари маҳаллий бюджет маблағларини сафарбар этишга, бюджет маблағларини режали сарфлашга доир ишларни ташкил этишга бевосита боғлиқ. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини муваффақиятли бажаришга имкон яратади.

Ўзбекистон Республикасининг Молия вазирлиги ва жойлардаги молия органлари ходимларининг қонун ҳужжатларида кўрсатилган вазифа ва функцияларни бажариш жараёнида маҳаллий бюджетларни бошқаришни фақатгина амалий жиҳатларини билибгина қолмасдан, балки маҳаллий бюджетларнинг моҳияти, зарурлиги, ўзига хос хусусиятлари, маҳаллий бюджет даромадлари, маҳаллий бюджет харажатлари, маҳаллий бюджетларнинг ғазна ижроси, ғазначилик тизимида бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш каби назарий масалаларни билишлари лозим. Шу сабабли «Маҳаллий бюджетлар» фанини чуқур ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

1.2. «Маҳаллий бюджетлар» фанининг мақсади, предмети ва вазифалари

Иқтисодиётни модернизациялаш ва янгилаш шароитида бюджет тизимини бошқариш ислохотларини ўтказиш жараёни, аввало, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг ролини ошириш, ҳудудларни молиявий таъминлашни мустаҳкамлаш,

---

⁴ Ваҳобов А., Срождинова З. Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети. Тошкент. 2005. 36-б.

бутунлай янги молия, бюджет, гaзначилик ва солиқ механизмини яратиш, гaзначиликда бюджетлараро муносабатларни тартибга солиш, шунингдек, маҳаллий бюджетлар ижроси самарадорлигини таъминлашнинг янги услубиети ва тамойилларини аниқлашни ўз ичига олади.

«Маҳаллий бюджетлар» фанини ўқитишнинг зарурлиги давлат бюджети таркибида маҳаллий бюджетларнинг аҳамияти ўсиб бораётганлигидан келиб чиқади. [Маҳаллий бюджетда асосий аҳамиятга эга бўлган харажатлар молиялаштирилади] Масалан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, иқтимоий таъминот, иқтимоий ҳимоя, жисмоний тарбия, спорт ва бошқа харажатлардан иборат. Маҳаллий бюджет харажатларини ўз вақтида, тўлиқ молиялаштириш ва қўшимча молиялаштириш маблағларини топиш, бюджет ташкилотлари томонидан маблағларни самарали ва мақсадли ишлатилиши устидан назоратни амалга ошириш катта аҳамиятга эга. Бугунги кунда маҳаллий бюджетларни ўз ичига қамраб олган давлат бюджетида маблағлардан самарали ва мақсадли фойдаланишда гaзначилик тизими жорий қилинди. Гaзначилик тизими ёрдамида дастлабки, жорий ва якуний назорат жараёнини такомиллаштириш бўйича катта ўзгаришлар амалга оширилди. Гaзначилик органларининг мақсади – бюджет ташкилотларини узлуксиз молиялаштириб бориш, бюджетдан маблағ олувчилар томонидан ажратилган ресурсларни меъёрий ҳужжатлар талабларидан келиб чиқиб, бюджет ташкилотларига етказиш ва уларнинг топшириғига асосан касса операцияларини юргизишдан иборат.

«Маҳаллий бюджетлар» фанини ўрганишнинг мақсади – юқори малакали иқтисодчилар, молия ва гaзначилик органлари ходимлари бўлиб етишадиган талабалар учун маҳаллий бюджетларни бошқариш тизими тўғрисида назарий билимлар бериш, мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида давлатнинг жойларда амалга оширилаётган молия ва бюджет сиёсатининг устувор йўналишлари бўйича назарий маълумотлар беришдан иборат.

«Маҳаллий бюджетлар» фанининг мақсади ва вазифалари талабаларни гaзначилик тизимида мустақил ишлашга тайёрлашдан иборат. Мазкур фан гaзначилик ва молия тизимининг мутахассисларини тайёрлашда етакчи назарий фанлардан бири ҳисобланади. «Маҳаллий бюджетлар» фанида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини ижро этиш, бюджет тизимини бошқаришда гaзначилик тизимидан фойдаланиш, гaзначилик институтини ташкил қилиш билан мамлакатнинг иқтимоий-иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, шунингдек, Ягона Гaзна Ҳисобварағи ва Худудий Гaзначилик Ҳисобварақларидан маҳаллий бюджет харажатларини амалга оширишни такомиллаштириш каби масалалар кўриб чиқилади.

«Маҳаллий бюджетлар» фанининг ҳам бошқа фанлар сингари ўзига хос предмети ва вазифалари мавжуд. «Маҳаллий бюджетлар» фанидан олинган билимлар молия соҳаси мутахассисларини давлат молиясини бошқариш,

бюджет амалиётига оид фаолиятларида учрайдиган долзарб масалаларни ҳал қилишда ҳамда маҳаллий бюджетга доир адабиётларни ўрганишда ва малакаларини оширишларида ёрдам беради.

Ушбу фан предметини ўрганиш куйидаги мақсад ва вазифаларни ўз ичига олади:

– ҳудудлар даражасида бюджет тизимини бошқариш хусусиятлари ва муаммоларини ўрганиш;

– маҳаллий бюджетларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва асосий вазифаларини ўрганиш;

– Ўзбекистон Республикасида бюджетлараро муносабатларни ўрганиш;

– маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш механизмни ўрганиш;

– маҳаллий бюджетларнинг ғазна ижросини амалга оширишнинг назарий-ҳуқуқий асосларини ўрганиш;

– маҳаллий бюджетни ғазначилик тизимида бошқаришнинг ҳозирги замон стратегик вазифаларини ўрганиш.

«Маҳаллий бюджетлар» фани бозор иқтисодиётини тадқиқ қилувчи фанларнинг бири сифатида ўзида кўплаб бозор иқтисодиётига оид аниқ фанларнинг хулосаларини мужассамлаштиради.

1.3. «Маҳаллий бюджетлар» фанининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги

«Маҳаллий бюджетлар» фани «Иқтисодий назария», «Ғазначилик», «Давлат бюджети» каби фанлардан олинган назарий асосларга гаянади. Шу билан бирга «Ғазначилик фаолияти механизми», «Ғазначилиқда давлат мақсадли жамғармалари» каби фанларни ўзлаштириш учун назарий-услубий асос бўлиб хизмат қилади. Унинг серқирралиги ва аниқ ҳисоб-китобларга асосланганлиги, компьютерлардан фойдаланиш зарурияти ушбу фанга катта масъулият билан ёндашиш кераклигини кўрсатади. Мазкур фани ўрганиш жараёнида талабалар умумназарий фанлардан олган билимлари билан бирга бюджет амалиётида иқтисодий таҳлил ва баҳолаш, дастурий режалаштириш ва молиявий режалаштириш, молиявий таҳлил усулларидан фойдаланади.

«Маҳаллий бюджетлар» фанини чуқур ўргатиш амалиётда маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари режаларининг тўлиқ ва ўз вақтида бажарилишига эришишда ёрдам беради. Мазкур фanning вазифаси молия ходимларини назарий билимлар ва услубий қўлланмалар билан таъминлашдан иборат. Шунингдек, хорижий мамлакатларнинг бюджет амалиётини ўрганиш ва таққослаш асосида тегишли хулосалар ишлаб чиқиш ҳамда республикамызда мазкур тажрибаларни амалиётга татбиқ этиш ўргатилади.

Таянч сўз ва иборалар

Давлат бюджет тuzилмаси, маҳаллий бюджет, маҳаллий молия, жамланган бюджет, бюджет тизими, маҳаллий бюджет даромадлари, маҳаллий бюджет харажатлари, республика бюджети, солиқлар, йиғимлар, Солиқ кодекси, бюджетдан маблағ олувчилар.

Назорат саволлари:

1. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида маҳаллий бюджетларнинг аҳамиятини оширишда қандай чора-тадбирлар амалга оширилмоқда?
2. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизимига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. «Маҳаллий бюджетлар» фанини ўқитишнинг мақсади нималардан иборат?
4. «Маҳаллий бюджетлар» фани нимани ўргатади?
5. «Маҳаллий бюджетлар» фанининг вазифалари нималардан иборат?
6. Молия ва ғазначилик органлари ходимларини тайёрлашда «Маҳаллий бюджетлар» фанининг ўрни қандай?
7. «Маҳаллий бюджетлар» фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги ҳақида сўзланг.
8. Бюджет тизимида маҳаллий бюджетларнинг ўрнини кўрсатинг.

2-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

2.1. Маҳаллий бюджетларнинг иқтисодий-ижтимоий моҳияти

Маҳаллий бюджетларнинг мавқеини янада ошириш ҳукуматимиз бюджет сиёсатининг самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган муҳим омил эканлиги шубҳасиздир, бу борада уларни янада қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилинмоқда. Маҳаллий бюджетларнинг даромадлар ва харажатлар режасини шакллантириш ва маблағларини харажат қилиш миқдори вилоят, туман, шаҳар ҳокимият органлари томонидан тасдиқланади. Маҳаллий бюджетлар орқали ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши молиявий маблағлар билан таъминлаб борилади. Маҳаллий бюджетлар Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тузилишининг асосий қисми сифатида ўзида 14 та мустақил бюджетни мужассамлаштиради. Бозор иқтисодиёти шароитида маҳаллий бюджетлар мустақил юридик ташкилот ҳисобланади. Маҳаллий бюджет маблағларининг асосий қисми ижтимоий-маданий тадбирлар ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш харажатларига йўналтирилади. Маҳаллий бюджетлар давлат молия тизимининг асосий таркибий қисмини ташкил этади.

Иқтисодий адабиётларда маҳаллий бюджетга турли даражада марказлаштирилган пул маблағлари фондини вужудга келтириш, тақсимлаш ва фойдаланишга онд асосий молиявий режа бўлиб, маҳаллий бюджет тегишли давлат ёки маҳаллий идора томонидан ишлаб чиқиладиган ҳамда тасдиқланадиган юридик ҳужжатдан иборат деб таъриф берилишида айнан маҳаллий бюджетларнинг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлади.

Мақроиқтисодиётдаги реал айланишда давлат маҳсулотлар ва хизматлар билан иштирок этса, молиявий айланишда бюджетдаги маблағлари билан иштирок этади. Оддий қилиб айтганда, маҳаллий бюджет жойларда ишлаб чиқаришнинг яқуний натижаларини аҳолига етказишнинг асосий каналларидан бири ҳисобланади. Мазкур бюджетлар орқали марказлашган жамғармалар аҳолининг айрим қатламлари ўртасида тақсимланади. Маҳаллий бюджетлардан ишлаб чиқариш соҳасининг тармоқлари, биринчи навбатда, озик-овқат ва маҳаллий саноат, коммунал хўжалик ва аҳолининг турмуш кечириши учун зурур бўлган аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳаси молиялаштирилади. Маҳаллий бошқарув органларининг ролини ошириш бевосита уларнинг молия-бюджет ҳуқуқларини оширишни, уларга юкланган вазифаларни амалга оширишда етарли маблағлар билан таъминлашни талаб этади. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида ўз-ўзини бошқариш муҳим ўрин тутади. Маҳаллий бошқарув органларининг ролини ошириш бевосита уларнинг бюджет соҳасидаги ҳуқуқларини кенгайтириш, юклатилган вазифаларни амалга оширишда етарли маблағлар билан таъминлашни талаб этади.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида маҳаллий «бюджет даромадлари ва харажатларини мувофиқлаштириш республика ва унинг ҳудудларининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Албатта, маҳаллий бошқарув органлари фаолиятининг асосий молиявий негизи – маҳаллий бюджетлар ҳисобланади. Маҳаллий бошқарув органларига юклатилган вазифаларнинг самарали амалга оширилиши уларнинг молиявий маблағларга эга бўлишлари билан боғлиқ. Маҳаллий ресурсларни самарали бошқариш, ҳудудий иқтисодий субъектларининг ўзаро алоқаларини мувофиқ равишда ташкил этиш, тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда маҳаллий ижтимоий хизматлар кўрсатиш учун молиявий имкониятларни кенгайтириш имконини беради.

Ҳудудий иқтисодийни ҳудудий хўжалик, ҳудудий тузилма ихтиёрида бўлган мулкни ва маҳаллий бюджетни бошқариш ташкил этади. Ҳудуд доирасида фаолият кўрсатувчи барча корхоналарнинг ривожланиш йўналишларини эътиборга олмасдан, маҳаллий молия ва маҳаллий бюджетнинг ривожланиш йўналишлари белгиланмайди.

Мамлакатдаги ҳар бир таъмурий-ҳудудий бирлик ўз бюджетига эга бўлганлиги учун бу босқичда ана шу бюджетларнинг (ҳудудларга мўлжалланган жамғармаларнинг) умумий ҳажмини тўғри аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади. У ёки бу бюджетнинг харажатлари жойларда олинган даромадларнинг ҳажми билан мос келмаслиги оқибатида уларни кўшимча маблағлар билан таъминлаш зарурияти вужудга келади, барча қуйи бюджетларни баланслаштириш амалга оширилади.

Маҳаллий бюджет асосий молиявий режа сифатида тегишли ҳудуднинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг барча соҳалари ва йўналишларини тўлиқ қамраб олади маҳаллий бюджет ҳар йили ишлаб чиқилади ва тасдиқланади ҳамда молия йили давомида 1 январдан 31 декабргача ижро этилади. Маҳаллий бюджет маблағларнинг эгаси сифатида амалдаги меъёрий ҳужжатларга асосланиб, умумий ҳажми бюджет қонунчилигида белгиланган миқдорда пул маблағларини ажратади.

Хорижий мамлакатларда маҳаллий бюджет мустақил равишда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳисобига шакллантирилади. Бизнинг республикамизда ҳам маҳаллий бюджет даромадларини маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ташкил этади. Маҳаллий бюджетлар давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларини амалга оширишда, биринчи навбатда, ижтимоий инфратузилмани сақлаш ва ривожлантиришга давлат маблағларини тақсимлашда алоҳида аҳамиятга эга. Мамлакат бюджетининг тузилиши, биринчи навбатда, давлат тузилишига боғлиқ бўлади. Унитар тузилишга эга бўлган мамлакатларда бюджет тизими икки босқичдан, давлат бюджети ва маҳаллий бюджетлардан иборат. Федерал тузилишга эга бўлган мамлакатларда бюджет тизими уч бўғиндан иборат.

Жаҳон иқтисодиёти интеграциялашуви жараёни мамлакатимизнинг ҳам бюджет тизимини бошқаришни доимий тарзда такомиллаштириш заруриятини юзага келтирмоқда. Шунга кўра, бюджет ижросининг хорижий мамлакатларда жорий этилган ва қисқа муддат мобайнида ўзининг ижобий натижасини кўрсатаётган ғазначилик тизими фаолияти такомиллаштирилмоқда. Ҳозирги кунда давлат бюджети самарали ижросини таъминлашнинг давлат тадбирлари ичида маҳаллий бюджетларни бошқаришда ғазначилик хизматидан кенг фойдаланиш ва бюджет амалиётида шу асосда туб ўзгаришларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Маҳаллий бюджетда ғазначиликни жорий этиш учун зарур ҳуқуқий шакллантириш, услубий базани такомиллаштириш юзасидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар аниқ белгилаб олинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 610-сон қарорининг 20-бандида кўрсатилишича. Давлат бюджети ижросининг ғазна тизимига ўтиш чора-тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига Самарқанд вилоятида, жумладан, республика бюджетидан молиялаштириладиган айрим бюджет ташкилотлари иштирокида, тажриба лойиҳасини 2005 йилдан бошлаб амалга оширишга рухсат берилди. Ҳозирги кунда маҳаллий бюджетларда ғазначилик тизимини жорий этиш бўйича жуда кўп амалий ишлар қилинди. Албатта, ғазначилик фаолиятини амалиётга татбиқ этиш бюджет тизимининг барча жабҳаларидаги ўзгаришларни, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳолати, ташкилий услубий ишлар ва ахборот технологияларидан фойдаланиш жараёнларини қамраб олади.

2.2. Маҳаллий бюджетларнинг асосий вазифалари

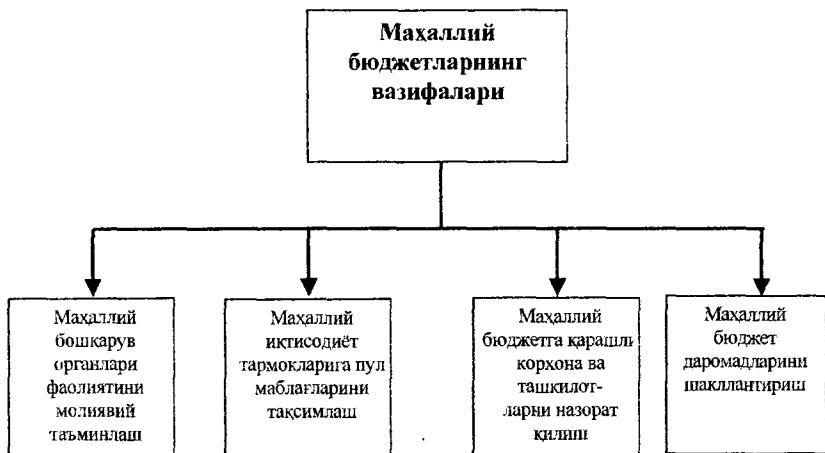
Маҳаллий бюджет маблағларнинг эгаси сифатида амалдаги меъёрий ҳужжатларга асосланиб, умумий ҳажми бюджет қонунчилигида белгиланган миқдорда пул маблағларини ажратади. Маҳаллий бюджет харажатларига маблағлар ажратиш давлат ҳокимияти, давлат бошқарув органлари, молия-кредит идоралари тизими орқали тегишли маблағларга эҳтиёж сезилган пайтдан (молия йилида) бошлаб уларни сарф-харажат қилгунга қадар бўлган бутун давр мобайнида юз беради.

Маҳаллий бюджет объектив иқтисодий категория бўлиб, икки томонлама хусусиятга эга. Биринчидан, у иқтисодиёт тармоқларини молиявий таъминлашга қаратилган харажатлардан иборат. Иккинчидан эса, бу харажатлар ҳудуддаги корхоналарнинг даромадидан ташкил топади. Маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари чамбарчас боғлиқдир. Албатта, ЯИМнинг пастрок даражаси, ўз навбатида, ишлаб чиқаришда қатнашувчилар даромадларининг нисбатан камроқ бўлишнини, иқтисодиётнинг келгуси тараққиётини инвестициялаш имкониятларининг

қисқаришини, айниқса, вилоятлар, шаҳар ва туманлардаги аҳолининг кам таъминланган қатламларини иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатади. Давлат бошқарув органлари томонидан ўрнатилган солиқлар ва тўловларнинг турли шакллари давлат қонунларида, молиявий бошқарув органларининг меъёрий ҳужжатларида ўз ифодасини топган, объектив омилларга маълум даражада боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг ҳар бир бўғини у ёки бу ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган турли пул жамғармаларни ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишга қаратилган ўзига хос вазифаларни бажаради. Маҳаллий бюджетнинг аҳамияти эса унинг бажарадиган вазифалари орқали намоён бўлади. Маҳаллий бюджетлар қуйидаги вазифаларни бажаради.

3-расм. Маҳаллий бюджетларнинг вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти сари йўл тутиши даврида маҳаллий бюджетларнинг республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги роли янада ошади. Шундай экан, маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш ҳозирги даврда республика ва унинг ҳудудларини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳудудий иқтисодиётни ривожлантириш ва маҳаллий бюджетларни барқарорлаштириш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак:

- шаҳар ва қишлоқларда саноатни, айниқса, истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни устувор ривожлантириш;
- мавжуд агроиқлим, сув ва ер ресурсларидан оқилона фойдаланилган ҳолда қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини таъминлаш;

– маҳаллий шароитлардан келиб чиққан ҳолда барча ҳудудларда хизматлар соҳасининг устувор ривожланишини таъминлаш, янги хизмат турларини кенгайтириш;

– кичик бизнес, касаначилик, бозор инфратузилмасини ривожлантириш асосида аҳоли бандлиги, айниқса, ёшларни иш билан таъминлаш даражасини ошириш;

– энергетика тармоқларини сув билан таъминлаш, локализация тизимини, автомобиль ва темир йўллар шохобчаларини янгилаш ҳамда кенгайтиришдан иборат.

2.3. Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда маҳаллий бюджетларнинг роли

Ҳозирги замон бозор иқтисодиёти ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа механизмлар билан тартибга солинади. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти ривожланишига давлат аралашувининг асосий мақсади, иқтисодиётга янги демократик усуллар билан раҳбарлик қилиш, барча хорижий мамлакатлар билан самарали иқтисодий интеграцияга ўтиш, чет эл ютуқларидан фойдаланиш асосида барча ҳудудларда аҳолининг турмуш даражасини кўтаришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидла ганларидек, «...Бугун жойларда иқтисодиётни юксалтириш, замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни барпо этиш ва реконструкция қилиш учун хорижий сармояларни жалб қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, хизмат кўрсатиш соҳаси ва касаначиликни ривожлантириш нечоғлиқ катта, ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини кимгадир исбот қилиб беришга ҳожат йўқ. Бу авваламбор, аҳоли бандлиги, унинг иш ҳақи ва даромадларини ошириш, бу охир-оқибатда республикамиз ҳудудлари, шаҳар ва туманларимиздаги энг муҳим ижтимоий муаммоларни ечиш демакдир»¹.

Ўзбекистонда бюджет тизимини самарали бошқариш, турли даражадаги бюджет даромадлари ва харажатларини мувофиқлаштириш ҳозирги молиявий-иқтисодий инқироз шароитида республика ва унинг ҳудудларини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон мустақилликни кўлга киритгач, суверен давлатнинг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлган бюджет тизимини аста-секин, миллий хусусиятларини инобатга олган ҳолда ривожлантирмоқда.

Худудий иқтисодиёт бу – мамлакатнинг алоҳида худуди ёки алоҳида қисми бўлиб, табиий-иқлим шароитлари билан узвий боғланган, ижтимоий-иқтисодий, демографик, ташкилий жойлашган, мослаштирилган ва ишлаб

---

¹ Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // “Халқ сўзи”. 2008 йил 9 февраль.

чиқарувчи кучлар йиғиндисидир. Худудий иқтисодиётнинг мазмун-моҳияти ва хусусияти илмий асосланган минтақавий сиёсатни самарали ишлаб чиқаришга кўмак беради. Илмий адабиётларда худуд вилоят, шаҳар, ўлка, воҳа, водий каби маъноларда кенг фойдаланилади. Иқтисодий адабиётларда кўрсатилишича, худудий иқтисодиёт ижтимоий ишлаб чиқариш, худудий ташкил топиш қонуниятлари ва унинг ҳаракат механизmidан иборат. Хорижий адабиётларда худудий иқтисодиёт халқ хўжалиги соҳалари, тармоқлари ўзаро алоқадорлигининг мураккаб мажмуи сифатида кўрсатилади.

Ўзбекистон учун «худудий иқтисодиёт», «минтақавий иқтисодиёт», «муниципал иқтисодиёт» «маҳаллий бюджет барқарорлиги» атамалари амалиётдаги муҳим тушунчалар ҳисобланади. Мустақиллик йилларигача вилоят, шаҳар ва туманга фақат маъмурий худудий бўлиниш нуктаи-назаридан ёндашилган, иқтисодиёт миллий даражада тилга олинган. Вилоят, туман ва шаҳар даражаси ҳақида сўз кетганда асосан «маҳаллий хўжалик» атамаси қўлланилган. Маҳаллий бюджетларни бошқариш ишларига, ўз навбатида, коммунал хўжалиги корхоналари мажмуи, баъзан эса маҳаллий ҳокимият ва ўз-ўзини бошқариш органларининг ободончилик эҳтиёжларини таъминлашга йўналтирилган фаолияти деб қаралган. Иқтисодий адабиётларда «худудий иқтисодиёт» тушунчасига таъриф берилмаган. Шунга қарамай маҳаллий соҳага боғлиқ иқтисодий масалалар билан ишлашда қулайлик туғдириш нуктаи назаридан мазкур тушунчадан фойдаланилган. Айни пайтда, «худудий иқтисодиёт» тушунчаси маҳаллий миқёсда содир бўладиган жараёнларни, молиявий ҳолатни ва иқтисодий ходисаларни ўрганиш учун зарур.

Худудий иқтисодиёт ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётининг бўлинмас ва узвий бир бўғини сифатида фаолият юритади. «Худудий иқтисодиёт» тушунчасининг мазмуни масаласи бугунги кунда баҳсли бўлиб қолмоқда. Маъмурий бошқарувнинг анъанавий концепциялари нуктаи назаридан содда ва тушунарли бўлган биринчи қарашга кўра, худудий иқтисодиёт – маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари томонидан бевосита назорат қилинадиган барча иқтисодий жараёнлардан иборат.

Мамлакатимизда иқтисодий ўсишни таъминлаш кўп жиҳатдан худудларнинг ривожланиш даражаси ва ўсиш суръатларига боғлиқ. Худудларнинг мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожланиши макроиқтисодий барқарорлик, миллий иқтисодиёт хавфсизлигини таъминлашнинг асоси ҳисобланади. Чунки барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, авваламбор, минтақалардаги ижтимоий-иқтисодий вазиятга, уларнинг мутаносиб ва комплекс ривожлантириш даражасига тўғридан-тўғри боғлиқ. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ислохотларнинг асосий юки худудий бирликлар ва маҳаллий бошқарув органлари зиммасига тушади. Таъкидлаш жоизки, худудларда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар макроиқтисодий сиёсатнинг кичиклаштирилган нусхасини англатмайди. Чунки ҳар бир худудий бирлик – бу ўзига хос

ижтимоий-иқтисодий ва табиий ресурс тизимидир, унинг молиявий ҳолати ва иқтисодий потенциали маҳаллий бюджет харажатлари ҳамда даромадларида кўринади.

Худудий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишда минтақаларо тафовутларни камайтириш, минтақаларнинг табиий иқтисодий салоҳиятидан оқилона ва самарали фойдаланишни рағбатлантириш, маҳаллий бюджетларни мустаҳкамлаш ва барқарорлигини таъминлаш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмаларни барпо этиш, экологик шароити ноқулай бўлган минтақаларни қўллаб-қувватлашга асосий эътибор қаратилади.

Турли мамлакатлар ёки худудлар ишлаб чиқариш омиллари ва ривожланиш шартлари уйғунлигининг ҳар хиллиги иқтисодий ривожланиш даржасини бир хил нуқтан назардан баҳолаш имконини бермайди. Бунинг учун бир қатор асосий кўрсаткичлардан фойдаланилади.

1. Худудий ялпи ички маҳсулот.
2. Худудий иқтисодиётнинг таркибий тузилиши.
3. Аҳоли жон бошига асосий маҳсулот турларини ишлаб чиқариш.
4. Аҳолининг турмуш даражаси ва бандлик.
5. Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.
6. Маҳаллий бюджетнинг даромад базаси²

Маҳаллий бюджетлар орқали худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши молиявий маблағлар билан таъминланади. Худудий мақсадларга мўлжалланган жамғармаларнинг шаклланиши юз беради, яъни умумдавлат пул фондиди бўлишнинг мураккаб тақсимланиш жараёни амалга оширилади. Ташқи томондан барча иқтисодий ва ижтимоий бўлинмаларга ажралган ички бюджет жараёнидек кўринади. Ҳақиқатда эса, бу тақсимланиш ижтимоий-муносабатларнинг барча соҳаларини камраб олади. Бу босқичда худуддаги барча субъектларнинг манфатлари ўзаро тўқнаш келади.

Жаҳон молиявий инқирозининг Ўзбекистонга таъсирининг жиддий бўлмаганлигини бошқа омиллар билан бирга Ўзбекистонда молия, бюджет, банк, пул-кредит тизими, шунингдек, худудларда иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашнинг таъминлаш учун етарли даражада мустаҳкам захиралар яратилганлиги ва зарур ресурслар базасининг мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаганларидек, "...Жойларда ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муаммоларини муваффақиятли ва молиявий инқирозларсиз ҳал этиш маҳаллий бюджетлар даромад базасининг барқарорлигини, шу жумладан улардаги инвестицион, солиқ, валюта имкониятларининг бир текис тақсимотини талаб этади ва бу нисбатдошликда худудларнинг иқтисодий фаоллиги рағбатлантирилиши лозим"².

---

² Каримов И.А. Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш – асосий вазифамиз. \\\\ Қишлоқ ҳаёти. 2004.

Маҳаллий бюджетларнинг даромадларини оширишнинг ички заҳиралари, ҳудудларда ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, жойларда иқтисодий ислохотларнинг амалга оширилиши билан чамбарчас боғлиқ. Маҳаллий бюджетларнинг мавқеини янада ошириш ҳукуматимизнинг бюджет-солиқ сиёсатининг самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган муҳим омил эканлиги шубҳасиздир. Бу борада маҳаллий бюджетларни янада қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилинмоқда.

2.4. Маҳаллий бюджетларнинг таркибий тузилиши

Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизимини ташкил этган бюджетларнинг бутун мажмуини йиғма ва алоҳида ажратилган бюджетларга бўлиш мумкин. Ўзбекистонда Давлат бюджетининг таркибини ва бюджетлараро муносабатларнинг асосини белгилаган биринчи ҳужжат – Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир.

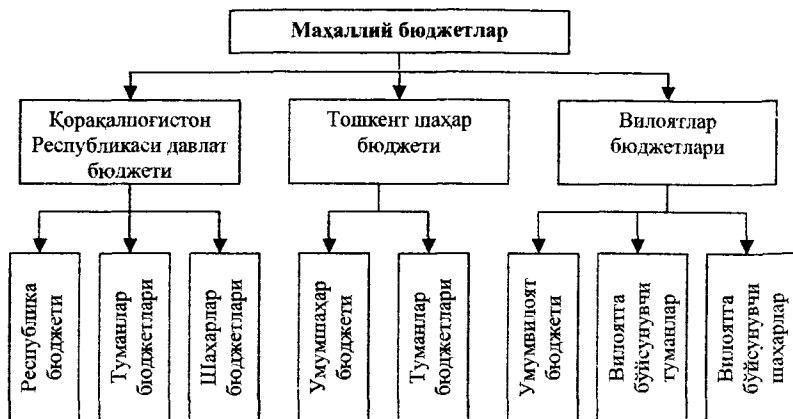
Маҳаллий бюджет даромадлари маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятининг молиявий базаси бўлиб хизмат қилади, харажатлар эса минтақавий эҳтиёжларни таъминлайди. Маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари алоҳида мустақил категория ҳисобланади, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Маҳаллий бюджетлар орқали ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши молиявий маблағлар билан таъминлаб борилади. Маҳаллий бюджетлар Давлат бюджетининг асосини ташкил этганлиги учун маҳаллий бюджетлар даромадларни ошириш мамлакатимиз иқтисодиётининг ривожига жуда катта ҳисса қўшиш билан бир қаторда халқимиз фаровонлигининг ошишига ёрдам беради.

Мамлакатимизда аниқ мақсадга йўналтирилган кучли ижтимоий сиёсат амалга оширилганлиги натижасида жамиятда муайян барқарорлик таъминланади, маҳаллий бюджетларда аҳоли даромадлари ва ижтимоий хизмат билан таъминланганлик даражасида тафовутлар кескин ошиб кетишига йўл қўйилмайди. Маҳаллий бюджет харажатлари билан экологик жиҳатдан оғир шароит юзага келган ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий вазият кескинлашувининг олди олинди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ислохотларни амалга оширишда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари, миллий моделимиз тамойилларига асосланиш, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича амалга оширилган оқилона иқтисодий сиёсат натижасида ҳудудларнинг ишлаб чиқариш ҳажми кескин пасайишнинг олди олинди. Қисқа вақт ичида иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида барқарор ўсиш таъминланди. Иқтисодий ислохотлар ва маҳаллий бюджетларда таркибий ўзгаришларини амалга ошириш натижасида барча вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг иқтисодий ривожланиш даражасида сезиларли ижобий тенденциялар кузатишмоқда. Айниқса, давлат томонидан турли иқтисодий, молиявий ва ташкилий-

маъмурий усуллар воситасида худудлар ривожланишининг тартибга солиниши, мураккаб инкироз шароитида хавфсизликни таъминлаш ва худудлар ўртасидаги иқтисодий ривожланиш даражасидаги тафовутларнинг кескин ортиб кетишининг олдини олишга хизмат қилади.

Қуйидаги 4-расмда Ўзбекистон Республикаси маҳаллий бюджетларининг тузилмасини берилган.

4-расм. Ўзбекистон Республикаси маҳаллий бюджетларининг тузилиши

Бюджет сиёсатининг аҳамияти, бюджет жараёнларида маҳаллий бюджетларнинг роли, маҳаллий бошқарув органлари фаолияти, молия ва бюджет сиёсати масалалари, ҳудудий иқтисодиёт тараққиёти ҳамда маҳаллий бюджетлар харажатларини молиялаштиришни ҳал этишнинг долзарб масалаларидир. Маҳаллий бюджетларнинг даромадлар ва харажатлар таркиби маълум ўзгаришларга дуч келмоқдаки, бюджет харажатларини минимал харажатлар билан максимал самарага эришиш, бюджет ажратмаларини ишлатишнинг мақсадли хусусияти, бюджет маблағларини ишлаб чиқариш кўрсаткичларини бажариш ўлчами ва берилган ажратмалардан фойдаланишни ҳисобга олиб бориш каби тамойиллар асосида молиялаштирилади.

Ўзбекистон Республикасида бюджет тизими тараққиётининг ҳозирги босқичи давлатнинг яхлит бюджет ва ижтимоий сиёсатининг манфаатлари муштараклигини таъминлаш асосидаги ўта масъулиятли вазифаларнинг самарали бошқарилишини талаб этмоқдаки, ушбу вазифанинг икки жиҳатини ажратиб кўрсатиш муҳимдир.

Биринчидан, давлат ижтимоий сиёсатининг жойлардаги ижобий ижроси ёки ҳудудий иқтисодиёт муаммолари кескинлашуви олдининг олинишидир, иккинчидан, маҳаллий бюджетлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг кенгайиб бориши шароитида шунга мос тарзда улар имкониятларини яхшилашнинг

зарурлигидир. Ҳар икки жиҳатнинг ўзаро боғлиқ тарзда биргаликда олиб борилиши мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг ҳозирги кундаги ўта муҳим муаммосини ижобий ҳал этишга имкон беради.

Бюджет харажатлари соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар, уларнинг иштирокчилари ҳуқуқларининг белгиланлиги билан ажралиб туради. Бу муносабатларда давлат манфаатларини ифодаловчи, унинг номидан иш юритиш ваколати берилган бюджет маблағлар олувчиларга нисбатан ҳокимият таъсирини ўтказиш усулида иш олиб борилади. Давлат белгиланган тартибда бюджет ҳисобига молиялаштириладиган харажат турлари, меъёрлари, молиялаштириш объектларини белгилайди, белгиланган талаблар бажарилмаганда эса айбдорларга нисбатан қатъий чоралар кўради.

Мустақиллигимизнинг илк кунлариданоқ давлатимиз ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларини бажаришда бюджет тизимини ташкил қилиш ҳамда унинг меъёрий-ҳуқуқий базасини яратишдек муҳим масала турди. Шу сабабдан Ўзбекистон Республикаси Президенти ва соҳа раҳбар ходимлари бошчилигида ушбу масалага катта эътибор қаратилди. Чунки жамиятнинг раванқи, аҳолининг фаровонлиги, юртнинг тинчлигини таъминлаш ва бошқа мақсадларни амалга ошириш, давлатимизнинг ҳозирги кунда бюджет харажатларини бошқариш ва бюджет сиёсатининг асосий устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Таянч сўз ва иборалар

Давлат бюджети, маҳаллий бюджет, ҳудудий иқтисодиёт, ҳудудий бирлик, бюджет тизимини бошқариш тамойиллари, маҳаллий саноат, маҳаллий эҳтиёжлар, бюджет тизими ягоналиги, минимал харажат, максимал натижа.

Назорат саволлари:

1. Худудларни иқтисодий-ижтимоий ривожлантиришда маҳаллий бюджетларнинг роли нималардан иборат?
2. Давлат бюджети таркибидаги маҳаллий бюджетларнинг ўрни ва салмоғи қандай?
3. «Бюджет» ва «маҳаллий бюджет» атамалари таърифини солиштиринг.
4. Маҳаллий бюджетнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
5. Бюджет тизимини бошқаришнинг ягоналик тамойили ҳақида нима дея оласиз?
6. Худудий иқтисодиётни ривожлантириш ва маҳаллий бюджетни бошқариш масалаларининг ўзаро боғлиқлигини тушунтиринг.

3-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

3.1. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида маҳаллий ҳокимият органларининг фаолияти

Давлатнинг молиявий сиёсати макрониктисодий сиёсатнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, унинг моҳияти давлат ва жамият олдига қўйилган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа стратегик максадларни рўёбга чиқаришга қўлланиладиган ҳуқуқий воситалар, иқтисодий усуллар, аниқ йўналишлар билан белгиланади. Мавжуд шарт-шароитлар аниқ ҳисобга олинган ҳолда, улардан самарали фойдаланишга эътибор қаратилади.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида маҳаллий ҳокимиятлар ваколатини кенгайтириш асосида бошқарув органлари фаолиятини ислох қилиш ислохотларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Маҳаллий ҳокимиятларнинг ваколатини кенгайтиришнинг энг асосий йўналишларидан бири – уларнинг бюджет жараёнидаги ваколатларини ошириш билан бевосита боғлиқ. Чунки, маҳаллий бюджет маблағлари ҳокимиятлар фаолиятида уларга юклатилган вазифаларни бажариш учун иқтисодий негиз ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари ва маърузаларида маҳаллий ҳокимиятлар ролини ошириб боришнинг асосий йўналишлари кўрсатилган.

“..Ўтган давр мобайнида мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар ўта муҳим бир мақсадга, яъни ҳокимиятлар бўлинишининг конституциявий принципини ҳаётга изчил татбиқ этиш, ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали тизимини шакллантириш, марказда ва жойларда қонун чиқарувчи ва вакиллик ҳокимиятининг ваколатлари ҳамда назорат вазифаларининг ролини кучайтириш, суд тизимини либераллаштириш ва унинг мустақиллигини таъминлаш бўйича ғоят долзарб чора-тадбирларни кўришга қаратилди”¹.

Бугунги кунда давлат тузилиши бошқарувида демократик тамойилларнинг ривожланиш жараёни тезлашади. Демократик давлат тузилишининг муҳим таркибий қисми – маҳаллий давлат бошқарув органлари ва уларнинг фаолияти ҳисобланади. Маҳаллий давлат бошқарув органлари ўзларига юклатилган вазифаларни бажариш учун, муайян мулк ва молия-бюджет ҳуқуқига эга бўлади. Республикаимизда қонун ҳужжатларида вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари томонидан амалга ошириладиган молиявий фаолият, бу соҳада маҳаллий идораларга берилган ваколатлар ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати белгилаб қўйилади.

¹ Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президентини Ислоҳ Қаримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. // Норма маслаҳатчи, 2010 йил 16 ноябрь.

Бюджет жараёнида ҳуқуқий муносабатлар субъектлари доирасига қуйидагилар киради:

- давлат, маъмурий-худудий тузилмалар;
- давлат вакиллик, ижроия ва маҳаллий идоралар;
- давлат ва маҳаллий ташкилотлар.

Биринчи гуруҳга Ўзбекистон Республикаси идоралари, вилоят, туман, шаҳар ҳокимиятлари киради. Иккинчи гуруҳга ҳуқумат, вилоят, шаҳар, туман маъмурияти, молиявий идоралар тизими (молия бошқармалари ва бўлимлари, ғазначилик бошқармалари ва бўлимлари, банк муассасалари, солиқ инспекцияси) киради. Маҳаллий бюджетга қарашли бюджет ташкилотларини учинчи гуруҳга киритиш мумкин.

Ҳокимият вакиллик идоралари томонидан бюджет ижроси устидан амалга ошириладиган назорат соҳасидаги ваколатлар қуйидагича бўлинади:

- назоратни ташкил этиш юзасидан ваколатлар;
- бевосита назорат қилиш ваколатлари.

Ҳокимият вакиллик идоралари бюджет ижроси устидан назоратни амалга ошириш мақсадида турли ташкилий тузилмалар (комиссиялар ва ишчи гуруҳлари) ташкил этишлари мумкин. Улар тегишли идораларга бюджет ижросини ташкил этиш, бюджетга ўзгаришлар киритиш юзасидан бажарилиши мажбурий бўлган кўрсатмалар беришлари мумкин. Бюджет қонунчилиги ҳокимият вакиллик идоралари томонидан тегишли бюджет ижросини текшириш учун аудиторларни жалб этиш мумкинлигини назарда тутди. Бюджет ижросини текшириш жараёнида аниқланган камчиликлар юзасидан айбдор мансабдор шахсларга жазо чоралари қўллаш масаласи ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги Кодексга 175-2 модда ва «Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси»га 184-1-моддаси орқали «Бюджет интизомини бузиш» тўғрисидаги бандлар киритилди. Ўзбекистон Республикаси «Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги» Кодекснинг 175-2-моддасига асосан, бюджет интизомини бузиш, бюджет маблағларини бюджетдан молиялаштириладиган муассасалар ва ташкилотларнинг сметаларида кўзда тутилмаган харажатларга йўналтириш, шундай муассасалар ва ташкилотларда харажатлар бўйича бюджетдан ажратилган маблағларнинг лимитлардан ортиб кетиши, штат-смета интизомини бузиш каби хатти-ҳаракатларга йўл қўйган мансабдор шахсларга нисбатан энг кам иш ҳақининг беш бараваридан ўн бараваригача жарима солиш каби маъмурий чора қўриш ҳуқуқи назорат-тафтиш Бош бошқармасига берилди.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий Жиноий Кодекснинг 184-1-моддасига асосан, бюджет интизомини бузиш, бюджетдан молиялаштириладиган муассасалар ва ташкилотларнинг сметаларида назарда тутилмаган харажатларга йўллаш, шундай муассасалар ва ташкилотларда харажатлар тўлаш бўйича бюджетдан ажратилган маблағларнинг

лимитлардан ортиб кетиши, штат-смета интизомини бузиш, шундай ҳолатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача камок билан жазоланади. Ўша ҳолат кўп миқдорда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Ушбу ҳолатлар жуда кўп миқдорда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органлари вазифаларига қуйидагилар қиради:

– қонунийликни, ҳуқуқий тартибни ва фуқароларнинг ҳафсизлигини таъминлаш;

– ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

– маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

– маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

– атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

– фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

– норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Юқорида қайд этилганлар ичида учинчи бандда белгиланган вазифа ижтимоий-иқтисодий моҳияти жиҳатидан алоҳида мавқега, хусусиятга ва масъулиятга мойил вазифалардан бири ҳисобланади. Чунки, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар маҳаллий ҳокимиятларнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжларини қоплашда энг муҳим восита ва манба бўлиб ҳисобланади. Бинобарин, маҳаллий ҳокимиятларнинг зиммасига ваколатидаги бошқа вазифаларни тўлиқ бажариш, кўпинча молиявий ресурсларнинг мавжуд миқдорига бевосита боғлиқ. Кўрсатилган вазифа, ҳуқуқ ва мажбуриятлардан кўришиб турибдики, маҳаллий бюджетларга ўз ҳудудини иқтисодий, ижтимоий, маданий ривожлантириш масъулияти юкланган. Амалга оширилаётган ислохотлар маҳаллий вакиллик ва ижро ҳокимиятларининг ҳудудларини иқтисодий ҳамда ижтимоий ривожлантиришдаги муаммоларни ўз вақтида ечишдаги ролини кучайтиришни талаб қилади.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркин фуқаролик жамиятини ривожлантириш энг долзарб вазифа қилиб қўйилган экан, бунда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш муҳим ўрин тутди. Маҳаллий бошқарув органларининг ролини ошириш бевосита уларнинг молия-бюджет ҳуқуқларини оширишни, уларга юклатилган вазифаларни амалга оширишда етарли маблағлар билан таъминлашни талаб этади.

Молия ҳуқуқига оид адабиётларда «молия тизими» тушунчаси давлат молиявий фаолиятини амалга оширувчи давлат органлари мажмуи сифатида қўлланилади. Бу маънода молия тизими молия органлари, кредит муассасалари, солиқ хизмати органларини ўз ичига қамраб олган бўлиб, уларга давлат пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича тегишли ваколатлар берилди. Маҳаллий харажатларни бюджет маблағлари ҳисобига коплаш соҳасидаги ҳуқуқий муносабатнинг биринчи қатнашчиси, давлат манфаатларини ифода этувчи ва давлат номидан маблағларни берувчи – молия органидир. Бюджет харажатларининг айрим турларини белгилаш, чорақлар бўйича тақсимлаш, ўзгартиришларни амалга ошириш, бюджет маблағларидан тўғри ва самарали фойдаланиш устидан назорат олиб бориш молия идоралари томонидан амалга оширилади.

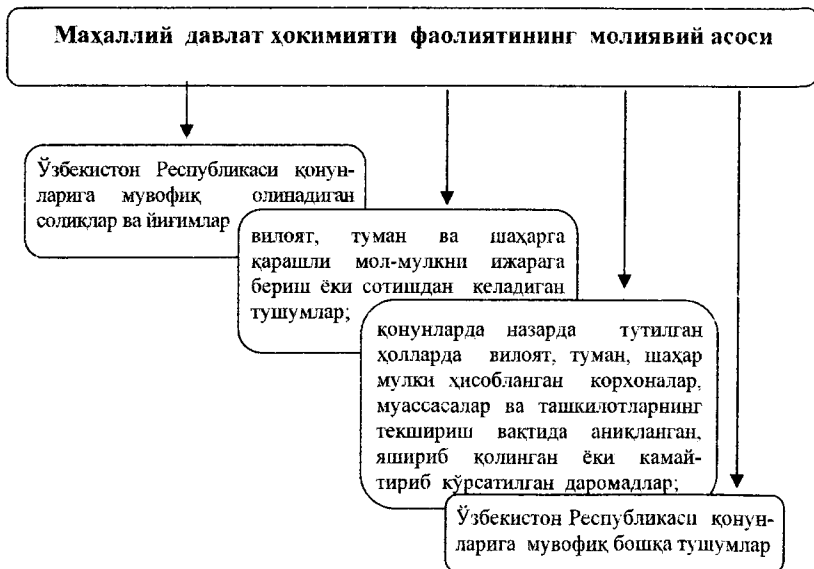
Бюджет орқали молиявий таъминлаш юзасидан муносабатлар иштирокчиларидан бири – банк муассасалари ҳисобланади. Банк муассасаларида бюджетдан молиялаштирилладиган ташкилотлар учун ғазначиликнинг ҳудудий ҳисобрақамлари очилади. Ғазначилик органлари бюджетнинг касса ижросида ва молиявий интизомга риоя этиш юзасидан назоратни амалга оширишда иштирок этади. Бюджет орқали молиялаштиришнинг учинчи иштирокчиси бўлиб бюджет маблағларини тақсимловчи бюджет ташкилоти ҳисобланади. Бюджет ташкилотининг раҳбари ташкилот учун ажратилган бюджет маблағларини тақсимлайди.

3.2. Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқ ва вазифаларининг белгиланиши

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонунда таъкидланишича, маҳаллий ҳокимият органларига маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш ваколати берилган. Шу билан маҳаллий ҳокимият органларининг бюджет жараёнларини бошқариш соҳасидаги фаолиятининг конституциявий асоси ўрнатилган. Маҳаллий ҳокимият органлари бюджет ижросини ташкил қилади, молиявий интизомга риоя қилиниши устидан назорат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонуннинг (1993 йил 2 сентябрь) «Маҳаллий давлат ҳокимияти фаолиятининг молиявий асоси» деб номланган 11-моддасида таъкидланганидек, вилоят, туман, шаҳарнинг молиявий ресурсларини бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари фондлар, аниқ мақсадга қаратилган фондлар, кредит ресурслари, шунингдек, республика бюджетидан ажратилган субвенция ва дотациялар ташкил этади. Мазкур Қонунда кўрсатилишича, вилоят, туман, шаҳар бюджетининг даромадлари қуйидагилардан иборат (5-расм).

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари тегишли ҳудудда ўзини ўзи бошқаришни ривожлантиришга кўмаклашадилар, ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини йўналтириб турадилар. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг мол-мулки, бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари фондларнинг ва аниқ мақсадга қаратилган фондларнинг маблағлари вилоят, туман, шаҳар мулкидир. Вилоят, туман, шаҳар аҳамиятига эга бўлган муҳандислик инфраструктураси объектлари ва бошқа объектлар, корхоналар ва бирлашмалар, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, фан ва маданият муассасалари, вилоят, туман, шаҳар маблағи ҳисобидан ташкил этилган ёки сотиб олинган, шунингдек, улушбай асосларда ташкил этилган ёки сотиб олинган ёхуд халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашига бошқа манбалардан бепул берилган қимматли қоғозлар ва молия активлари вилоят, туман, шаҳар мулки бўлиши мумкин.

5-расм. Маҳаллий давлат ҳокимияти фаолиятининг молиявий асоси

Маҳаллий давлат ҳокимият идораларининг молиявий фаолияти солиқ ставкалари ва имтиёзлари соҳасидаги қарорлар, фармойишлар чиқариш, турли даражадаги бюджетларни тасдиқлаш ва ижросини таъминлаш, ўз ҳудудидаги давлат идоралари, корхоналари, бюджет ташкилотлари молиявий фаолиятини назорат қилиш, тегишли маъмурий-ҳудудий бирликда ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминловчи тадбирлар ишлаб чиқиш, уларни молиялаштиришни амалга ошириш каби шаклларда амалга ошади.

Бозор иқтисодиёти шароитида турли мулк шакллари қарор топтириш, кўп укладли иқтисодиётни ривожлантириш асосида бюджетнинг даромадлар тушуми қонун ҳужжатларига мувофиқ юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланган солиқлар ва солиқсиз тўловлар асосида тўланади. Вилоят, туман, шаҳар бюджетининг даромадларига қуйидагилар киритилади:

– Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ олинган солиқлар ва йиғимлар;

– вилоят, туман ва шаҳарга қарашли мол-мулкни ижарага бериш ёки сотишдан келадиган тушумлар;

– қонунларда назарда тутилган ҳолларда вилоят, туман, шаҳар мулки ҳисобланган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни текшириш вақтида аниқланган яшириб қолingan ёки қамайтириб кўрсатилган даромадларнинг муайян қисми;

– Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ бошқа тушумлар.

Мазкур қонуннинг 15-моддасида айтилишича, халқ депутатлари вилоят, Тошкент шаҳар Кенгаши Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ, вилоят, шаҳар валюта фондиди ташкил этиш ва улардан халқ депутатлари Кенгашининг қарорларига биноан фойдаланишга ҳақлидир.

Молиявий фаолиятни амалга оширувчи барча давлат идоралари қандай даражада бўлишидан, ваколатлари доирасидан қатъи назар, мамлакат иқтисодий ва молиявий қудратини ошириш, иқтисодий барқарорликни ва ривожланишни таъминлаш, маҳаллий молияни мустаҳкамлаш йўлида ҳаракат қилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида айтилишича, Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши:

– фуқаролар, мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайриялардан;

– Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ ундирилган айрим турдаги жарималардан;

– бюджетдан ташқари ўзга маблағлардан таркиб топадиган бюджетдан ташқари фондлар ҳосил қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида ҳокимият ва бошқарув, марказий ва маҳаллий идоралар амалга оширадиган молиявий фаолият улар олдида кўйилган мақсад ва вазифаларга, берилган ваколатларга мувофиқ турли шаклда амалга оширилади. Маҳаллий ҳокимият идоралари ҳокимлар, халқ депутатлари кенгашлари ўз ваколатлари доирасида маҳаллий молия фаолиятини амалга оширадilar. Маҳаллий давлат ҳокимият идораларининг молиявий фаолияти молиявий масалалар соҳасидаги қарорлар, фармойишлар чиқариш, турли даражадаги бюджетларни тасдиқлаш ва ижросини

таъминлаш, ўз худудидаги давлат идоралари, корхоналари, ташкилотлар, молиявий фаолиятини назорат қилиш, мувофиқлаштириш, тегишли маъмурий-худудий бирликда ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминловчи тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни молиялаштириш, пул-кредит сиёсатини амалга ошириш каби шаклларда амалга ошади.

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунда маҳаллий давлат ҳокимияти идораларининг молиявий фаолияти асослари белгилаб қўйилган. Молия органлари билан ўзаро муносабатларда барча корхоналар, бирлашмалар, фуқаролар ҳам қонунга қатъий амал қилишлари лозим. Давлат молиявий фаолиятини амалга оширувчи идораларнинг ҳуқуқий ҳолатлари ва уларга юклатилган вазифалар уларга тааллуқли қонунчилик ҳужжатларида белгилаб қўйилди. Мазкур қонунда вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари томонидан амалга оширилаётган молиявий фаолият, маҳаллий идораларга берилган ваколатлар ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати белгилаб қўйилди. Маҳаллий ҳокимиятлар таркибидаги молия, ғазначилик бошқармалари, молия бўлимлари ва ғазначилик бўлинмаларининг ҳуқуқий ҳолати тасдиқланган низомга кўра маълум тартибда белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги ва унинг худудий бўлинмалари билан “давлат солиқ, божхона хизмати органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, тижорат банклари, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар, Давлат бюджетидида маблағлар назарда тутилган юридик шахслар, шунингдек, бюджет жараёнининг бошқа иштирокчилари Давлат бюджетининг ғазна ижроси соҳасидаги маълумотларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда алмашиб туради”².

Ўзбекистон Республикасида бюджет тизимини ислоҳ қилиш маҳаллий бюджетларни самарали бошқаришнинг ҳозирги кундаги амалиёти ва назарияси олдига унинг қатор янги муаммоларига ечим топишни кўндаланг қўймоқда. Ўзбекистонда амалга оширалаётган ислоҳотлар жараёнида маҳаллий ҳокимиятлар ваколатини кенгайтириш асосида бошқарув органлари фаолиятини ислоҳ қилиш ислоҳотларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Ўз навбатида, маҳаллий ҳокимиятларнинг ваколатини кенгайтиришнинг энг асосий йўналишларидан бири — бюджет жараёнидаги ваколатларини ошириш билан бевосита боғлиқ, чунки, маҳаллий бюджетлар ҳокимиятлар фаолиятида уларга юклатилган вазифаларни бажариш учун иқтисодий негиз ҳисобланади. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида худудий иқтисодий ривожлантириш, маҳаллий бюджетлар имкониятларини ошириш, маҳаллий бюджетларни шакллантириш ва ижросини

² Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. 8-модда. Ғазначиликнинг бошқа органлар ва ташкилотлар билан ўзаро муносабатлари.

таъминлашда маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий ҳамда ҳуқуқий ролини ошириш ҳозирги кунда долзарб аҳамият касб этади.

Ҳозирги замон бозор иқтисодиёти ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа механизмлар билан тартибга солинади. Давлат бозор иқтисодиётининг самарали фаолият кўрсатиши учун асос бўладиган айрим хизматларни ва ҳуқуқий базани таъминлаш вазифаларини бажаради. Ҳуқуқий базаларни таъминлаш юридик ва жисмоний шахсларга ҳуқуқ бериш ҳамда уларнинг мажбуриятларини белгилаш ва бошқа соҳаларда намоён бўлади. Айниқса, маҳаллий бюджетларни самарали бошқариш, ҳуқуқий ва иқтисодий меъёрларни белгилаш ҳамда корхоналарнинг фаолият кўрсатишлари учун тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиш тегишли давлат органларининг асосий вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Вилоят бюджети унга бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Туманларга бўлинадиган шаҳар бюджети шаҳар бюджетини ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларини ўз ичига олади. Туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туман бюджети туман бюджетини ва туман бўйсинувидаги шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Шу тарика, маҳаллий бюджетлар ҳар бир маҳаллий давлат ҳокимияти органининг фаолиятини амалга оширишни таъминлайдиган аниқ молия базасини яратади. Маҳаллий бюджетлар тизими маҳаллий талабнинг иложи борича эътиборга олинишига имкон беради, давлат томонидан марказлашган тартибда амалга ошириладиган тadbирларни молиявий таъминлашни тўғри ҳисобга олади. Маҳаллий ҳокимият органлари доимий равишда маҳаллий бюджетлар даромадларини кўпайтиришга ва бу маблағларни иқтисод қилиб ишлатишга ҳаракат қиладилар. Жойларда иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг ўсиш суръатлари тўғридан-тўғри маҳаллий хўжалик захираларини қай тарзда йўналтиришга боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси молия тизими ягона, бир бутун механизмдан иборат бўлганлиги учун Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимиятлар ўз тасарруфларида бутун давлат молиясига нисбатан аниқ белгиланган функцияларни бажарадилар. Масалан, улар ҳудудларда даромадларнинг республика бюджетига келиб тушишини таъминлайдилар, тасдиқланган бюджетдан ажратилган маблағлар доирасида давлат эҳтиёжлари учун асосий жамғармалар ва воситаларни олиш ҳамда қайта ишлаш учун капитал харажатларни амалга оширадилар. Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимиятлар ўз ваколатлари доирасида тегишли маъмурий-ҳудудий бирликлар молиясига раҳбарлик қилинишини таъминлайдилар. Ушбу органлар, хусусан, маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини ишлаб чиқадиладар, уларни тасдиқлайдилар ва ижро этадилар. Шунингдек, мазкур бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлайдилар, қонунчиликка мувофиқ равишда маҳаллий бюджетга келиб тушадиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва тўловлар миқдори ҳамда улар бўйича сарфланадиган бюджетдан ташқари жамғармаларни ташкил этишлари мумкин.

Давлатнинг молиявий фаолиятини амалга оширишда давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув органларининг барчаси иштирок этади, чунки уларнинг ҳар бири молия билан боғлиқ бўлган муайян функцияларни бажаради. Шу билан бирга улар молиявий фаолиятининг хусусияти ва мазмуни бир-биридан фарқ қилиб, бу ушбу органларнинг вазифалари ва ҳуқуқий ҳолатидаги фарқлар билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг ҳокимият ва бошқарув, марказий ва маҳаллий идоралари амалга оширадиган молиявий фаолият улар олдига қўйган мақсад ва вазифалар, берилган ваколатларга мувофиқ турли шаклда амалга оширилади. Маҳаллий ҳокимият идоралари, ҳокимлар, халқ депутатлари кенгашлари ўз ваколатлари доирасида маҳаллий молия фаолиятини амалга оширади. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, маҳаллий ҳокимият органларининг маҳаллий бюджетларни режалаштириш ва ижро этишдаги ҳуқуқларини кенгайтириш керак. Республика бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг ўзаро алоқаларининг қонуний асосларини янада такомиллаштириш зарур.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шариоитида ўз тасарруфидаги ҳудудларни ҳар томонлама ва барқарор ривожлантириш, саноатнинг изчил тараққий топишини таъминлаш, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш, маҳаллий табиий ресурслардан самарали фойдаланиш, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ва маҳаллий меҳнат бозорини ташкил этиш масалаларида маҳаллий ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органларининг роли ўсиб бораётганлиги кузатилмоқда.

3.3. Маҳаллий бюджетларни бошқаришда Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунининг аҳамияти

Мамлакатда молия умулқисодий вазифаларни ҳал қилишга, ижтимоий тараққиётнинг долзарб муаммоларини ҳал қилишга имкон беради. Шу сабабли молия тизими бир-бирига боғлиқ ва ўзаро таъсир этувчи бўғинлар сифатида амал қилади. Ушбу тизимда бюджет тизимини бошқариш, мувофиқлаштириш давлат молиявий фаолияти самарадорлигининг муҳим воситаларидан саналади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва унинг асосида чиқарилган қонунларга мувофиқ давлатнинг молиявий фаолияти ҳокимият, бошқарув ҳамда маҳаллий ҳокимият идоралари томонидан амалга оширилади. Маҳаллий бюджетни бошқариш давлат ва жамият манфаатларига хизмат қилувчи қатор тамойиллар, етакчи қоидаларга мувофиқ равишда олиб борилиши лозим. Бу тамойиллар молия, ғазначилик, кредит, солиқ ва банк соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйилади. Қонунийлик тамойилига амал қилиш молиявий муносабатлар барқарорлигини таъминлаш, давлат молия фаолиятдан

кўзланган мақсад ва вазифаларнинг бажарилишига эришиш, оқибатда давлат молиявий ва иқтисодий қудрати, қолаверса, мустақилликнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади. Молиявий фаолият давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши билан мамлакатимизда молиявий сиёсатнинг йўналишлари белгиланиб, молия тизими ва бюджет тизимини ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари кўрсатиб берилди. Молия, бюджет ҳамда пул-кредит соҳасида амалга оширилган изчил ва оқилона сиёсат туфайли мамлакатимизда мукамал солиқ-бюджет тизими яратилди. Даставвал, асосий қомусимиз Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мамлакатимизнинг давлат бюджети шаклан қонуний асослаб берилди. Ўтган давр ичидаги барқарор бюджет тизимини тўлиқ шакллантириш соҳасидаги барча ишларимиз ва тажрибаларимиз бу соҳадаги жаҳон тажрибаси билан уйғунлашди. Бу эса Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунда ўзининг ҳуқуқий аксини топди.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуннинг 2000 йил 14 декабрда қабул қилиниши Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими тузилиши ва уни бошқариш асосларини ҳамда давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш тартиби жараёнларини белгилаб берди. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимлари бюджет сўрови олинганидан кейин уч кунлик муддат ичида тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш, ушбу лойиҳаларни тасдиқлаш тартибини ва муддатларини белгилаш юзасидан қарорлар қабул қилади.

Мамлакатимизда ижтимоий ва иқтисодий ислохотлар янада чуқурлаштирилаётган даврда иқтисодиётимизнинг барча соҳалари каби бюджет тизимида ҳам бошқаришнинг тамойиллари ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат³:

- бюджет тузилишининг Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишига мувофиқлиги;
- бюджет таснифи тизими, ҳисоб-бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тузилишининг ягоналиги;
- турли даражадаги бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги;
- Давлат бюджети баланслилиги;
- давлат даромадларининг аниқ манбалар бўйича ва харажатларининг йўналишлар – моддалар бўйича режалаштирилиши;

³ Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни. 3-модда.

– Давлат бюджети харажатларининг бюджетдан ажратиладиган тасдиқланган маблағ доирасида сарфланиши;

– барча даражадаги бюджетларнинг мустақиллиги.

Бюджет тузилишининг ягоналиги тамойили ўзида давлат ва маҳаллий бюджет даромадлари ҳамда харажатлари яхлитлиги, ҳар бир даромад учун бириктирилиши ва унинг ягона бюджет томонидан бошқарилиши, жами даромад ва харажатларнинг қамраб олиниши, юритилаётган ҳужжатларнинг бир хиллигини ўзида акс эттиради.

Бюджет тизимини бошқаришнинг ягоналиги тамойили ҳақида гап кетадиган бўлса, ҳуқуқий база, бюджет таснифи, бюджет ҳужжатлари шакли, бюджет жараёни муддатлари, пул тизими бирлиги, давлат бюджети маблағлари билан ҳисоб юритиш, ҳисобот тайёрлаш ва назорат қилишда ягона тартиб амал қилади. Амалдаги бюджет қонунчилигига мувофиқ, барча даромадлар ва харажатлар бюджет тизими даражалари ўртасида тақсимланади. Бюджет даромадлари ва харажатларини тақсимлаш деганда, ҳар бир даражадаги бюджетга киритилиши лозим бўлган даромадлар ҳамда харажатлар турлари ва ҳажмини белгилаш тушунилади. Барча даражадаги бюджетларнинг мустақиллиги тамойилида Ўзбекистон Республикаси маҳаллий бюджетларининг даромадлари ва харажатлари мустақил равишда маҳаллий ҳокимиятлар томонидан тузилиши, маҳаллий депутатлар кенгаши томонидан тасдиқланиши ва бажарилиши кўзда тутилади.

Бюджет тизимини бошқариш тамойилларининг барчаси бюджет барқарорлигини таъминлаш ва ҳўжалик соҳалари, иқтисодий ҳудудлар ўртасида маблағларни тақсимлаш, зарур нисбатларни шакллантириш, бюджет харажатларини даромадларга мос баланслаштириш, молиявий захираларни ташкил қилиш учун хизмат қилади. Бу эса давлат молиявий сиёсатининг бош мақсадидир. Албатта, мазкур ишларни амалга оширишда маҳаллий бюджетлар маблағларини самарали бошқариш зарур.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни қабул қилингунга қадар Давлат бюджети маблағларини турли даражадаги бюджетлар ўртасида қайта тақсимлашнинг аниқ усули кўрсатилмаган ҳолда амалга оширилиб келинди. Қонунда турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги маблағларни қайта тақсимлашни амалга ошириш мезонлари кўрсатилди.

Давлат бюджети тузилмасига кирадиган бюджетлар ўртасида қайси бюджетлардан йўналтирилаётган бўлса, улар учун харажат ҳисобланади, айти бир вақтда қайси бюджетларга бориб тушаётган бўлса, улар учун даромад ҳисобланадиган маблағлар қуйидаги шаклда тақсимланиши мумкин: бюджет дотациялари; бюджет субвенциялари; бюджет ссудалари.

Давлат бюджетига мувофиқ амалга ошириладиган бошқа ўзаро ҳисоб-китоблар.

Турли даражадаги бюджетлар ўртасида маблағларни қайта тақсимлаш юқори даражадаги бюджет орқали амалга оширилиши белгиланди. Турли

даражадаги бюджетлар ўргасида маблағларни қайта тақсимлаш кўшимча равишда олинадиган даромадлар ёки фойдаланилмай қолган ажратма манбаларни сарфлаш тартиби белгиланди. Шунингдек, тўлов интизомини мустаҳкамлаш бўйича чора-тадбирлар натижасида тасдиқланган кўрсаткичлардан ташқари кўшимча равишда олинган суммалар ҳудудларнинг тасарруфида қолиши белгиланди.

Таянч сўз ва иборалар

Молия тизими, бюджет тизимини бошқариш тамойиллари, молия ҳуқуқи, бюджет ваколатлари, штат-смета интизоми, бюджет тизими, маҳаллий бошқарув органлари, молиявий назорат, мониторинг, бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари, бюджет ссудалари, жарима, бюджет ҳуқуқи

Назорат саволлари:

1. Маҳаллий бюджетларни бошқаришда маҳаллий ҳокимият органларининг роли нималардан иборат?
2. Маҳаллий бюджетларни бошқариш ва Халқ депутатлари кенгашлари ваколатлари масалаларининг ўзаро боғлиқлигини тушунтиринг.
3. Ўзбекистон Республикасида бюджет тизимини бошқариш тамойиллари ҳақида нима дея оласиз?
4. Маҳаллий бюджетларни бошқаришда Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунининг аҳамиятини тушунтиринг.
5. Бюджет интизомини бузиш ҳолларида «Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси»га қандай ўзгаришлар киритилди?
6. Маҳаллий бюджет маблағларини назорат қилишда газначилик органларининг роли нималардан иборат?

4-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИ БОШҚАРИШ ВА ТУЗИШ ТАРТИБИ

4.1.Маҳаллий бюджетларни бошқариш

Давлатнинг молиявий фаолиятини бошқаришнинг энг тезкор ва юқори натижа берадиган усуллари, механизмлари сифатида ҳуқуқий меъёрлар ишлаб чиқиш, уларни қўллаш орқали молиявий бошқариш маъқул деб эътироф этилган. Бу усул давлатнинг мажбуруловини, ҳокимият кучини ўзида мужассамлаштирганлиги учун ҳам мамлакатнинг иқтисодий, молиявий соҳадаги воқеа-ҳодисалар ва жараёнларга кучли таъсир кўрсатиш, маблағларни мақсадли тарзда йўналтириш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси молиявий муносабатларни тартибга солишнинг бош қондалари, бу соҳадаги давлат идоралари фаолияти асосларини белгилаш билан молия ҳуқуқи соҳасининг янада ривожланишига ёрдам беради. Давлат бюджети маблағларидан оқилона фойдаланиш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан иқтисодий қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари ва фармонлари қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва низомлари ишлаб чиқилди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг йўриқномалари қабул қилинди.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида ҳудудий ва маҳаллий ҳокимият органларининг ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий томондан бошқаришдаги ролини ошириш асосий масалалардан бири ҳисобланади. Биринчидан, марказий бошқарув органлари маълум даражада ортиқча вазифалардан холи бўлади, иккинчидан, маҳаллий ҳокимият органларини ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги масъулияти ошади, учинчидан, ушбу ҳудуддаги муаммоларнинг тез ечилишга олиб келади.

Ў Маҳаллий ҳокимиятлар қуйидаги ишларни бажаришлари шарт:

- ўзига бириктирилган вазифаларни бажаришда бюджет даромадларининг режасини бажаришни таъминлаш жавобгарлигини ошириш;
- ҳудуддаги маҳаллий бюджет даромадлари салоҳиятини ошириш;
- бюджет маблағларидан самарали ва масъулиятли тарзда фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосан маҳаллий ҳокимиятлар ўзларининг бюджет ва бюджетдан ташқари фондларини тузиш ҳуқуқига эга. Бугунги кунда эса ушбу ҳуқуқларнинг моддий асосини яратиш ва ривожлантириш зарур. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунида ҳам маҳаллий солиқлар ва йиғимларни жорий этиш бўйича маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳуқуқлари кўрсатиб берилган. Бу қонунга мувофиқ, Қорақолпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бюджет тизимини бошқариш соҳасида тегишли равишда маҳаллий бюджетларни қабул қилади, шунингдек, уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлайди.

Маҳаллий ҳокимиятлар маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш ҳамда ундиришда маҳаллий бюджетлар балансли даромадлар ва харажатларга эга бўлишини узвий таъминлаши лозим. Қонун ҳужжатларига мувофиқ, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар тақчиллигига йўл қўйилмайди. Бу, ўз навбатида, маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг туловчиларини белгилаш, солиқ объектини аниқлаш ставка ва имтиёزلарни ҳудуддаги иқтисодий, ижтимоий, демографик вазиятни ҳисобга олган ҳолда, объектив белгиланишини тақозо этадики, бу маҳаллий ҳокимликларнинг энг асосий вазифаларидан бири эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ҳокимият органларининг иқтисодий фаолиятини таъминлаш мақсадида ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан махсус қарор қабул қилинади ва шу қарорга мувофиқ маълум солиқ ва йиғимлар маҳаллий бюджетлар ихтиёрига берилади. Маҳаллий бюджетларни шакллантириш масалалари тўғридан-тўғри маълум бир ҳудуднинг маҳаллий ҳокимият органлари учун жойларда давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатини амалга оширишни таъминлаш масалаларини ҳал этишга қаратилган чора-тадбирлар сифатида намоён бўлади.

Бюджет тизимини бошқаришнинг хусусиятлари “бюджетлараро муносабатлар” категорияси билан аниқланадиган йўналишда ўзгармоқда. Республикамизда ушбу категория билан ифодаланадиган турли даражадаги бюджет муносабатларининг шаклланиши 1992 йилдан ривожлана бошлади. Бунда Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими ажратилди, солиқ тизими шаклланди, бюджет тузилиши, бюджетлараро муносабатлар ва бюджет жараёни асослари аниқлаштирилди. Бюджет амалиётида режадаги маблағлар ажратмаларига ўзгартиришлар киритилмаганда давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳуқуқлари қандай бўлиши аниқ тартибга солинди. Бюджет тизимини бошқаришнинг ҳар бир даражасида бюджетнинг кўрсаткичларини ўзгартириш лимитлари қонун даражасида белгиланди.

Келгуси молия йилига мўлжалланган маҳаллий бюджетлардан иборат Давлат бюджети лойиҳаси:

1) бюджет таснифига мувофиқ акс эттириладиган Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини;

2) умумдавлат солиқларидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига ажратмалар нормативлари, шунингдек, мазкур бюджетларнинг даромадлари, шу жумладан бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари ҳамда харажатлари миқдорларини;

3) Қорақалпоғистон Республикаси бюджетининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларининг айланма касса маблағи меъёри миқдорларини;

4) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси захира жамғармасининг, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари захира жамғармаларининг назарда тутилмаган

харажатларни қоплашга тегишли бюджет маблағлари йўналтирилиши мумкин бўлган доирадаги микдорларини;

5) Давлат бюджети тақчиллигининг энг юқори миқдори ва уни молиялаштириш манбаларини;

6) давлат ички ва ташқи қарзларининг, давлат томонидан бериладиган кредитлар ҳамда кафолатли жамғарманинг энг юқори миқдорларини ўз ичига олади.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш жараёнини мувофиқлаштириш ва назорат қилишни Ўзбекистон Республикасининг Бош вазир амалга оширади. Кўриниб турибдики, республикамизда бюджет тизимининг ягоналиги Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунда ташкилий жиҳатдан мустаҳкамланган бўлиб, унда қуйи бюджетлардан ҳар бири юқори бўғинга кириши назарда тутилди.

Худудларда маҳаллий бюджетларни бошқаришда қуйидаги муаммолар мавжуд:

– маҳаллий бюджетларда солиқларнинг йиғувчанлик даражасининг юқори эмаслиги;

– маҳаллий бюджетларда боқиманда қарздорликларнинг йилдан-йилга ошиб кетаётганлиги;

– мавжуд ресурс салоҳиятидан тўла фойдаланилмаётганлиги;

– солиқ тўловчиларнинг тўлиқ давлат рўйхатиغا олинмаганлиги;

– маҳаллий хом ашёни қайта ишлайдиган корхоналарнинг камлиги.

4.2. Маҳаллий бюджетлар фаолиятининг тамойиллари

Бюджет тизими, биринчи навбатда, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг яхлитлигини белгилаб беради. Бюджет тизими бутун республика ҳудудида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга йўналтириладиган давлат харажатларининг бир бутун тизимига асосланади. Бюджет тизими яхлитлиги бюджетга доир режалаштириш ва прогнозлаштириш (истиқболни белгилаш) услубиётини ташкил этиш бир бутунлигини кафолатлайди. Турли даражадаги бюджетларнинг яхлитлиги туфайли республика ўз тасарруфига пул ресурсларининг ягона марказлаштирилган жамғармасини олади. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига бирлаштирилган барча бюджетларнинг мажмуи тизимининг яхлитлиги ва бир бутунлиги қонун томонидан мустаҳкамлаб қўйилди.

Маҳаллий бюджетларни самарали бошқариш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириб бориш бозор иқтисодиётининг асосий долзарб муаммоларидан бириндир. Ҳозирги кунда "бюджетларни бошқариш" тушунчаси маҳаллий бюджетлар тўғрисидаги адабиётлар ва бюджет иши жараёнида кенг қўлланади. Давлат бошқарув органлари, ҳокимиятлар, уларга

юклатилган вазифаларни бажариш учун, ўз даромадларидан ташқари кўшимча маблағлар ажратади, шу асосда давлат барча бюджетларни бошқаради, уларнинг даромад ва харажатларини тенглаштиради. Маҳаллий бюджетларни шакллантиришнинг оптимал йўналишлари танлаб олингандан сўнг, ўз навбатида, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларнинг қайта тақсимотини тўғри йўлга қўйиш биринчи галдаги вазифа бўлиб қолади.

«Бошқариш» атамаси кенг маъно ва мазмунга эга. Бошқариш орқали ташкилотдаги барча ресурсларга таъсир кўрсатилади, фаолият турларига мувофиқлаштирувчи, ечим ва қарорлар қабул қилувчи, ташкил этувчи, режалаштирувчи, назорат қилувчи вазифаларни амалга оширилади. Шу билан бир вақтда бошқаришнинг илмий асосланганлиги, тўғри белгиланганлиги ташкилотнинг мақсадига эришиш учун муҳим.

Ташкилот фаолиятини бошқариш амалиётида ҳолис қонун-қоидалар, анъаналар, одатлар, умумий талаблар, меҳнат тақсимоти, интизом, тартиб, ваколат, масъулият, фаолият йўналишининг бир хиллиги, шахсий манфаатларни умумий манфаатларга бўйсиндириш, ходимларни рағбатлантириш, марказлашиш ва номарказлашиш, адолат каби «тамоийил»¹лар ҳал қилувчи механизм ҳисобланади. Бошқаришнинг қонун-қоидалари, тамойиллари барча учун мажбурий меъёр, одат, қоидадир. Бу тамойиллар мамлакатимизнинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолда изчиллик билан шакллантириб боришни, унга аста-секин, босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтишни билдиради. «Бошқаришни ташкил этишдаги асосий тамойиллар қанчалик илмий асосланган бўлса, бошқариш истиқболли, самарали ва мақсадларга эришиш учун эҳтиёж кучаяди.

Молия йилига мўлжалланган барча даражадаги бюджетларни шакллантириш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва уларнинг ижроси ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – сўмда амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджет тизимининг кўрсаткичлари ёрдамида мамлакатда тузиладиган ва давлат молиявий балансида акс эттириладиган молиявий ресурсларни марказлаштириш даражаси аниқланади. Жамланган бюджет кўрсаткичлари ҳисобисиз мамлакат бўйича молиявий режалаштиришни умумлаштириш мумкин эмас. Республика бюджетидан бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига қабул қилинган Давлат бюджети доирасида ажратилади. Бюджет амалиётида режадаги маблағлар ажратмаларига ўзгартиришлар киритилмаганда давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳуқуқлари қандай бўлиши аниқ тартибга солинди. Эндиликда бюджет тизимини бошқаришнинг ҳар бир даражасида бюджетнинг кўрсаткичларини ўзгартириш лимитлари қонун даражасида белгиланди.

¹«Тамойил» атамасининг маъноси изоҳли лугатларда, рус ва инглиз тилларида «принцип» деб аталса, ўзбек тилида назария, таълимот, фаннинг асосий қонун-қоидасини англатади.

Маҳаллий бюджетдан ажратиладиган маблағларга молия йили мобайнида ўзгартиришлар киритиш бир бюджет маблағлари олувчиси учун бюджет маблағларининг камайтирилиши бошқа бюджет маблағлари олувчиси учун бюджет маблағларининг тегишли равишда кўпайтирилишини назарда тутган тартибда ўзгартирилади.

1. Тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг ўн фоизига қадари:

– Давлат бюджетида кўрсатиб ўтилган бюджет маблағлари олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

– Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;

– Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган тегишли молия органларининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар томонидан (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно).

2. Тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг ўн фоизидан ортиғи:

– Давлат бюджетида кўрсатиб ўтилган бюджет маблағлари олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан;

– Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан белгиланадиган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар учун – тегишли молия органларининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўғорги Кенгеси ҳамда жойлардаги тегишли ҳокимият вакиллик органлари томонидан (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно) амалга оширилади.

Маҳаллий бюджетдан ажратиладиган маблағларга молия йили мобайнида ўзгартиришлар киритиш бир бюджет маблағлари олувчиси учун бюджет маблағларининг камайтирилиши бошқа бюджет маблағлари олувчиси учун бюджет маблағларининг тегишли равишда кўпайтирилишини назарда тутган тартибда ўзгартирилади.

4.3. Маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари лойиҳаларини ишлаб чиқиш тартиби

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ, марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти идораларининг барча бўғинлари ўз бюджетларини тайёрлаш ва ижро этишда мустақил бўлсалар-да, бюджет лойиҳасини тайёрлаш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш, қабул қилиш ва ижро этиш масалаларини тартибга солувчи процессуал ҳуқуқий қоидалар, барча бюджет бўғинлари учун умумий бўлган тартиб белгилаб қўйилган. Бундай умумий қоидалар Ўзбекистон Республикаси бюджет қонунчилиги билан белгиланган бўлиб, уларнинг мазмуни қуйидагилардан иборат:

1. Бюджетлар муайян ҳудуд ижтимоий-иқтисодий тараққиёти истиқболини белгилаш кўрсаткичлари ҳамда дастурларига мувофиқ равишда амалга оширилиб, бюджет лойиҳаси тайёрлангунига қадар тегишли миллий-давлат ҳамда маъмурий-худудий бирликлар тараққиёти режалари, тахминлари ишлаб чиқилади. Улар асосида ҳокимиятнинг ижроия идоралари тегишли бюджетнинг даромадлари, харажатлари, жамлама бюджет, қўни ҳудудий идораларнинг минимал бюджет кўрсаткичлари тўғрисида ҳокимиятнинг вакиллик идораларига таклифлар ҳамда ахборотлар тақдим этади. Бундай ахборотларнинг тақдим этилиши муддатлари ва тартиби қонунчилик йўли билан белгилаб қўйилади.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамаси тегишли ҳокимиятларнинг ижроия ва вакиллик идораларига белгилаб қўйилган муддатларда кейинги йил бюджетининг ўзига хос хусусиятлари, бюджет лойиҳаси ҳисоб-китоблари, ижтимоий ва молиявий меъёрлари тўғрисида хабарлар юборади.

3. Бюджет лойиҳаси тайёрланаётган пайтда қуйидагилар асос қилиб олинади:

- тартибга солинадиган даромадлардан ажратиладиган фойзалар лойиҳаси ва бу даромадлар таркиби;

- тегишли юқори турувчи бюджет ҳисобига амалга оширилиши мўлжалланаётган дотация ва субвенциялар кўрсаткичлари;

- тегишли ҳудудий бюджет даромадлари рўйхати ва бу даромадларнинг ҳиссаси (фоизда);

- юқори турувчи бюджет бирлиги томонидан берилган харажатлар рўйхати.

4. Ҳокимиятнинг ижроия идоралари ўзларига юқори ташкилотлар томонидан берилган бюджет кўрсаткичларини чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилади, уларга аниқлик ҳамда тузатишлар киритиш хусусида ўз таклиф-мулоҳазаларини билдиришлари мумкин. Бюджет лойиҳасига аниқликлар ва ўзгартиришлар киритишлар тўғрисида таклиф-мулоҳазалар тегишли юқори турувчи ижроия идоралари томонидан кўриб чиқилади ва улар рад этилган тақдирда манфаатдор ижроия орган иштирокида мавжуд келишмовчиликлар

тўғрисида тегишли баённома тузилади. Баённомада бюджет лойиҳасига тузатиш киритиш асослари ҳам, бу таклифларни рад этиш асослари ҳам кўрсатилади. Келажакда ушбу муаммони ҳал қилиш учун тегишли қуйи ва юқори ҳокимият вакиллик идораси ўртасида ўзаро тенглик асосида келиштириш комиссияси ташкил этилади, унинг келишмовчилик бўйича қабул қилган қарори қуйи ва юқори ижроия идораларига маълум қилинади.

5. Тегишли ҳудудни ривожлантириш режалари ва истиқбол кўрсаткичлари асосида ижроия идора ҳокимият вакиллик идорасига бюджет харажатлари юзасидан моддама-модда таклифлар тақдим этади. Айни пайтда бюджет даромадларини белгилаш юзасидан ҳам ўз ҳисоб-китобларини маълум қилади. Бу таклифлар тегишли вакиллик идораси кўмиталари ва комиссияларида мақсадга мувофиқлиги, долзарблиги, уларни молиявий ва моддий жиҳатдан рўёбга чиқариш мумкинлиги нуктаи назаридан қаралган ҳолда муҳокама этилади.

6. Бюджетларни тасдиқлаш даромадлар ва харажатларнинг ҳар бир моддасини муҳокама қилиш, улар юзасидан қарор қабул қилиш йўли билан амалга оширилади. Бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тегишли бюджет таснифига мувофиқ равишда амалга оширилади.

7. Бюджет лойиҳасини тайёрлашга оид амалий ишлар тегишли молия идоралари томонидан амалга оширилади. Турли даражадаги бюджетларнинг барча даромад манбалари ва харажат йўналишлари белгиланади. Бюджет таснифи қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

8. Бюджетларни қабул қилиш Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни билан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикаси Жўғориғи Кенгеси қонуни билан, маҳаллий бюджетлар эса тегишли халқ депутатлари кенгашлари қарорлари билан расмийлаштирилади.

4.4. Маҳаллий бюджетларни бошқаришда молия ва газначилик органларининг роли

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси давлат қурилишининг асосий тамойилларини белгилаб берди. Республика ва маҳаллий ҳокимият ўртасидаги ўзаро муносабатлар ўзгаришини шарт қилиб қўйди, уларнинг бюджет маблағларини чеклади ва бюджетлараро муносабатларни табақалаштирди. Маҳаллий давлат идоралари таркибидаги молия бошқармалари ва молия бўлимларининг ҳуқуқий ҳолатлари белгиланган тартибда улар тўғрисидаги тасдиқланган низомга кўра белгиланди.

Маҳаллий бюджетлар даромадларини мустаҳкамлаш ва харажатларини мувофиқлаштиришда молия идоралари ролини оширишнинг энг асосий босқичи бу органлар фаолияти ҳуқуқини белгилаб беришдир. Вилоят молия

бош бошқармалари фаолиятини белгилаб берувчи тартиб вилоят ҳокимлиги билан келишилган ҳолда ишлаб чиқилади.

• Республикамизда бюджет параметрларининг қонун доирасида ижро этилишини таъминлаш мақсадида, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазири, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия бошқармалари бошлиқлари ҳамда шаҳар, туман молия бўлими мудирларининг зиммасига қуйидагилар юклатилган:

– ҳудудлардаги солиқ органлари билан ҳамкорликда маҳаллий бюджетларнинг тасдиқланган даромадларининг йиллик ва чораклик параметрларини солиқ манбалари ҳамда барча ҳудудлар бўйича тўлиқ бажарилишини таъминлаб бориш, тушумларни доимий равишда таҳлил ва прогноз қилиш;

– маҳаллий ҳокимият органларига хўжалик юритувчи субъектларнинг солиқ ва йиғимлардан бюджетга боқиманда қарздорликларининг қисқартириш, даромадларнинг тасдиқланган кўрсаткичларини муттасил бажарилишини таъминлаш, ҳудуднинг солиқ базасини ва молиявий салоҳиятини кенгайтириш бўйича самарали чора-тадбирлар қабул қилиш учун амалий таклифлар киритиш.

Бюджетдан ажратиладиган маблағлар олиш учун бериладиган буюртма шакли ва уни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади. Келгуси молия йилига бюджетдан ажратиладиган маблағлар олишга буюртмалар Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар томонидан – жорий йилнинг биринчи июнидан кечиктирмай тегишли молия органларига тақдим этилади. Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар томонидан – жорий йилнинг биринчи июлидан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилади.

•Келгуси молия йилига тегишли бюджетлар лойиҳалари:

– туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари молия органлари томонидан – маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари белгилаган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг йиғирма бешинчи июнидан кечиктирмай юқори молия органларига;

– Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар томонидан – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг биринчи июлидан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджети лойиҳасини бюджет маблағлари олувчилар тақдим этган буюртмаларга ва Давлат бюджетининг тузилмасига кирувчи бюджетлар лойиҳаларига мувофиқ тайёрлайди.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетини ҳамда Қорақалпоғистон Республикасига бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимида бугунги кунда Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколатлари белгиланган. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари:

- тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни қабул қилади, шунингдек, уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлайди;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар миқдорларини белгилайди, маҳаллий солиқлар бўйича имтиёзлар беради;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар:

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари қабул қилиши учун тақдим этади ҳамда уларнинг ижроси тўғрисида ҳисоботлар тузади;

- бюджетга тушумлар тўлиқ ва ўз вақтида тушиши ҳамда бюджет маблағларидан белгиланган мақсадда фойдаланилиши устидан назоратни ташкил этади;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларда харажатлар ҳамда даромадлар ўртасидаги вақтинчалик кассали фарқ айланма касса маблағи, юқори бюджетдан бериладиган бюджет ссудаси билан, ўтган даврда ишлатилмай қолган бюджет маблағлари ҳисобига қопланади. Айланма касса маблағи меъёри – молия йилида Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджет ҳисобварақларида туриши мумкин бўлган пул маблағларининг қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган энг кам миқдоридир. Айланма касса маблағи меъёри қонун ҳужжатларига мувофиқ молия йили бошида Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджет ҳисобварақларида белгиланган йиллик бюджет доирасидаги харажатларнинг, иш ҳақи ва унга ҳисобланадиган ажратмаларнинг ўн иккидан бир қисмини ташкил қиладиган пул маблағларининг минимал миқдоридир. Марказлашган тадбирларни молиялаштириш мақсадида қуйи даражадаги бюджетлар даромадига ажратмалар ажратадиган юқори даражадаги бюджетларда даромадлар марказлаштирилиши мумкин. Айланма касса маблағи ва ажратмалар меъёрининг ҳажми қонунда белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджетни лойиҳасини тайёрлайди, уни жорий йилнинг

ўн бешинчи сентябригача Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасига юборди ҳамда Давлат бюджети лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг тегишли хулосаси билан бирга жорий йилнинг биринчи октябригача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджети лойиҳасини бюджет маблағлари олувчилар тақдим этган буюртмаларга ва Давлат бюджетининг тузилмасига кирувчи бюджетлар лойиҳаларига мувофиқ тайёрлайди.

Бюджет тизимини бошқариш жараёнидаги бюджетнинг газна ижроси мураккаб механизмдир. Бугунги кунда газначилик бюджет тизимининг самарали фаолиятини таъминлайдиган механизм сифатида майдонга келди десак бўлади, бу эса газначиликнинг энг ижобий томонларидан бирини намоён қилади. Пул оқимлари ва пул операциялари тезкорлиги, турли даражадаги бюджетдан қонуний маблағ олувчилар талабининг қондирилиши, бюджет ресурсларини мақсадли ишлатишини таъминланиши, бюджет маблағларининг марказлашган ҳолда ва аниқ мақсадда бошқарилиши билан бюджет тизимининг самарали амал қилишдаги механизм эканлиги тасдиқланади. Колаверса, давлат молиясининг, турли даражадаги маҳаллий бюджетларнинг молиявий ресурсларининг ишончли сақланишини, талон-тороғ қилинмаслиги ва тижорат мақсадида ишлатилмаслигини таъминлайди.

Республикамызда ҳозирги кунда маҳаллий бюджетларни бошқаришда газначилик тизимини татбиқ этиш бўйича бир қанча амалий ишлар қилинмоқда. Албатта, газначилик фаолиятини иқтисодиётга татбиқ этиш бюджет тизимининг барча жабҳаларидаги ўзгаришларни, бу асосан ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ҳолати, ташкилий услубий ва ахборот технология ўзгариши жараёнларини камраб олади. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг газна ижроси қонун ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган махсус ваколатли молия органи ҳамда унинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлардаги ҳудудий бўлинмалари томонидан амалга оширилади»².

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралда қабул қилинган «Давлат бюджетининг газна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 594-сон Қарорига асосан газначилик зиммасига аниқ вазифалар ҳамда функциялар юклатилган. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 2007 йилнинг 1 июнида «Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бўйича Газначилик бошқармалари тўғрисидаги Низом» тасдиқланган. Ушбу Низомга мувофиқ газначилик ҳудудий бошқармаларининг зиммасига юклатилган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

– Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоят бюджетлари ва Тошкент шаҳар бюджетининг касса ижросини амалга ошириш;

---

²Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг газна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. 6-модда.

– тегишли бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги касса узилишларининг олдини олишга қаратилган ҳудудий газначилик ҳисобрақамларини жорий этиш орқали Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари маблағларини бошқариш;

– бюджет ташкилотларининг товар (иш, хизмат)лар етказиб берувчилар билан шартномаларини, шунингдек, Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан капитал қурилиш бўйича буюртмачиларнинг шартномаларини мажбурий равишда рўйхатга олиш ва бунда шартномаларнинг харажатлар сметасида, қурилишларнинг манзил ва титул рўйхатларида кўрсатилган суммалар ҳамда мақсадлар доирасида бўлишини назорат этиш асосида бюджет ташкилотларининг маълум мақсадларга йўналтирилмаган, асосланмаган харажатларининг олдини олиш;

– бюджет ташкилотларини, жумладан, давлат маъмурий идораларини молиялаштиришга йўналтирилган бюджет маблағларининг ишлатилишини оптималлаштириш бўйича мониторинг олиб бориш;

– бюджетдан маблағ олувчилар номидан ва уларнинг топшириғига биноан бевосита товарлар етказиб берувчилар ҳисобрақамларига тўловларни амалга ошириш орқали тўлов тартибига қатъий риоя қилишни таъсирчан назорат этишни таъминлаш;

– Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари газна ижросининг бухгалтерия ҳисоби ҳамда ҳисоботларини юритиш, уларнинг бажарилиши бўйича ахборот тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш.

Таянч сўз ва иборалар

Маҳаллий бюджетларни бошқариш, бюджет ташкилотлари, бюджет жараёнлари, бухгалтерия ҳисоботи, бюджет лойиҳаси, маҳаллий бошқарув органларининг мажбуриятлари, бюджет ижроси, сўрвнома, молиявий назорат, газначилик органлари.

Назорат саволлари:

1. Маҳаллий бюджетларни бошқариш деганда нимани тушунасиз?
2. Маҳаллий ҳокимият органларининг маҳаллий бюджетларни шакллантириш ва ижро этишдаги ҳуқуқ-мажбуриятлари нималардан иборат?
3. Маҳаллий бюджетларни бошқаришда бюджет ҳуқуқи тушунчаси ҳақида нима дея оласиз?
4. Газначилик органлари маҳаллий бюджетнинг ижросида қандай вазифаларни бажаради?
5. Маҳаллий бюджетни бошқаришда молия органларининг вазифалари нималардан иборат?
6. Ҳудудларда маҳаллий бюджетларни бошқаришда қандай муаммоларни ҳал этиш керак?

5-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

5.1. Маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари лойиҳаларини тайёрлаш ҳамда кўриб чиқиш босқичлари

Давлат молиявий фаолиятига тааллуқли муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳуқуқ соҳаси Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизимидаги мустақил ҳуқуқ соҳаси – молия ҳуқуқини ташкил этади. Молия ҳуқуқи марказий ва маҳаллий давлат органларининг ўз вазифаларини бажаришлари билан боғлиқ бўлган молиявий ресурсларни ёки пул фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар мажмуасидан иборат. Молия ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасидаги ҳуқуқ тармоқларидан бири сифатида бюджетни ишлаб чиқиш, қабул қилиш, даромадлар ва харажатлар бўйича ижро этилишини таъминлайди. Молия соҳасидаги марказий ва маҳаллий давлат органлари ташкилий тизимини, ваколатларини белгилаш, молия соҳасида юридик ва жисмоний шахсларни, давлат ва жамоат органлари фаолиятини назорат қилиш тамойиллари ҳамда тартибини аниқлаш каби вазифаларни бажаради.

Бюджет ҳуқуқи тушунчаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудда бюджетни шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш юзасидан молиявий-ҳуқуқий мезонлар йиғиндисини назарда тутати. Бюджет ҳуқуқи жумласига қуйидагилар кирази:

- Ўзбекистон Республикаси бюджет тузилиши ва бюджет тизими соҳасидаги муносабатлар;
- Ўзбекистон Республикасининг бюджети ва маҳаллий бюджетнинг даромадлар ва харажатлар тузилиши, уларнинг турли бюджет бўғинлари ўртасида тақсимланиши соҳасидаги муносабатлар;
- Ўзбекистон Республикасининг бюджети ва маҳаллий бюджетлар ваколатлари доирасини белгилашга оид муносабатлар;
- бюджет жараёни билан боғлиқ муносабатлар;
- бюджет ижроси юзасидан назоратни ташкил этиш билан боғлиқ муносабатлар.

Юқорида санаб ўтилган муносабатлар бюджет ҳуқуқий мезонлари билан тартибга солиниши натижасида бюджетга оид ҳуқуқий муносабатларга айланади. Бошқа молиявий муносабатлардан фарқли равишда бундай ҳуқуқий муносабатлар бюджет фаолияти натижасида вужудга келади.

Бюджет ҳуқуқи мезонлари моддий-ҳуқуқий ёки процессуал бўлиши мумкин. Моддий – ҳуқуқий мезонлар бюджет қурилиши, бюджет тизими, бюджет даромадлар ва харажатлар таркибини белгилайди. Процессуал мезонлар эса бюджет жараёнини, уни қабул қилиш ва ижро этиш тартибини белгилайди. Бюджет қонунчилиги тақдим этилган бюджет лойиҳасини давлат

хокимияти вакиллик идоралари томонидан кўриб чиқиш муддатини белгилайди. Улар кўриб чиқиш натижаларига кўра тақдим этилган бюджет лойиҳасини тузатиш ва тўлдириш учун қайтариб юборади.

Бюджетни режалаштириш турли даражадаги бюджетларни тузиш ва ижро этиш тартиби, унинг меъёрий ҳуқуқий базаси ва ташкилий асоси тарзида бюджет жараёни, мамлакат бюджетини тузишнинг назарияси ва услубиёти масалаларини ҳам ўз ичига олади. Бюджет бўйича режалаштириш асослари мамлакат Конституцияси ва қонунлари билан белгиланади.

Бюджет жараёни бюджетни шакллантиришнинг асосий шакли сифатида ҳокимият органларининг давлат бюджети ва унинг таркибидаги бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш ва қабул қилиш, уларнинг ижросини назорат қилиш, ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлаш бўйича қонун ҳужжатлари билан тартибга солинган фаолиятдан иборат.

Бюджет жараёни куйидаги босқичлардан иборат:

- бюджет лойиҳасини тузиш;
- бюджетни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;
- бюджетни ижро этиш;
- бюджетнинг ижросини назорат қилиш;
- бюджет ижроси тўғрисида ҳисобот тайёрлаш.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда, келгуси молия йили учун Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларидан бюджет сўрови олинганидан кейин уч кунлик муддат ичида тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш, ушбу лойиҳаларни тайёрлаш тартибини ва муддатларини белгилаш юзасидан қарорлар қабул қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан бюджет маблағлари олишга буюртмалар тузиш учун Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларидан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчиларга бюджет сўровлари юборади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят ва Тошкент шаҳар бюджетлари, давлат бюджети қабул қилингандан кейин икки ҳафта муддат ичида тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгаши ҳамда вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимият вакиллик томонидан;

– Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетлари Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бюджетлари қабул қилинганидан кейин бир ҳафталик муддат ичида туман, шаҳар ҳокимият вакиллик органлари томонидан;

– шаҳарлар таркибига кирувчи туманлар бюджетлари ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетлари – белгиланган муддатларда маҳаллий ҳокимият юқори турувчи вакиллик органлари томонидан қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети лойиҳасини тузишга доир ишлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан мувофиқлаштирилади ва амалга оширилади. Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, тегишли ҳокимиятлар молия бошқармалари Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини тузишга оид ишларини мувофиқлаштиради ва амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети лойиҳаси даромадлар ва харажатлар бўйича мамлакат ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри иқтисодиётининг макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнозига мувофиқ тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети лойиҳасини тузиш жараёнида бюджет даромадларини ташкил этиш манбалари бўйича келиб тушиш прогнози ҳамда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти макроиқтисодий ривожланиш параметрлари лойиҳасида назарда тутилган иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришга риоя этиш учун харажатлар прогнозини белгилаш таъминланади.

Давлат бюджети лойиҳасини тузиш жараёни амалдаги бюджет қонунчилиги меъёрларида аниқ-равшан белгилаб берилган бир неча кетма-кет босқичларни ўзига камраб олади:

- бюджет сўровини жўнатиш;
- тегишли ҳудудлар бюджетлари, бюджетдан ташқари фондлар ҳамда мақсадли давлат жамғармалари сўровлари ва лойиҳаларини бериш;
- Давлат бюджети ва бюджетномалари лойиҳасини тайёрлаш.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети лойиҳасида харажатлар назарда тутилган даромадлардан келиб чиқиб, тақчилликнинг чегара миқдори ҳисобга олинган ва уни қоплаш манбаи аниқланган ҳолда белгиланади. Кейинги йил учун мўлжалланган Қорақалпоғистон Республикаси бюджет лойиҳалари, маҳаллий бюджетлар лойиҳаларида назарда тутилган харажатларни қоплаш учун ўтган молия йилида тегишли бюджетлар натижалари бўйича ҳосил бўлган бюджет маблағларининг бўш турган қолдиқлар суммаси ҳам ишлатилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети лойиҳасини тузиш жараёнида республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ўртасида маблағларни бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш бўйича юзага келадиган ўзаро муносабатлар, жумладан, тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга ажратиладиган маблағлар миқдори белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ўртасида чегараланади. Бунда Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодий ривожланиш параметрлари лойиҳаси билан назарда тутилган тадбирларни молиялаштиришни таъминлаш вазифалари Қорақалпоғистон

Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг умумдавлат аҳамиятидаги тадбирларни амалга оширишда иштирок этиш даражасидан келиб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси молия тизими ягона, бир бутун механизмдан иборат бўлганлиги муносабати билан Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимиятлар ўз тасарруфида бутун давлат молиясига нисбатан аниқ белгиланган функцияларни бажаради. Масалан, улар ҳудудларида даромадларнинг республика бюджетига келиб тушишини таъминлайди. Тасдиқланган бюджетдан ажратилган маблағлар доирасида давлат эҳтиёжлари учун асосий жамғармалар ҳамда воситаларни олиш ва қайта ишлаш учун капитал харажатларни амалга оширади. Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимиятлар ўз ваколатлари доирасида тегишли маъмурий-ҳудудий бирликлар молиясига раҳбарлик қилинишини таъминлайди. Ушбу органлар маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини ишлаб чиқади, уларни тасдиқлайди ва ижро этади. Шунингдек, мазкур бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлайди, қонунчиликка мувофиқ равишда маҳаллий бюджетга келиб тушадиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва тўловлар миқдорини белгилайди ҳамда бюджетдан ташқари жамғармаларни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда кейинги молия йили учун бюджет сўровини қуйидагиларга:

– республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчиларга – улар уч кун давомида бюджет буюртмаларини тузиш бўйича ишларни ташкил этиш тўғрисида буйруқ чиқаради;

– Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар бюджети ҳокимиятига улар томонидан тегишли ҳудудлар бюджетлари лойиҳаларини тайёрлаш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар бюджети ҳокимияти Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган шакл бўйича тегишли ҳудудларнинг бюджетлар лойиҳаларини тузади. Бу лойиҳалар қуйидагиларни ўз ичига олади.

1. Даромадлар бўйича – солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар контингенти ҳамда Давлат бюджетига бошқа мажбурий даромадлар бўйича ҳисоб-китоблар тегишли минтақалар ва даромадларнинг ҳар бири бўйича алоҳида тузилади.

2. Харажатлар бўйича – кўрсаткичлар рўйхати, унинг асосида бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратилган маблағларни олиш учун буюртмалар тузиши керак, тармоқлар, штатлар ва контингентлар бўйича кўрсаткичлар тузилади.

Бюджет қонунчилигида Давлат бюджетини бюджет маблағларини олувчиларга етказиш билан боғлиқ бўлган бюджет жараёнининг алоҳида босқичи ажратилиши муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Бюджет жараёнининг кўриб чиқилаётган босқичи муҳим элемент, бюджет кўрсаткичлари ва бюджетни ижро этиш учун зарур бўлган бошқа маълумотларни етказиш муддатлари ҳисобланади. Бунда улар бюджет кўрсаткичларини етказиш жараёни режалаштирилаётган молия йили бошлангунига қадар тугалланиши, янги молия йилининг биринчи кунидан бошлаб бюджетни амалда ижро этишга киришиш учун бюджетни тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш муддатлари билан албатта боғланган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарорига мувофиқ Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар ҳокимияти, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия бошқармаларига қуйидаги маълумотларни етказиш:

– Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар бюджети даромадлари ҳамда харажатлари ҳажмлари;

– Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар бюджети айланма касса микдорлари;

– Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар бюджети тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан ажратмалар нормативлари.

Бундай ахборот ва маълумотлар асосида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар вакиллик органлари Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин икки ҳафталик муддат ичида тегишли бюджетларни қабул қилишади. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар бюджети қабул қилинганидан кейин тегишли молия органлари бир ҳафталик муддат ичида жойлардаги давлат солиқ хизмати органларига – кўрсатилган бюджетлар тасдиқланган даромадлар ҳажмларини, ушбу бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотларга улар учун белгиланган бюджетдан ажратилган маблағлар ҳажмларини маълумот учун етказиш. Республика ва вилоятларга қарашли туманлар ва шаҳарлар бюджетлари, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетлари қабул қилинганидан кейин бюджетлар кўрсаткичлари тегишли солиқ органларига ҳамда тегишли бюджетлардан маблағларни олувчиларига шундай тартибда ва муддатларда етказиш.

Ўзбекистон Республикасида бюджет қонунчилиги ҳозирги вақтда янада ривожланиши мамлакатимиз бюджет тизимининг самарали ишлашини белгилаб берувчи меъёрлар қанчалик тўлиқ ва объектив акс эттирилишига боғлиқ.

5.2. Хорижий мамлакатларда бюджет лойиҳасини тузиш жараёнлари

Буюк Британияда, Японияда бюджет йили 1 апрелдан, АҚШда 1 октябрдан, Францияда 1 январдан бошланади. Бюджет йили бошланмасдан олдин, бюджет лойиҳаси тузилади. Бу жараён Германияда-6 ой, Японияда – 7 ой, Францияда – 14 ой, АҚШда 18 ой давом этади. Бу мамлакатларда бюджет лойиҳаси молия вазирлиги томонидан тузилса, АҚШда Президентга қарашли Маъмурий бюджет бошқармаси томонидан ишлаб чиқилади.

Бюджетнинг даромадлар ва харажатлар қисмини ҳисоблашда ҳамда келгуси йил бюджетини тузишда турли хил усулдан фойдаланилади. Автоматик усулда бюджетнинг ўтган йилги харажатлари ва даромадларнинг жами янги даврга ўтказилади. Бу усул бюджетнинг алоҳида боблари ва моддалари учун қўлланилади. Иқтисодий таҳлил усули ўтган йил бюджетининг бажарилиши даражаси аниқланади ва фарқларнинг сабаблари ўрганилади. Бу жорий йил бюджети бажарилиш даражасини белгилайди. Меъёрий усул асосида моддалар харажатларининг белгиланган меъёри ётади. Натурал бирликни меъёр кўрсаткичига кўпайтириб, харажатларнинг умумий суммаси ўрнатилади. Экстраполяция усули ўтган йиллар ҳисобот маълумотларидан келиб чиқиб, молиявий кўрсаткичлар динамикаси асосида уларнинг молиявий кўрсаткичларини белгилайди ва олинган суммаларни келгуси йилга татбиқ этади. Мажорация ва минорация усулида 10–15 йилдан иборат динамик қаторларни статистик ишлаб чиқишга асосланган бўлади. Қаторлар тенденцияси аниқланади ва бюджетнинг даромадлар қисми коррективировка қилинади. Агар бунда бюджетнинг даромадлар ва харажатлари миқдори ўсиш суръатлари мавжуд бўлса, мажорация усулидан, камайган ҳолда минорация усулидан фойдаланилган бўлади. Бевоқиф баҳолаш усули эса реал конъюктурани ўрганишга асосланади. Бюджет тузувчилар бевоқиф баҳолаш усули ёрдамида давлат бюджетининг қутилаётган тушумларини ва бюджетнинг харажатлар қисмининг ўзгаришини аниқлайдилар.

Кўпгина мамлакатлар амалиётида ўрта муддатли бюджетни режалаштириш ва прогнозлаштириш ривож топди. Эндиликда бу занжирли ва сирпанувчан бюджетлар тузишда, умуман, бюджетни режалаштиришда бюджетни режалаштириш-дастурлаштириш услуги ишлаб чиқилди. Бу усул ҳукуматнинг узоқ муддатли дастурларининг амал қилишига асосланади.

Бюджет даромадлари ва харажатларини ҳисоблашда, бюджет лойиҳасини ишлаб чиқишда турли услублардан фойдаланилади. АҚШда 1960 йилларда кенг масштабли молиявий ресурсларни йўналтириш мақсадида, бюджетни ишлаб чиқиш жараёнида янада самарали услублардан фойдаланиш мақсадида мақсадли режалаштириш услуги қўлланила бошланди. 1961 йилдан АҚШ Мудоқоа вазирлигида ушбу услуб қўлланилди, 1965 йилдан бошқа вазирликларда ёйилди. Мазкур услубнинг моҳияти, мамлакатнинг келгусидаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишини эътиборга олган ҳолда,

унинг иктисодий дастурлари билан боғлаган ҳолда бюджетнинг жуда кўп вариантлари ишлаб чиқилди. 1973 йилдан алоҳида вазирлик ва идораларнинг ишлаб чиққан дастурлари асосида бюджет тузила бошлади. Бюджет амалиётида «о» га асосланган услуб қўлланилади. Бунда ҳукуматнинг ривожланиш дастурларини ҳар йили кўриб чиқиш тамойилига асосланади, ўтган йили қилинган ҳаражатлар ҳисобга олинмайди.

Францияда бюджет лойиҳаси қуйи ва юқори парламент палатада, АҚШда бир вақтнинг ўзида икки палатада кўриб чиқилади. Бу палаталарда бюджет лойиҳасининг даромадлар ва ҳаражатлари алоҳида моддалар бўйича кўриб чиқилади, ўзгартиришлар киритилади ва тузатилади. Парламентда бюджет лойиҳасини кўриб чиқишда бюджет инициативалари алоҳида аҳамиятга эга. Франция ва Буюк Британияда парламент аъзолари бир вақтнинг ўзида ҳукумат аъзолари бўлса ҳам, бюджет лойиҳасини кўриб чиқиш жараёнида бюджет ҳаражатларини ошириш, янги солиқларни жорий қилиш бўйича таклифларини бера олмайди. 1974 йилги АҚШ Конгресси Қонунида Конгресс аъзоларининг бюджет жараёнида асосий роль ўйнаши ҳуқуқий таъминланди.

Иқтисодий ўсиш суръатларининг юқорилиги натижасида давлат ҳаражатларининг ҳам ўсиши бир қатор давлатларда ўрта ва узоқ муддатли мўлжалланган истиқбол кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган бюджетлар тузилишига олиб келди. Чунки бундай бюджетлар давлатнинг кейинги йиллардаги маблағларга бўладиган эҳтиёжини ўзида акс эттирган. Ушбу бюджетлардаги асосий маълумотлар, табиийки, йиллик бюджетларни тузиш ва ҳаражатларни режалаштиришда асосий восита бўлиб хизмат қилган ҳамда давлат сектори ҳаражатларининг тез ошиб бориши, ўз навбатида, ўрта ва узоқ муддатли бюджетларни ривожлантиришда, бюджет ҳаражатларига бўлган талабни ҳам кўрсатишни тақозо қилади. Истиқбол кўрсаткичлари йиллик бюджетлар учун энг юқори чегара – базавий нуқта бўлиб ҳисобланади. Ҳаражатларнинг прогноз кўрсаткичлари, келгуси давр ҳаражатлари энг юқори нуқтаси сифатида белгиланади ҳамда бошқа ҳаражатларни ошириш учун ташаббус ва таклифларга йўл қўйилмайди. АҚШ, Швеция ва Нидерландияда ўрта ва узоқ муддатли бюджет прогнозларининг жорий бюджет билан мутаносиблигини таъминлашнинг энг муҳим шarti – бу уларнинг битта идора томонидан тузилишидир. АҚШ, Буюк Британия, Германия, Дания, Финландияда 3 йиллик, Туркияда 5 йиллик, Швеция, Испания, Португалляда 4 йиллик бюджетлар истиқбол кўрсаткичлари тузилади ва улардан келгуси йил бюджетини тузиш ва уни Парламент тасдиғига киритишда база сифатида фойдаланилади.

5.3. Маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисида ҳисоботларни тайёрлаш

Давлат бюджети газна ижросининг асосий принциплари кассанинг ягоналиги ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этишнинг ягоналигидан иборат. Давлат бюджети газна ижросининг бухгалтерия ҳисоби

ғазначилик, давлат солиқ ва божхона хизмати органлари, бюджет ташкилотлари ҳамда давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар томонидан Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларининг ягона режаси ва бюджет таснифи асосида ташкил этилади ҳамда амалга оширилади. Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларининг ягона режаси Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Ғазначиликда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш куйидагилардан иборат:

- бюджет ҳисоби ва ҳисоботини компьютер дастури орқали юритиш;
- бюджет ижроси ҳисоботи ва молиявий ҳисоботларни касса усули ёрдамида юритиш;
- босқичма-босқич ҳақиқий харажат усулига асосланган молиявий ҳисоботни татбиқ қилиш;
- Ғазначилик Бош китоби тизимининг янги ягона ғазначилик ҳисобварақлар режасини татбиқ қилишдан иборат.

Ғазначиликда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботига алоҳида эътибор берилади. Шу билан бирга ушбу ҳисоботларни тақдим этиш жараёнлари соддалаштирилади ва уларни тақдим этиш муддати камаяди.

1. Автоматлаштирилган тизим куйидаги ҳисоботларни тайёрлашни таъминлайди:

- давлат молияси статистикаси ҳақидаги йўриқномалар стандартлари (GFS 2000) асосида республика ва маҳаллий бюджетлар ҳамда бюджетдан ташқари жамғармалар ҳақидаги ахборотларни ўзида акс эттирадиган, ҳукуматнинг жамланган молиявий операциялари бўйича аналитик ҳисобот;
- бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларнинг кредитор қарзлар субъектлари бўйича тақсимланган қарзлар ҳақидаги ҳисоботи;
- функционал тасниф асосида ва кўп йиллик давлат дастурлари бўйича бюджет ижроси ҳақидаги ҳисобот;
- ҳукумат томонидан кафолатланган қарзлар ва келгуси 5–10 йилга қарзларни маблағ билан таъминлаш қийматлари тўғрисидаги маълумотларни кўшган ҳолда давлат қарзлари ҳақида ҳисобот;
- молиявий бозорларда давлат томонидан олинган қарзлар ҳақида маълумот;
- ҳукумат томонидан ажратилган кредитлар ҳақида ҳисоботлар;
- ҳукумат ҳисобрақамлари бўйича ликвидлилик (даромадлар ва харажатлар) ҳақидаги ҳисобот;
- солиқ имтиёзлари ва субсидиялар ҳақида ҳисобот;
- шартли ва ўзга мажбуриятлар ҳақида ҳисобот;
- бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларнинг активлари ҳақида ҳисобот;
- грантлар ҳақида ҳисоботлар.

2. Автоматлаштирилган тизим ҳисоботни давлат молияси статистикаси йўриқномаларидаги давлат секторини бошқариш қисми доирасида ажратишлар услуги асосида тайёрлайди.

3. Автоматлаштирилган тизим бюджет маблағлари эвазига капитал қўйилмалар бўйича ҳисоботларни тайёрлайди. Лойиҳа бир неча йилда амалга ошириладиган ҳолларда келгуси йиллар учун қурилиш билан боғлиқ харажатлар келтирилади. Ахборот бухгалтериянинг касса услуги ва ажратишлар услуги бўйича бериледи.

1-жадвал

**Ғазначилик тизимида бюджетнинг касса ижроси
тўғрисидаги ҳисоботлар**

	Банк тизимида	Ғазначилик тизимида
1	Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини тузиш кўп меҳнат талаб қилади	Ҳисобга олиш ва ҳисобот тузиш Автоматлаштирилган тизим ёрдамида тез ва аниқ амалга оширилади
2	Халқаро талабларга мувофиқ ҳисоботларни тайёрлаш имконияти чекланади	Ҳисоботлар ДМС-2001 талабларига мувофиқ келади
3	Молиявий ҳисоботлар касса усулида тузишга асосланади	Молиявий ҳисоботлар ҳисоблаш усулида тузишга асосланади
4	Давлат бюджетининг касса ижроси тўғрисида тезкор маълумот олиш имконияти чекланади	Давлат бюджетининг касса ижроси тўғрисида аниқ ва тезкор ҳисобот ҳамда қундалиқ баланс маълумотлари олиш имконияти яратилади

Ғазна тизими ичида рўйхатдан ўтказиш услублари: катта ҳажмдаги мажбуриятлар бўйича алоҳида транзакциялар, бошқа шартномавий мажбуриятлар бўйича ҳисоблар режалари асосида ифода этилади. Банклар томонидан бериладиган белгилар, тармоқлар ва бюджет таснифи бўйича ҳисоботлар энди керак бўлмайди. Аммо хавфсизлик ва ҳисобот тизимидаги муддатларни бузмаслик учун қисқа муддатли ўтиш даврида мавжуд банк тизимидаги ҳисоботларни сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳисоботларни тайёрлашдаги асосий ўзгаришлар шулардан иборатки, бюджет таснифи бўйича касса ҳисоботи ғазна томонидан амалга оширилади. Банклар солиштириш ва ҳукуматнинг умумий касса ҳолатини баҳолаш учун ўзларининг операциялари бўйича ҳар куни ҳисобот бериб борадилар. Шартномавий мажбуриятлар ва солиштириш (верификация) натижалари ғазна журналларида рўйхатдан ўтказилади. Ғазначиликнинг Автоматлаштирилган тизимида йирик ҳажмдаги алоҳида мажбуриятлар ва бюджет таснифи бўйича кичкина ҳажмдаги операциялар бўйича ҳар ойлик якуний ҳисоботлар тайёрланади.

Ғазначилик тизимида ҳисоб-китоб юритиш ва ҳисоботларни тайёрлаш

Харажатлар айланиш даври	Масъулият ва ҳисоботлар даврийлиги	
	Ҳозирги ҳолат	Ғазна тизимидаги ҳолат
Ажратмалар	Бюджет бошқармалари – худудий молия органлари	Бюджет бошқармалари – худудий молия органлари
Тақсимлаш (смета-ёйилма)	Бюджет бошқармалари – худудий молия органлари	Бюджет бошқармалари – худудий молия органлари
Бюджетни йил ичида қайта кўриб чиқиш	Бюджет бошқармалари – худудий молия органлари	Бюджет бошқармалари – худудий молия органлари
Мажбуриятлар (шартнома, буюртма)	Бюджет ташкилотлари бухгалтерия билан биргаликда. Кредитор қарзлар ва ҳақиқий харажатлардан фарқ қиладиган мажбуриятлар ҳисоботларда кўрсатилмайди	Бюджет ташкилотлари бухгалтерия билан биргаликда. Ғазначиликда рўйхатдан ўтказиш керак. А. ҳар ойлик ҳисобот
Верификациялаш (етказиб бериш)	Бюджет ташкилотлари бухгалтерия билан биргаликда чораклик ҳисоботлар	Бюджет ташкилотлари бухгалтерия билан биргаликда. Ғазначиликда рўйхатдан ўтказилади. Мумкин бўлган рўйхатга олиш режими: мажбуриятларга нисбатан. Ҳар ойлик ҳисобот
Касса лимитлари (масалан, йўриқнома/сертификатлар)		Ғазна ҳар ойлик/ҳар кунлик ҳисоботлар
Тўлов хабарномалари		Ғазна ва бюджет ташкилотлари бухгалтерия билан биргаликда ҳар ойлик / ҳар кунлик ҳисоботлар
Тўловлар (банкка жўнатиладиган ўтказиш ҳақидаги топшириқ)	Банклар: касса баланси: ҳар кунлик ҳисобот Белги-тармоқ-параграф: ҳар ойлик ҳисобот	Ғазначиликда ҳар ойлик/ҳар кунлик ҳисоботлар Бюджетдан маблағ олувчи ташкилотлар (Ахборот узатилади) Ҳар ойлик/ҳар кунлик ҳисоботлар. Касса баланслари ҳақида кунлик ҳисоботлар

Юқорида келтирилган жадвалда ғазначилик тизими жорий қилиниши муносабати билан ҳисобга олиш ва ҳисобот ишларида қутилаётган ўзгаришлар кўрсатилган. Юқори турувчи органларга бюджет маблағлари олувчилар томонидан тақдим этиладиган бухгалтерия ҳисоботлари ҳисобот берувчи ташкилотнинг раҳбари ва бош ҳисобчиси томонидан имзоланади. Марказлаштирилган бухгалтерияда бухгалтерия ҳисоботлари ташкил этилган бошқарув идораси ёки ташкилот раҳбари томонидан ҳамда марказлаштирилган ҳисобхонанинг бош ҳисобчиси томонидан имзоланади.

Давлат бюджети ғазна ижроси механизмига ўтказилган ташкилотларнинг тегишли бухгалтерия ҳисоботлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ўрнатилган тартибда тасдиқланади. Вазирликлар, идоралар ва ҳокимликлар бошқармалари (бўлимлари)нинг Молия вазирлиги ҳамда ҳудудий молия органларига тақдим этиладиган жамлама бухгалтерия ҳисоботлари тегишли равишда мазкур бошқарув идораларининг ваколатли раҳбари ва ушбу идораларнинг бухгалтерия хизмати раҳбарлари (ҳисобчилари) томонидан имзоланади. Юқорида кўрсатилган мансабдор шахсларнинг имзоларисиз ва вазирликлар, идоралар, ҳокимликларнинг бошқармалари (бўлимлари)нинг муҳрларисиз бухгалтерия ҳисоботлари ҳақиқий деб ҳисобланмайди.

Ҳудудий молия органларининг халқ таълими муассасаларини молиялаштириш бўлимлари томонидан хизмат кўрсатиладиган халқ таълими муассасаларининг (юримдик шахс мақоми берилмаган) бухгалтерия ҳисоботлари мазкур молия органининг халқ таълими муассасаларини молиялаштириш бўлими бошлиғи (ёки бош иқтисодчи халқ таълими муассасаларини молиялаштириш бўлими бошлиғининг ўринбосари) ҳамда бош ҳисобчи халқ таълими муассасаларини молиялаштириш бўлими бошлиғининг ўринбосари (ёки мактабгача болалар муассасалари ва бошқа муассасаларнинг молиявий ҳисоб операциялари сектори мудири) томонидан имзоланади ва тегишли молия органининг муҳри билан тасдиқланади.

Республика бюджетига турадиган бюджет маблағлари олувчилар бухгалтерия ҳисоботларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тегишли буйруқларига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига ўрнатилган муддатларда тақдим этадилар. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар, туманлар (шаҳарлар) бюджетларида турадиган бюджет маблағлари олувчилар бухгалтерия ҳисоботларини тегишли вазирлик ва идораларга, ҳокимликлар бошқармаларига (бўлимларига) улар томонидан белгиланган муддатларда тақдим этадилар. Бюджет маблағлари олувчилар тегишли молия органларига улар томонидан белгиланган муддатларда жамлама бухгалтерия ҳисоботларини тақдим этадилар. Муддатлар тегишли бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларнинг юқори турувчи молия органига ўз вақтида тақдим этилишини таъминлаш ҳисобига олинади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли "Бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш

тартибини такомиллаштириш тўғрисида"ги қарорига мувофиқ, молия йилига қўшимча вақт этиб белгиланган давр мобайнида операцияларни амалга оширувчи бюджет маблағлари олувчилари учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ҳисоботларни топширишнинг алоҳида муддатлари белгиланди.

Республика бюджетига турадиган бюджет маблағлари олувчилар юқори турувчи идораларга ҳисоботларни бўйсунушига қараб ҳамда улар томонидан белгиланган муддатларда тақдим этадилар. Ўзбекистон Республикасининг вазирлик ва идоралари чораклик жамлама бухгалтерия ҳисоботларини ҳисобот давридан кейин 30 кундан кечиктирмасдан, йиллик бухгалтерия ҳисоботларини эса ҳисобот йилидан кейин келадиган йилнинг 25 февралдан кечиктирмасдан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этадилар. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги кўрсатилган муддатлар доирасида вазирлик ва идоралар томонидан чораклик ва йиллик жамланма бухгалтерия ҳисоботларини тақдим этишнинг табақалаштирилган муддатларини белгилайди. Харажатларнинг тўланиши йил давомида бир бюджетдан бошқасига ўтказилган ёки бир вазирлик (идора) тасарруфидан бошқасига ўтказилган бюджет маблағлари олувчиларда ўтказиш санасига бухгалтерия ҳисоботи (йиллик ҳисобот шакллари ҳажмида) тузилади ҳамда у илгариги ва ҳозирги юқори турувчи идораларга тақдим этилади. Келгусида ҳисобот фақат янги юқори турувчи идорага тақдим этилади. Бюджет маблағлари олувчилар учун бухгалтерия ҳисоботларини тақдим этиш санаси улар томонидан ҳақиқатда тақдим этилган сана ҳисобланади. Ҳисобот тақдим этиш учун белгиланган муддат дам олиш кунига тўғри келган тақдирда ҳисобот дам олиш кунидан сўнгги иш кунига тақдим этилади.

Давлат бюджети ғазна ижросининг ҳисобини юритиш, ҳисоботини тузиш ва тақдим этиш қонунчилиқда ўрнатилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган шакллар ва муддатлар бўйича амалга оширилади. Вазирлик ва идоралар, ҳокимликлар бошқармалари ва бўлимлари ҳамда бошқа бюджет маблағларини олувчилар томонидан ҳисоботлар белгиланган муддатда топширилмаган тақдирда Молия вазирлиги ва ҳудудий молия органлари бюджет маблағларини олувчилар раҳбарларини ёзма равишда огоҳлантирган ҳолда бюджетдан харажатларини тўлашни чеклашлари, зарур ҳолларда эса тўхтатиб қўйишлари мумкин. Юридик шахс мақоми берилган умумтаълим мактаблари, мактаб-интернатлар бухгалтерия ҳисоботларини ҳудудий молия органларининг халқ таълими муассасаларини молиялаштириш бўлимларига тақдим этади. Кейин ушбу бўлим томонидан мазкур бухгалтерия ҳисоботлари жамланади ва жамлама бухгалтерия ҳисоботлари ҳудудий молия органларига тақдим этилади.

Бухгалтерия ҳисоботларида ўчириш ва устига ёзишлар бўлмаслиги керак. Хатолар тузатишган тақдирда тегишли қайдлар қилинади, уларни ҳисоботларга имзо чеккан шахслар тасдиқлаб, тузатиш санасини кўрсатадилар. Бухгалтерия ҳисоботларига киритилган барча тузатишлар

ҳақида уларни юқори турувчи бюджет маблағлари олувчилар томонидан кўриб чиқиш пайтида мазкур бухгалтерия ҳисоботлари тақдим этилган барча жойларга (манзилларга) мажбурий тартибда хабар қилиниши шарт. Идоралар, ҳокимликлар бошқармалари (бўлимлари) ҳамда бошқа бюджет маблағларини олувчилар, бюджет маблағларининг бош тақсимловчилари ўз тасарруфларидаги бюджет маблағлари олувчиларнинг бухгалтерия ҳисоботларини қабул қиладилар, кўриб чиқадиладар ҳамда тасдиқлайдилар. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, тегишли молия органлари зарур ҳолларда ўтган молия йили яқунларини чиқаришда вазирлик ва идоралар, ҳокимликлар бошқармалари (бўлимлари) томонидан ўз тасарруфларидаги бюджет маблағлари олувчиларнинг йиллик бухгалтерия ҳисоботларини кўриб чиқишда иштирок этишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва ҳудудий молия органлари куйидаги ҳуқуқларга эга:

- зарур ҳолларда бухгалтерия ҳисоботида келтирилган маълумотлар юзасидан тушунтиришлар талаб қилиш;
- бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботлари маълумотлари ҳамда асосланган ҳужжатлар;
- тафтиш далолатномалари ва бюджет маблағлари олувчининг молия-хўжалик фаолиятини ўрганиш материаллари.

Бухгалтерия ҳисоботи шаклларидаги барча реқвизитлар ва назарда тутилган кўрсаткичлар тўлдирилиши керак. Ташкилотларда тегишли активлар, пассивлар ва операцияларнинг мавжуд эмаслиги сабабли бирор-бир модда (сатрлар, устунлар) тўлдирилмаган тақдирда, ушбу модда (сатр, устун) устидан чизиб қўйилади. Бухгалтерия ҳисобот шаклларидаги манзил қисми куйидаги тартибда тўлдирилади:

- а) "ташкilot номи" реқвизитида ташкilotнинг тўлиқ номи кўрсатилади;
- б) "бўлим, боб, параграф" реқвизитида ташкilotнинг Давлат бюджетни харажатлар таснифининг ташкilotий ва вазифа жиҳатдан бўлиниши келтирилади;
- в) "даврийлик (ҳисобот даври)" реқвизитида ҳисобот тузилаётган тегишли давр (йил, чорақ, ой) кўрсатилади;
- г) "вазирлик" реқвизитида ташкilotнинг вазирлиги ёки юқори ташкilotнинг номи кўрсатилади;
- д) "бюджет тури" реқвизитида ташкilot томонидан ҳисобот берилаётган маблағнинг манбаси (Республика бюджетни, Қорақалпоғистон Республикаси ёки маҳаллий бюджет номи) келтирилади;
- е) "ўлчов бирлиги" реқвизитида ҳисобот тузилаётган ўлчов бирлиги келтирилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва ҳудудий молия органлари бухгалтерия ҳисоботлари, ушбу бухгалтерия ҳисоботлари бўйича ноаниқликлар ва тушунмовчиликлар бўйича ўз эътироз ва тақлифлари ҳақида тегишли молия органларига келиб тушган кундан бошлаб 10 кундан кечиктирмасдан вазирликлар, идоралар ва ҳокимликлар бошқармалари,

бўлимларига хабар қиладилар. Бухгалтерия ҳисоботларини топширган бюджет маблағлари олувчилари олинган эътирозлар ва таклифларга рози эмасликлари ҳақида 5 кун муддатда Молия вазирлиги ёки ҳудудий молия органларига хабар қилмаган тақдирда, берилган таклифлар қабул қилинган деб ҳисобланади.

Таянч сўз ва иборалар

Маҳаллий бюджет даромадлари, бухгалтерия ҳисоботлари, молия тизими, солиқ боқимандалиги, бюджетлараро муносабатлар, солиқларни такомиллаштириши, мажбурий тўловлар, солиқ имтиёзлари, бириктирилган даромадлар, унитар давлатлар, солиқ тизими, бюджет даромадларини тақсимлаши, автоматлаштирилган тизим, молиявий ҳисобларнинг касса усули.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистон Республикасида бюджет жараёни босқичлари нималардан иборат?
2. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ соҳасидаги бюджет ҳуқуқи нималардан иборат?
3. Бюджет сўровномалари деганда нимани тушунаси?
4. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда солиқ органларининг қандай вазифалари мавжуд?
5. Маҳаллий бюджет даромадларини бошқаришда молия органларининг вазифалари нималардан иборат?
6. Ҳазначилик тизимида ҳисоб-китоб юритиш ва ҳисоботларни таёрлаш жараёнини тушунтириб беринг.
7. Давлат бюджети ғазна ижроси механизмига ўтган ташкилотларнинг бухгалтерия ҳисоботлари қандай расмийлаштирилади?
8. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва ҳудудий молия органлари қандай ҳуқуққа эга?
9. Давлат бюджети ғазна ижроси шароитида бухгалтерия ҳисобот шакллариининг манзил қисми қандай тўлдирилади?

6-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИНИ БОШҚАРИШ

6.1. Маҳаллий бюджет даромадларининг аҳамияти

Республикаимиз бюджет тизимининг молиявий аҳволини белгиловчи кўрсаткич сифатида маҳаллий бюджетларнинг ўрни муҳим ҳисобланади, айрим соҳаларда эса у етакчи ўрин тутади. Маҳаллий бюджет асосий молиявий режа сифатида тегишли ҳудуднинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётининг барча соҳалари ҳамда йўналишларини тўла камраб олади.

Республикаимиз бюджет тизимида олиб борилаётган ислохотларда Давлат бюджети даромадларини ошириш, маҳаллий бюджет даромадларини кўпайтириш имкониятларини кенгайтириш масалалари туради. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришнинг янги моделига бўлган зарурият бюджетни қайта ўзгартиришга олиб келди. Давлат бошқаруви тамойиллари ўзгариши ҳозирги пайтда мақсадлар ва бюджетни ҳудудий тартибга солиш тамойилларининг ўзгариши билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимида эга. «Ўзбекистоннинг Давлат бюджети Республикаси бюджетидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан иборат»¹. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси маҳаллий ҳокимиятларнинг мустақиллигини, молия соҳасида қайта ўзгартишларни ва маҳаллий бюджетларнинг даромад асосларини мустаҳкамлаш йўллари излашни талаб қилади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида маҳаллий бюджетларнинг ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги роли янада ошади. Мамлакатимизда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда мавжуд табиий-иқтисодий салоҳиятдан самарали фойдаланиш ҳисобига ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш асосида миллий иқтисодиётнинг ҳудудий таркибини такомиллаштириш, ҳудудий бирликлар ривожланиш даражасидаги мавжуд номутаносибликларни бартараф этиш, маҳаллий бюджет даромадларини ошириш лозим. Бюджетга тушадиган солиқлар ва тўловларнинг турли шакллари давлат қонунарида, молиявий бошқарув органларининг меъёрий ҳужжатларида, ўз ифодасини топган объектив омилларга маълум даражада боғлиқ.

Ўзбекистонда маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатларини мувофиқлаштириш республика ҳамда унинг ҳудудларининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Бошқарув тизими таркибини ўзгартириш ва бу жараёнлар давомида ҳудудларда маҳаллий бошқарув органларининг ролини ошириб боришни талаб этади. Республика ҳукумати ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида кейинги йилларда маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини шакллантириш масалаларида ижобий силжиш кузатилди.

¹Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон». 2008. 122-модда. Молия ва кредит. 33-б.

| Бугунги кунда маҳаллий бюджетни шакллантиришда унинг ҳам харажатлар қисмини, ҳам даромадлар қисмини белгилаш муҳим, чунки бюджетнинг даромадлари ва харажатлари ўзаро бир-бирини тақозо этади, уни тўлиқ ҳисобга олмаслик, бюджетни тўлиқ ижро қилмаслик ноҳуш оқибатларни келтириб чиқаради. Бюджет сиёсати ҳамisha давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий вазифалари билан белгиланганки, булар маҳаллий бюджетнинг даромадлар қисмига ҳам, харажатлар қисмига ҳам бевосита таъсир кўрсатади.²

Иқтисодиётнинг модернизациялаш шароитида бюджет тизимини бошқариш ишлари жуда муҳим ва мураккаб масаладир. Ҳар бир ҳудуднинг ривожлантирилиши, кам таъминланган оила ва шахсларнинг етарли даражада ижтимоий ҳимоя қилиниши, ҳар бир ҳудуд маҳаллий ҳокимият органлари молиявий масалаларни тўғри ҳал қила билишига боғлиқ. Бунда маҳаллий бюджетга тушадиган солиқ ва йиғимларнинг тури, миқдорини белгилаш алоҳида ўрин тутади. Ҳар бир ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, шу ҳудуддаги аҳолининг ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш бевосита ҳокимиятлар зиммасига юклатилганлиги сабабли, бу масалаларни ҳал этиш бўйича уларга қўшимча ваколатлар бериш ва улар ихтиёрида даромадларнинг етарли манбаларининг бўлиши, бюджет соҳасидаги сиёсатнинг самарадорлигини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий йўнатилган бозор иқтисодиёти сари йўл туришида маҳаллий бюджетларнинг республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги роли янада ошади. Шундай экан, маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида республика ҳамда унинг ҳудудларини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларидаги маҳаллий бюджет даромадлари салмоғининг ўсиши кўрсатилган.

3-жадвал.

Давлат бюджети даромадларида маҳаллий бюджетларнинг ўрни²

Кўрсаткичлар	ЙИЛЛАР				
	2007	2008	2009	2010	2011
Давлат бюджети	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
жумладан					
Республика бюджети	54,6	56,0	54,0	52,2	57,2
Маҳаллий бюджетлар	45,4	44,0	46,0	47,8	42,8

²Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳаллий бюджет даромадларининг Давлат бюджетидаги салмоғи ошиб борган. Маҳаллий бюджет даромадларининг Давлат бюджетидаги салмоғи 2007 йилда 45,4 фоизга, 2010 йилда 47,9 фоизга тенг бўлган. Шунингдек, 2008 йилда 44,0 фоизни, 2009 йилда 46,0 фоизни ташкил этган, лекин 2011 йилда 42,8 фоизга тушган. Шунга қарамасдан, Республика бюджети даромадларининг Давлат бюджети даромадларидаги улушининг пасайиши ижобий ҳолат ҳисобланади, маҳаллий бюджетлар даромадлар базасининг мустақкамланишига олиб келади.

Маҳаллий бюджет даромадларининг режасини шакллантириш ва маблағларини харажат қилиш миқдори вилоят, туман, шаҳар ҳокимият органлари томонидан тасдиқланади. Маҳаллий бюджетлар орқали ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши молиявий маблағлар билан таъминлаб борилади. Маҳаллий бюджет ижросининг асосий вазифаси – маҳаллий бюджетда тасдиқланган солиқлар ва бошқа тушумларининг ўз вақтида ва тўлиқ тушиши ҳамда ҳудудларда амалга ошириладиган чора-тадбирларни тўлиқ молиялаштириш ҳисобланади.

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёни бюджет даромадларини бошқаришда республика ва ҳудудий бошқарув органларининг ҳуқуқлари ва вазифаларини анча ўзгартирди. Маҳаллий бюджетлар тизими маҳаллий талаб эҳтиёжларини тўлиқроқ ҳисобга олиш ва давлат томонидан марказлашган тартибда амалга ошириладиган чора-тадбирлар билан тўғри олиб бориш имконини берди. Бюджетлараро муносабатларнинг муҳим шarti – турли даражадаги бюджетларнинг молиявий базасини шакллантиришнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлашдир. Бу база ҳар бир бюджетнинг ўз даромадидан, бириктириб қўйилган ва тартибга солувчи солиқлардан тушадиган тушумлар, шунингдек, юқори бюджетлардан ажратиладиган турли шаклдаги молиявий ёрдамлардан иборат.

Маҳаллий бюджетларнинг энг биринчи даромад манбаи бўлиб маҳаллий солиқ ва йиғимлар ҳисобланади. Улар ҳозирга қадар давлатчилик муносабатлари ривожланишига мутаносиб равишда такомиллаштирилмоқда. Агар республикамизнинг бозор муносабатларига ўтиши билан боғлиқ турли соҳаларда амалга оширилган ва давом эттирилаётган ислохотларга назар ташлайдиган бўлсак, маҳаллий бюджетларнинг мавқеини ошириш борасидаги чора-тадбирларнинг аниқ йўналиши маҳаллий бюджетнинг даромад манбаини мустақкамлашга қаратилди. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар жорий этилган пайтдан шу кунга қадар улар таркибида ўзгаришлар нафақат сон жиҳатдан, балки моҳият жиҳатидан ҳам кенг қўламли ўзгаришларга эришилди. Бугунги кунга келиб уларнинг янги турлари жорий этилди ва амалиётда самарали қўлланилиб келинмоқда.

Солиқ тизимида маҳаллий солиқ ва йиғимларга хос бўлган умумий хусусиятларнинг сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

- маҳаллий солиқлар ва йиғимлар маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари тасарруфида бўлган ҳудудлар эҳтиёжи учун ишлатилади;
- маҳаллий солиқларнинг асосий қисми маҳаллий бюджетларнинг бевосита ўзлари томонидан жорий этилади;
- маҳаллий солиқлар ва йиғимларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда маҳаллий бюджетларга бир қатор ваколатлар берилади;
- маҳаллий солиқ ва йиғимларни белгилаш усулига кўра икки гуруҳга, республика қонунчилиги ва маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари қонунчилиги билан жорий этиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимларга бўлинади.

Бугунги кунда маҳаллий ҳокимиятлар ўз бюджетларни шакллантиришда таъсирчан чора-тадбирлар ишлаб чиқишлари керак. Шунда маъмурий ҳудудларнинг даромадлари республика бюджети ажратмалари ҳисобига шакллантирилмайди. Давлат бюджети даромадларининг барқарорлигини таъминлайдиган маҳаллий бюджетларни мустаҳкамлашнинг асосий йўналишларидан бири – уларнинг мустақиллиги ва имкониятларини оширишдир. Вилоят, шаҳар, туман ҳокимият органлари доимо маҳаллий бюджетларнинг даромадларини ошириш ва бу молиявий маблағлардан самарали фойдаланиш тадбирларини олиб боришлари керак. Маҳаллий ҳокимият органлари томонидан маҳаллий бюджетлар даромад базасини кўпайтириш, маҳаллий бюджетлар харажатлар қисмини таркибий қайта кўриш каби шароитлар яратилганда, баланслаштирилган, соғлом, етарли бюджетни шакллантириш мумкин.

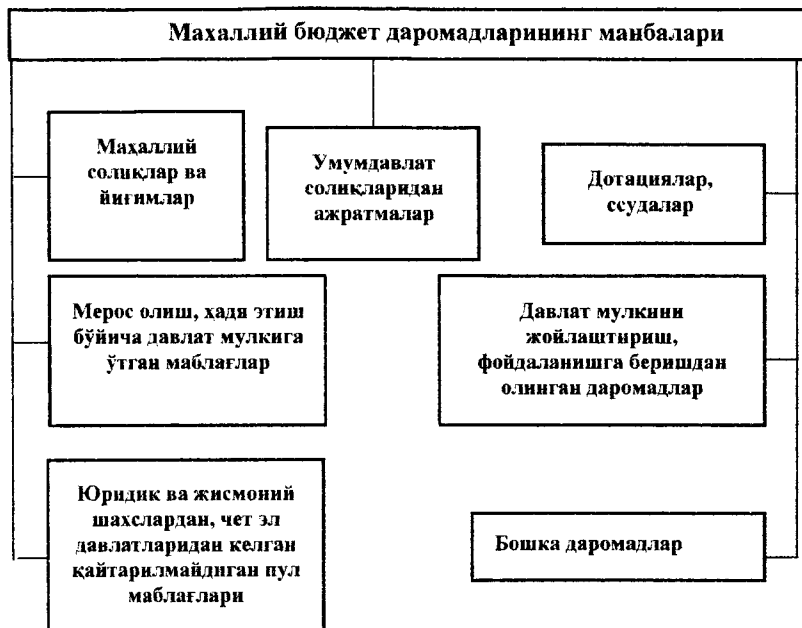
6.2. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш манбалари ва усуллари

Бюджет амалиётида турли даражадаги маҳаллий бюджетларнинг мустақиллигидан келиб чиққан ҳолда, улар давлат томонидан қўллаб-қувватланади, минтақавий даромадлар манбалари белгиланади, маҳаллий бюджетлар даромадлари ўз даромадлари ёки бириктирилган солиқлар ва тартибга солинувчи солиқлар ҳисобига шакллантирилади. Республикамизда ҳам маҳаллий бюджет даромадларини маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳамда умумдавлат солиқларидан ажратмалар ташкил этади. Маҳаллий бошқарув органларининг ролини ошириш бевосита уларнинг молия-бюджет ҳуқуқларини кенгайтиришни, уларга юкланган вазифаларни амалга оширишда етарли маблағлар билан таъминлашни талаб этади. Бюджет даромадларининг режасини шакллантириш ва маблағларини харажат қилиш микдори вилоят, туман, шаҳар ҳокимият органлари томонидан тасдиқланади.

Маҳаллий йиғимлар ҳам бириктирилган даромадлар таркибига киради ва маҳаллий бюджетларга тўлиқ тушади. Уларнинг маҳаллий солиқлардан фарқи шундаки, маҳаллий солиқларнинг таркиби, ставкалари, объектлари давлат томонидан қонуний йўл билан белгилаб қўйилади. Маҳаллий

Йиғимларни эса маҳаллий бошқарув органлари томонидан мустақил белгилаш, миқдорларни аниқлаш ва бекор қилиш мумкин. Маҳаллий бюджет даромадлари шаклланишининг амалдаги ҳолати ва ушбу жараёндаги даромад манбаларини таҳлил қиламиз. Маҳаллий бюджет даромадлари манбаларининг таркиби қуйидаги расмда берилган.

6-расм. Маҳаллий бюджет даромадларининг манбалари

Маҳаллий бюджет даромадлари Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунда назарда тутилган манбалар ҳисобидан шакллантирилади. Мазкур Қонунга мувофиқ, маҳаллий бюджет даромадлари қуйидагилардан иборат:

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ, маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар;

- қонун ҳужжатларида бегиланган нормативларга мувофиқ, маҳаллий бюджетларга ўтказиладиган умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар;

- қонун ҳужжатларида бегиланган нормативларга мувофиқ, давлат мулки объектларини жойлаштириш, фойдаланишга беришдан олинган даромадлар;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ, мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;
- юқори бюджетлардан бериладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари;
- юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;
- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар ҳисобига шакллантирилади.

Тартибга солинадиган даромадлар – юқори бюджетлардан қўйи бюджетга уларнинг даромад ва харажатларини бошқариб туриш мақсадида бериладиган пул маблағлари мажмуасидир. Тартибга солинадиган даромадларга ушбу мақсадлар учун ишлатиладиган барча молиявий ресурслар, алоҳида умумдавлат солиқларидан ўтказмалар, дотациялар, субвенциялар, юқори бюджетдан ўзаро ҳисоб-китоб асосида олинган маблағлар қиради.

Ўзбекистон Республикасида бюджет тизимининг мазмуни ва уни ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Маҳаллий бюджетларни баланслаштириш мақсадида солиқлар ва бошқа кўринишдаги даромадлар манбалари турли даражадаги бюджетлар ўртасида қўйидаги тамойилларга асосан тақсимланади:

- бюджет тизимининг бўғинлари ўртасида даромадлар тақсимланиши ягона тамойиллар ва ёндашувлар асосида барқарор равишда бўлиши эътиборга олинади;
- ҳар бир даражадаги бюджет бўғинининг ўз даромадлари уларга бириктириб қўйилган харажатлар ваколатларини бажариш учун асосий ресурслар манбаи ҳисобланади;
- солиқ ваколатлари ва даромад манбалари тақсимланиши бюджетнинг вертикал (бюджет бўғинлари ўртасида) баланслаштириш тамойилларига асосланади;
- тартибга солувчи солиқлардан тушадиган тушумларнинг бир қисми маҳаллий бюджетлар ўртасида шаклланган усуллар асосида (аҳоли сони бўйича, бюджет таъминоти бўйича) тақсимланади.

Ўзбекистонда солиқларни такомиллаштириш – бу солиқ турлари ва ставкаларини ўзгартириб бораётган шарт-шароитларга узлуксиз равишда йўналтириш, солиқ тизими фаолиятини объектив омилларга мослаштириб боришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Республика Давлат бюджетини тегишли йилга тасдиқлаш чоғида солиқ турлари ва ставкаларини қайтадан кўриб чиқади. Солиқларнинг умумдавлат ҳамда маҳаллий солиқларга бўлиниши давлат идораларининг республика ва маҳаллий бошқарувга бўлиниши хусусиятидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг ягона солиқ тизими яратилди, умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ҳамда йиғимлар киритилди. Қўйидаги жадвалда Ўзбекистон Республикасида жорий қилинган солиқлар ва мажбурий тўловлар тизими берилган.

**Ўзбекистон Республикасида жорий қилинган солиқлар ва
мажбурий тўловлар тизими**

Солиқлар	Мажбурий тўловлар
Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	Ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар: – ягона ижтимоий тўлов; – фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари; – бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар
Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар: – Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар; – Республика йўл жамғармасига йиғимлар.
Қўшилган қиймат солиғи	Давлат божи
Акциз солиғи	Божхона тўловлари
Ер қазридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар	Айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	
Мол-мулк солиғи	
Ер солиғи	
Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	
Жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ	

Хар бир ҳокимият идоралари ўзларининг бажарадиган муҳим вазифаларидан келиб чиқиб, ўз бюджетига ва уни таъминлайдиган солиқларга эга бўлишлари керак. Республика бюджети умумдавлат кўламда жуда катта вазифаларни – мудофаа, хавфсизликни сақлаш, тартиб-интизом ўрнатиш, бозор инфратузилмасини яратиш, фуқароларнинг ижтимоий ҳимоясини ташкил этиш ва бошқа бир қатор йирик хизматларни бажаради. Шунинг учун республика бюджетининг солиқлари ҳам салмоқли бўлиши шарт. Умумдавлат солиқларининг муҳим хусусияти шундаки, республика бюджетига тушадиган солиқлар маҳаллий бюджетларни бошқариб бориш учун ажратма сифатида тушиши мумкин. Агар келгуси йили маҳаллий бюджетларнинг ўз манбалари кўпайса, республика солиқларидан ажратма

беришнинг ҳожати қолмайди. Республика ва маҳаллий солиқлар ягона моҳиятга эга бўлиб, бюджетга тўланиши лозим бўлган тўловлардир. Маҳаллий солиқлар маҳаллий ҳукумат бажарадиган вазифаларга қараб белгиланади, уларга доимий ва тўлиқ бириктириб берилади.

Солиқларни гуруҳлаш уларнинг иқтисодийга ижобий ва салбий таъсирини ўрганишнинг илмий ҳамда амалий услуби ҳисобланади. Республика ва маҳаллий солиқларнинг ягона хусусияти шундаки, уларнинг ҳар иккиси бюджетга тўланиши лозим бўлган тўловлардир. Ҳар бир ҳокимият идоралари ўзларининг бажарадиган муҳим вазифаларидан келиб чиқиб, ўз бюджетларига ва уни шакллантирадиган солиқларга эга бўлишлари керак.

Давлат бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати орқали иқтисодийни кучли тартибга солади. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида маҳаллий бюджет даромадларининг асосий манбаи солиқлардан ташкил топишига алоҳида эътибор қаратилади. Маҳаллий бюджетлар маҳаллий эҳтиёжларни тўлиқ ҳисобга олади ва уларни маҳаллий бюджет даромадлари билан молиялаштириш учун мувофиқлаштирилади.

Маҳаллий бюджетлар ўзининг манбалари ҳисобига ва умумдавлат даромадлари ҳисобига шаклланади. Маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг бюджетга тўлиқ тушишини ташкил қилиш маҳаллий молия органлари ва солиқ инспекцияси ходимларининг зиммасидаги асосий вазифа ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида маҳаллий бошқарув органларига кўрсатилган солиқларни ўз ҳудудларида жорий қилиш, маҳаллий солиқлар ва йиғимларга (мол-мулк ва ер солиғидан ташқари) имтиёзлар бериш ҳуқуқи берилган.

Бюджет даромадлари ва харажатларини тақсимлаш деганда, ҳар бир даражадаги бюджетга киритилиши лозим бўлган даромадлар ҳамда харажатлар турлари ва ҳажмини белгилаш тушунилади. Бюджет тизими даромадлари у ёки бу бюджетнинг даромад қисмига амалдаги қонунчиликда белгиланган тартиб ва миқдорларда келиб тушадиган мажбурий тўловлардир. Ушбу тўловларнинг турлари, уларни шакллантириш, бюджет тизимининг тегишли даражаларига киритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш қондалари билан белгиланади. Маҳаллий ҳокимият ҳамда бошқарув органларининг барча даражадаги маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатларини шакллантиришдаги роли, мустақиллиги оширилади. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида маҳаллий ҳукумат ва бошқарув органларини жавобгарлиги билан бирга, уларнинг масъулиятини ошириш, давлат бюджети таркибида маҳаллий бюджетнинг салмоғини кўпайтириш мақсадида маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қуйидаги умумдавлат солиқлари ва йиғимларини тўлалигича қолдириш кўзда тутилган³:

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 24 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макрояқтисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1449-сон Қарори.

- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- юридик шахс мақомига эга бўлган, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган ягона солиқ;
- юридик шахс мақомига эга бўлмасдан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслардан олинадиган ягона солиқ;
- республикада ишлаб чиқариладиган пиво, ўсимлик ёғидан олинадиган акциз солиғи.

Маҳаллий бюджетлар даромадларининг барқарорлигини таъминлаш учун, авваламбор, жаҳон амалиётида синалган солиққа тортиш механизмини тадбиқ этиш лозим. Оптимал солиқ юки солиқ тизимининг самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларидан ҳисобланади. Бюджетлар ўртасида муносабатларни ислох қилиш жараёнида бюджетлар ўртасидаги тартибга солувчи солиқлар муаммоси бозор иқтисодиётига ўтаётган ҳар бир давлатда мавжуд, чунки ресурслар танқислиги сабабли умумдавлат солиқларидан ажратмалар маҳаллий бюджетларнинг асосий даромадлар манбаи бўлиб ҳисобланади. Республикамизда умумдавлат солиқларидан ажратмалар нормативларини 3–5 йилга ўзгартирмасдан кўйиш тажрибасини татбиқ этиш керак.

Бизнинг мамлакатимизда амалдаги бюджет қонунчилигига мувофиқ барча даромадлар ва харажатлар бюджет тизими даражалари ўртасида тақсимланади. Маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришда қуйидаги муаммоларни ҳал қилиш керак:

- бюджет даромадларининг шаклланишида маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг улуши паст бўлиб қолмоқда;
- харажатларни молиялаштиришда бюджетдан ташқари манбаларни жалб қилишнинг ҳуқуқий-меъёрий базаси ишлаб чиқилган бўлса-да, бу имкониятдан тўлалигича фойдаланилмай келинмоқда;
- худуднинг бюджет даромадларининг шаклланишида маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатлари кам бўлиб қолмоқда;
- бюджетни ижро этиш жараёнида бюджет даромадларининг истиқболларини белгилаш ва ўзгартириш қиритишнинг оптимал услубиёти такомиллаштирилиши керак.

6.3. Бюджет даромадларини шакллантиришда молия ва солиқ органларининг вазифалари

Бюджет сиёсатида худудий молия ва солиқ органлари фаолиятини ислох қилишни чуқурлаштириш, бюджет жараёнини такомиллаштириш, турли даражадаги маҳаллий бюджетлар ролини ошириш, бюджет интизоми ва солиқ интизомини мустаҳкамлаш, бюджет параметрлари муҳофазатлари ва қабул қилишнинг очиклигини таъминлашни назарда тутати.

Республикада барча солиқлар ва йиғимларни жорий этишнинг энг асосий мақсадларидан бири – бюджет тизимига кирувчи республика ва маҳаллий бюджетларнинг даромадларини шакллантиришдан иборат.

Тўловларнинг турлари, уларни шакллантириш ва бюджет тизимининг тегишли даражаларига киритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш қондалари билан белгиланади. Давлат солиқларни бюджетни шакллантириш учун амалга киритади. Солиқлар аниқ харажатларни қоплаш мақсадига эга эмас, бу – айрим турдаги бюджет даромадларидан амалга ошириладиган харажатлар уларга боғлиқ бўлиб қолишининг олдини олиш зарурияти билан асосланган.

5-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимияти органлари томонидан жорий этиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг энг юқори ставкаси⁴

Солиқ тури	Энг юқори ставкаси
Ободонлаштириш ва иқтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	Корхона иқтиёридаги соф фойданинг 8%и
Исғамол учун жисмоний шахслардан ундириладиган солиқ	
Транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғи	1 литр учун 175 сўм
Транспорт воситалари учун газ	1 кг учун 175 сўм
Савдо қилиш ҳуқуқи учун йиғим	
Савдо қилиш ҳуқуқи учун лицензион йиғим алкоголди маҳсулотлар	Бир ойлик савдо учун энг кам иш ҳақининг 5 баравари
Савдо қилиш ҳуқуқи учун лицензион йиғим қимматли тошлар ва қимматли металллар	Бир ойлик савдо учун энг кам иш ҳақининг 3,5 баравари
Автотранспорт сақлаш жойларида пуллик хизмат учун ҳар ойлик йиғим	Энг кам иш ҳақининг 8 баравари

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг бюджетга тўлиқ тушишини ташкил қилиш маҳаллий молия органлари ҳамда солиқ инспекцияси ходимларининг зиммасидаги асосий вазифа ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига маҳаллий бошқарув органларига кўрсатилган солиқларни ўз ҳудудларида жорий қилиш, маҳаллий солиқлар ва йиғимларга (мол-мулк ва ер солиғидан ташқари) имтиёзлар бериш ҳуқуқи берилган.

Республикамызда ҳар бир даражадаги бюджет даромадларининг ўз манбалари, шунингдек, жойлардаги ваколатли ҳокимият органларининг қонунларида белгиланган доирада маҳаллий солиқлар ва йиғимлар солиқ ставкаларини ўзгартириш ҳуқуқи қонун асосида мустақамлаб қўйилган.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 24 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1449-сон Қарори.

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби – солиқ солишнинг айрим тоифадаги солиқ тўловчилар учун белгиланадиган ҳамда айрим турдаги солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг, шунингдек, улар юзасидан солиқ ҳисоботини тақдим этишнинг махсус қоидалари қўлланилишини назарда тутати.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси учун солиқ ва бошқа тўловлар борасида қулайлик ҳамда енгилликлар яратиш билан боғлиқ. Албатта, сўнгги йилларда хўжалик субъектлари учун ягона солиқ тўлови ставкасини 2005 йилдаги 13 фоиздан 7 фоизга тушириш ёки қарийб 2 баробар камайтириш бўйича қўрилган чора-тадбирлар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини учун катта имкониятлар туғдирмоқда. Шу борада кириб келган 2011 йилдан бу кўрсаткичнинг 7 фоиздан 6 фоизга туширилиши, ҳеч шубҳасиз, давлатимиз томонидан ишбилармон ва тадбиркорларга кўрсатилган янги бир имтиёз бўлди.

7-расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун белгиланган солиқ ставкаси

Маҳаллий бюджет тушумини такомиллаштириш ҳисобига маҳаллий ҳокимият органлари ўз ҳудудларида жойлашган корхоналар фаолиятининг самарадорлигини оширишдан манфаатдор бўладилар. Бундан ташқари, солиқларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тўланиши устидан назорат қилиб туриш учун қизиқиш пайдо бўлади. Чунки, Республика бюджетига ушбу солиқлардан тушган умумий тушумдан белгиланган меъёрлар асосида ажратма қилишдан кўра, мазкур ҳудудда ушбу солиқлардан тушган тушумда ўз улушини қонуний тартибда кафолатлаб қўйилиши афзал.

Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда солиқлар ва йиғимларнинг бюджетга ўз вақтида тўлиқ ўтказилишини таъминлаш тўлов интизомини мустаҳкамлашни талаб этади. Бу вазифанинг тўлиқ ҳал этилмаганлиги солиқ сиёсати таъсирчанлиги ва самарадорлигининг юқори эмас-

лигидан, солиқларнинг барча функциялари тўлиқ бажарилмаётганлигидан далолат беради.

Маҳаллий бюджет тўловлари ўз вақтида амалга оширилмаслиги давлат учун зарур бўлган даромадларнинг ўз вақтида шаклланмаслигига ва бунинг натижасида маҳаллий бюджет харажатларини молиялаштиришда жиддий муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Тўлов интизомини мустаҳкамлаш йўли билан бюджетга тўловларнинг ўз вақтида ўтказилишини таъминлаш масаласи ўзининг тўлиқ ечимини топиши керак. Таҳлил маълумотларидан кўринадики, умумдавлат солиқлари бўйича тўловсизлик даражаси юқориликча қолди. Бу эса умудавлат солиқларини ундириш юзасидан солиқ инспекцияси ходимлари томонидан олиб борилаётган тадбирларнинг самарадорлик даражаси паст эканлигидан далолат беради.

Маҳаллий солиқлар бўйича солиқ боқимандалиги муаммосини ечиш учун:

- муддати ўтган солиқ боқимандалигининг ошишига олиб келадиган тўловлар механизмининг амалиётда қўллашдан воз кечиш;
- маъмурий бошқарув аппаратиغا солиқ вакилларини киритиш билан алоҳида ишлар олиб бориш;
- солиқлар бўйича қарзлари жуда кўп бўлган шароитда корхона ва ташкилотларга нисбатан банкротлик муолажасини қўллаш;
- мулкдорлар ва корхона раҳбарларининг бюджетга солиқ тўлаш маъсулиятини белгилаш;
- солиқ боқимандалиги кўп бўлган солиқ тўловчиларнинг мулки юзасидан чора-тадбирлар қўллаш керак.

Бугунги кунда бюджетда солиқ юкини кўпайтириш ҳисобига даромадларни ошириш яхши самара бермайди. Шунинг учун солиқ имтиёзларини қайта кўриб чиқиш ва бюджет процедураларини такомиллаштириш, шунингдек, маҳаллий, умумдавлат солиқ ва йиғимларини тўплашни таъминлайдиган тўлов интизомига риоя қилиш ҳисобига маҳаллий бюджетлар даромадларини кўпайтириш мумкин.

Солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари ҳам давлат учун, ҳам бозор қатнашчилари фаолият кўрсатиши учун шароитни таъминлаши керак, шунинг учун солиқ тизимидаги иқтисодий ислохотларни давом эттириш зарур. Бунда солиқ ислохотларининг устувор йўналишлари маҳаллий бюджетлар даромад базасини кўпайтиришга қаратилган бўлишигина эмас, балки ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва тадбиркорларнинг фаоллигини ошириши лозим.

Маҳаллий бюджетлар даромад базасини кўпайтириш учун солиқ ислохотларини янада чуқурлаштириш лозим. Жумладан:

- солиққа доир ҳужжатларни соддалаштириш;
- солиққа тортиш базасини кенгайтириш;
- солиқ ставкаларини қайта кўриб чиқиш;
- солиқ имтиёзларини қайта кўриб чиқиш ва бекор қилиш;

- бир хил солиқ базасига эга бўлган соликларни бирлаштириш;
- қонун ҳужжатларига риоя қилишда қаттиқ назоратни белгилаш;
- жисмоний шахслар ва корхоналарни солиқ тўлаш бўйича

масъулиятини ошириш.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг барча жабҳаларида олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар бюджет-солиқ тизимида ҳам ўз самарасини кўрсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ва Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунининг қабул қилингани бюджет сиёсатини амалга оширишнинг ҳуқуқий пойдевори бўлиб хизмат қилади. Вилоятларда иқтисодий ислохотлар амалга оширилиб, сезиларли натижаларга эришилмоқда, ишлаб чиқариш ҳажмлари барқарорлашмоқда, инфляция даражаси пасайиб бормоқда. Барча соҳалар қатори бюджет сиёсатида ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шу билан бир қаторда молия тизими ходимларининг вазифалари ва масъулияти ҳам ошиб бормоқда.

Республикаимизда бюджет сиёсатини олиб боришда солиқ ислохотларини чуқурлаштириш асосида маҳаллий бюджетлар тушумларини кўпайтиришнинг йўллари изланмоқда. Жумладан:

- маҳаллий ҳокимият органларига бўйсунадиган корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолиятининг иқтисодий натижалари яхшиланмоқда;
- маҳаллий саноат, қурилиш, транспорт, савдо, маиший хизмат ташкилотлари маҳаллий ҳокимият органларига бўйсунди, яъни алоҳида тармоқларни марказлаштирилган ҳолда бошқаришдан воз кечилмоқда;
- юқори бюджет томонидан маҳаллий бюджетларга дотация ва субвенция ажратишнинг шартлари ўзгартирилмоқда;
- минтақаларнинг иқтисодий ривожланиш даражасидан келиб чиққан ҳолда, заёмлар чиқариш ҳамда юридик ва жисмоний шахсларга сотиш масалалари кўрилмоқда.

Солиқ йиғиш жараёнини иложи борица арзонлаштириш керак, солиқ йиғишга давлат томонидан ҳам, солиқ тўловчилар томонидан ҳам иложи борица кам сарф-харажат бўлиши кўзда тутилади. Ўзбекистон Республикасида бунинг учун соликларни макбуллаштириш, компьютер технологияларини, солиқ тўловчининг харажатларини камайтириш мақсадида соликларга доир ахборотлар ишончлилигини билвосита назорат қилиш усулларини қўллаш билан солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш билан бир қаторда солиқ идоралари қошида сервис-марказлар тизими, шунингдек, солиққа тортиш масаласи бўйича солиқ идораларининг бепул маслаҳатлари ташкил этилди. Чунки солиқ қонунчилиги мураккаблашганлиги сабабли, солиқ тўловчиларга мураккаб вазифаларни бажаришда ёрдам кўрсатишни тақозо этади.

6.4. Хорижий мамлакатларда маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш тажрибалари

Мамлакат бюджетининг тузилиши, биринчи навбатда, давлат тузилишига боғлиқ. Унитар давлатлар бюджет тизими бюджет ресурсларини юкори даражада марказлаштириш ва маҳаллий бюджетларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлар даражаси камлиги билан ажралиб туради. Федерал тузилишга эга давлатларда эса бюджет тизими маҳаллий бюджетларнинг нисбатан мустақиллиги ва ваколат доирасининг кенглиги билан ажралиб туради. Бюджет тизими бир неча даражалардан иборат бўлиши мумкин, ушбу даражалар сони у ёки бу мамлакатнинг бюджет тузилиши билан белгиланади. Унитар давлатларда – Франция, Италия, Япония, Буюк Британияда икки даражали тизим, Федератив давлатларда – уч даражали тизим мавжуд – Россия, АҚШ, Германия. Унитар давлатлар бюджет тизими икки поғонали бўлиб, алоҳида солиқ турлари мос равишда марказий ва маҳаллий солиқларга бўлинади. Федератив давлатларда (АҚШ, Германия, Канада) уч бюджет поғонасига мос равишда уч поғонали – федерал, ҳудудий, маҳаллий солиқлар мавжуд.

Хорижий мамлакатларда турли даражадаги бюджетлар ўртасида даромадларни тақсимлашнинг кўплаб усулларини ажратиш кўрсатиш мумкин. Бу усуллар бюджет автономияси даражасига, уларни амалиётга жорий этишнинг мураккаблик даражасига, шунингдек, ҳудудлараро қайта тақсимоти даражасига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Жаҳон тажрибасида даромадларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш ваколатининг асосан уч шакли кенг қўлланилади.

– солиқ манбаларини бюджетлараро тақсимлаш ва улардан алоҳида фойдаланиш;

– федератив бюджетда даромадларнинг бир қисмини тақсимлаш;

– солиқ солишда бир манбадан биргаликда фойдаланиш.

Турли давлатларда ҳар хил моделлардан фойдаланилади. Германия моделида олинган солиқ тушумларининг федератив бюджет ва маҳаллий бюджетлар ўртасида бўлиниши устунликда ишлатилади. Айни вақтда Канада ва АҚШда эса солиқ тушумларининг бўлиниши қўлланилади. Масалан: мол-мулк солигидан Германия, Россия, Канада ва АҚШда солиқ тўловларидан алоҳида фойдаланиш модели асосида амалда иш юритилади. Юридик шахслардан олинган фойда солигини жорий қилишда Россия, Канада ва АҚШда солиқ манбаларидан биргаликда фойдаланиш модели ишлатилса, Германияда олинган солиқ даромадларининг бўлиниши қўлланилади. Россияда бюджет тизимининг турли даражаларни ўртасида солиқ ваколатларини тақсимлашнинг уч усули расман қўлланилади. Асосий солиқлар бўйича тушумлар турли хил бўғиндаги бюджетлар ўртасида тақсимланади. Жисмоний шахслардан даромад солиғи федерал ва ҳудудий бюджетлар бўйича тенг улушда (42,5% дан) ва қолдиқ (15%) маҳаллий

бюджетга ўтказилади. ГФРда қўшилган қиймат солиғи асосий назорат солиғи ролини ўйнайди, чунки харажатлар қайта тақсимланганда федерал ва ҳудудий бюджетлар ҚҚС умумий тушуми миқдори ўзгариши катта таъсир кўрсатади.

АҚШда бюджет-солиқ сиёсатининг амалга оширилишида бюджет воситаларининг шаклланиши ва ҳаракатланиши марказий ўринни эгаллайди. Ҳар қандай мамлакатнинг бюджет тизими ундаги давлат тизимининг қандай шаклланишига чамбарчас боғлиқ. Федерал бюджет – АҚШ молия тизимининг асосий бўғини бўлиб ҳисобланади. АҚШнинг бюджет тизими ҳақида гап кетар экан, авваламбор, унинг ўта мураккаблиги кўзга ташланади. АҚШ молия тизимида етакчи ўринни бюджет тизимининг 60 фоиз даромад ва харажатларини амалга оширувчи Федерал бюджет тизими эгаллайди. АҚШда федерал бюджет давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий муносабатларини тартибга солиб турувчи асосий восита ҳисобланади. Америка Қўшма Штатлари 50 та штатдан иборат федератив республика ҳисобланади. Ҳар бир штат ўз конституциясига эга, ҳар бир штат ичида одатда, округ ва шаҳар, шаҳарча ёки кишлоқ сифатида белгиланган.

Конституция Штатлар ҳукуматлари ва маҳаллий ҳокимият органларининг автономлигини кафолатлайди. Маҳаллий ҳокимият органлари Штатлар ҳукуматининг бўлинмалари ҳисобланади. Маҳаллий солиқлар ва бошқа тушумлар миқдори жойларда аниқланади ва уларнинг миқдори Штатлар томонидан белгиланади. Штатлар савдо солиғи, автомобиль эгаларидан тушумлар, мол-мулк солиғи, турли комиссия тўловларни бошқаради. «Федерал ҳукумат Штатларга ва маҳаллий ҳокимият органларига ҳукумат хизматларини амалга оширишда қўмақлашиш мақсадида грантлар ва солиқ субсидияларини тақдим этади. Штатлар ва муниципал ҳокимият органлари ўз қарзлари бўйича жавобгардирлар. Федерал ҳукумат, штатлар ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар кўп режалидир. АҚШда йирик ва доимий тушумга эга бўлган солиқлар Федерал бюджетга йўналтирилади. Федерал харажатлар умумдавлат харажатларининг тахминан 60 фоизини ташкил этади, қолган 40 фоизи штатлар ва маҳаллий ҳокимият идораларининг бюджетларига тўғри келади. Штатлар бюджетларига солиқ тушумларининг умумий ҳажмида жисмоний ва юридик шахслардан олинadиган даромад солиғи 39,0 фоизни, маҳсулот сотишдан олинadиган солиқ 49,0 фоизни, юридик ва жисмоний шахслардан олинadиган мол-мулк солиғи 2,0 фоизни, фойдали қазилмаларни қазиб чиқарганлик учун табиий ресурсларнинг мулкдорлари томонидан тўланадиган солиқ 2,0 фоизни, лицензияланадиган фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берганлик учун олинadиган лицензия йиғимлари 6,0 фоизни ташкил этади. Муниципал маъмурлар жисмоний шахсларга даромад солиқлари, акцизлар, компаниялардан лицензия йиғимлари, касб учун солиқ, фойдали қазилмаларни қазиб чиқарганлик учун солиқ, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солиқ солиши мумкин. АҚШ бюджет тизимига хос бўлган рағбатлантирувчи ёндашув бошқа ҳар қандай тизимга нисбатан кучлироқдир.

Бундай ёндашув фақат иктисодиётга эмас, балки жамият ҳаётида ҳам жараёнларнинг самарали ривожланишини таъминлайди.

Буюк Британия давлат молияси Давлат бюджети, махсус фондлар, маҳаллий молия, давлат корпорациялари молиясидан иборат. Бюджет тизими молия тизимининг етакчи бўғини бўлиб, у мазкур давлат тузилиши шаклига мувофиқ, давлат бюджети ва кўп сонли маҳаллий бюджетлардан ташкил топган. Бошқа давлатлар сингари Буюк Британияда бюджет тўғрисидаги асосий қонун мавжуд бўлиб, ҳар йили ҳукуматга муҳокама учун тақдим этилади. Молия вазири Парламент олдида жорий йилда иктисодиётнинг ривожланиш натижалари ва келгуси молия йилида ҳукуматнинг асосий мақсад ва вазифалари хусусида маъруза қилади. Маърузада давлатнинг жорий харажатларини молиялаштириш учун ҳукумат томонидан янги солиқ тўловларини жорий қилиш, солиқ сиёсатига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш каби масалалар янада аниқлаштирилган ҳолда ўз аксини топади.

Буюк Британия молия тизимининг учинчи бўғинини маҳаллий молия ташкил этади. Улар иктисодий муносабатлар тизимини ўзида акс эттириб, тегишли ҳудудларни ижтимоий ва иктисодий жиҳатдан ривожлантириш учун умумдавлат ва маҳаллий молия ресурсларини тақсимлаш амалга оширилади. Буюк Британия маҳаллий ҳокимият органларининг харажатлари умумдавлат харажатларининг 25 фоизини ташкил этади. Харажатлар, асосан, таълим соҳасига, қонун ва ҳуқуқ, тартибот, ижтимоий хизматлар, атроф-мухитни асраш, йўллар ва транспорт соҳаларига йўналтирилади. Бундан ташқари, маҳаллий молия хўжалик субъектлари ва ҳудудий бюджетдан ташқари фонд маблағлари ҳисобига ҳам шаклланади.

Франциянинг маҳаллий солиқлари ичида касб солиғи, уй-жой солиғи, қурилиш ва иморатларга солинадиган ер солиғи алоҳида аҳамиятга эга. Касб солиғи юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланади. Солиқни ҳисоблаш учун иккита элемент йиғиндисини маҳаллий ҳокимият органлари томонидан белгиланган солиқ ставкасига кўпайтириш асосида амалга оширилади. Бу икки элемент бўлиб, солиқ тўловчи касб фаолиятида ўз эҳтиёжи учун фойдаланадиган кўчмас мулкнинг ижара қиймати ҳамда солиқ тўловчининг ўз ишчиларига тўлайдиган иш ҳақи ва солиқ тўловчи оладиган даромаддан аниқ бир фоиз ҳисобланади. Уй-жой учун солиқни мулк эгалари билан бир қаторда ижарачилар ҳам тўлайди. Юқорида изоҳланган солиқлардан ташқари, маҳаллий ҳокимият органлари бошқа маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божларни ўз ҳудудида жорий қилиш ҳуқуқига эга.

Таянч сўз ва иборалар

Маҳаллий бюджет даромадлари, молия тизими, солиқ боқиман-дализи, бюджетлараро муносабатлар, солиқларни тақомиллаштириш, мажбурий тўловлар, солиқ имтиёзлари, бириктирилган даромадлар, унитар давлатлар, солиқ тизими, бюджет даромадларини тақсимлаш.

Назорат саволлари:

1. Маҳаллий бюджет даромадларининг аҳамияти нималардан иборат?
2. Маҳаллий бюджет даромадларининг манбалари нималардан иборат?
3. Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизими ҳақида нима дея оласиз?
4. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда солиқ органларининг қандай вазифалари мавжуд?
5. Маҳаллий бюджет даромадларини бошқаришда молия органларининг вазифалари нималардан иборат?
6. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда тартибга солувчи солиқларнинг ўрнини кўрсатинг.
7. Германияда солиқ даромадларининг бўлиниши қандай амалга оширилади?
8. АҚШ молия тизимида маҳаллий солиқларнинг ўрнини қандай баҳолайсиз?
9. Буюк Британия молия тизими ҳақида нима дея оласиз?

7-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ

7.1. Маҳаллий бюджет харажатларининг аҳамияти

Ҳукуматимиз томонидан 2009–2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инкирозга қарши дастурнинг инкироз таъсирини юмшатиш бартараф этишда роли ва аҳамияти катта бўлди. Дастур ўзига қамраб олган, ўз вақтида қабул қилинган ҳужжатларда, аввало, мамлакатимиз моллиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизимининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқлари ва корхоналарга ёрдам кўрсатиш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган чора-тадбирларнинг пухта ишлаб чиқилгани ўзининг амалий самарасини берди.

“Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш тадбирларида, биринчи навбатда, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, кооперация алоқаларини кенгайтириш, мустақкам ҳамкорликни йўлга қўйиш, мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга ички талабни рағбатлантириш масалалари алоҳида ўрин тутди. Бу борада кўрилган чора-тадбирлар мамлакатимиз иқтисодиётини ортиқча юқдан халос қилиш, бюджет ва иш ҳақи бўйича умумий миқдори 1 триллион сўм кредиторлик қарзини узиш, банкрот корхоналар негизда 100 дан ортиқ янги турдаги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш, қўшимча равишда 17 мингдан ортиқ иш ўрни яратиш имконини берди”¹.

«Иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш вазифасини ҳал этиш қанчалик муҳим стратегик аҳамиятга эга экани ҳақида ортиқча гапиришга бугун зарурат йўқ, деб ўйлайман. Иқтисодиётимизда юз бераётган ижобий ўзгаришларни яққол тасаввур қилиш учун куйидаги рақамларни келтириб ўтмоқчиман. Агар ўн йил олдин, яъни 2000 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси атиги 14,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 24 фоизни, транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 12,4 фоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 фоиздан 49 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалигининг улуши эса 30,1 фоиздан 17,5 фоизга тушди»². Ўз-ўзидан равшанки, буларнинг барчаси иқтисодиётимизнинг юқори суръатлар билан барқарор ўсиб бораётгани ва мамлакатимизда рўй бераётган улкан ижобий ўзгаришлардан далолат беради.

¹ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: “Ўзбекистон”. 2010. 39-б.

² Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // “Халқ сўзи”. 2011 йил. 21 январь.

Мамлакатда хуудлардаги иктисодий-ижтимоий жараёнларнинг ривожланиши маҳаллий бюджетлар харажатлари қисмида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Маҳаллий ҳокимият органларининг асосий вазифаси шу минтақадаги иктисодий-ижтимоий ривожлантириш режаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан иборат. Туманлар ва шаҳарларда аҳоли сонининг ўсиши, тураржой-коммунал хўжаликни ривожлантириш тадбирларини амалга ошириш маҳаллий бюджетлар харажатларининг ўсишини талаб этади. Маҳаллий бюджет харажатларининг ўсиши янги қурилишлар, турар-жой ва маданий-маиший объектларни сақлаш харажатларининг ўсиши билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганларидек, ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли –марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб боришни таъминлашдир. “Мамлакат бюджети даромад қисмининг 56 фоизини ва харажат қисмининг 52 фоизини ҳудудий бюджетлар ташкил этмоқда. Агар барча бошқарув масалалари молиявий йўл билан ҳал этилишини назарда тутадиган бўлсак, мана шу рақамлар ҳудудий ҳокимият тузилмалари ваколатларини кенгайтириш борасида қилинган ишлар салмоғини яққол кўрсатиб турибди”³.

Республикада ЯИМни бюджет орқали тақсимлаш, бир вақтнинг ўзида ўзаро боғланган ва маълум даражада мустақил бўлган уч босқичга эга:

- давлат миқёсида пул жамғармаларини шакллантириш;
- ҳудудий мақсадларга мўлжалланган кўп сонли турли даражадаги бюджет жамғармаларини яратиш;
- маҳаллий бюджет харажатларидан самарали фойдаланиш.

Маҳаллий бюджетлар орқали маҳаллий хуудларни ижтимоий-иктисодий жиҳатдан ривожлантириш молиявий манбалар билан таъминлаб борилади. Маҳаллий бюджетлар харажатларининг кейинги йилларда ўсиб бориши уларнинг давлат бюджетидаги салмоғининг ҳам ошириб беришига олиб келган, буларнинг сабаби, маҳаллий бюджетлар томонидан олдинги йилларда республика бюджети ҳисобидан молиялаштирилган таълим харажатлари ошди. Буни ўрта махсус ўқув юртлари харажатларини молиялаштирилишининг ортиши, давлат капитал қўйилмаларининг маҳаллий бюджетлардаги ҳажмининг ортиб бориши ҳисобига ҳамда аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган тадбирлар харажатларининг сезиларли даражада ўсганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Давлат ўз вазифаларини бажариш жараёнида бир қатор харажатлар қилиши зарур. Бу харажатлар, энг аввало, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун турли тармоқларга инвестиция қилиш учун мўлжалланган, аҳолининг турмуш даражасини кўтариш учун

³ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. 2002 йил 30 август.

режалаштирилган, ижтимоий вазифаларни бажаришга ажратилган, давлатни бошқариш, мудофаани таъминлаш каби аниқ мақсадларга қаратилган харажатлардан иборат. Ушбу умумдавлат харажатлари бюджет орқали молиялаштирилади.

Бюджет тизимининг барча харажатлари турли бюджетлар ўртасида тақсимланади, бу эса у ёки бу харажатларнинг муайян бюджетга киритилишини аниқлатади. Бу, биринчидан, молиялаштириладиган бюджет ташкилоти ёки муассасанинг республика ва маҳаллий органларга қарашли бўлиши, иккинчидан, молиялаштириладиган тadbирнинг аҳамиятидан келиб чиқади.

Маҳаллий бюджет маблағларининг эгаси сифатида амалдаги меъёрий ҳужжатларга асосланиб, умумий ҳажми бюджет қонунчилигида белгиланган миқдорда пул маблағларини ажратади. Бюджет харажатларида давлат ҳокимияти, давлат бошқарув органлари, молия ва ғазначилик органлари орқали таъсири тегишли маблағларга эҳтиёж сезилган пайтдан бошлаб уларни сарф-харажат қилгунга қадар бўлган бутун давр мобайнида юз бериб туради.

Маҳаллий бюджет харажатлари объектив иқтисодий категория бўлиб, икки томонлама хусусиятга эга. Биринчидан, иқтисодиёт тармоқларини молиявий таъминлашга қаратилган харажатлардан иборат. Иккинчидан эса, бу харажатлар корхоналарнинг ва жисмоний шахсларнинг даромадидан ташкил топади. Харажатларни бюджет маблағлари ҳисобига қоплаш соҳасидаги ҳуқуқий муносабатнинг биринчи қатнашчиси бу – давлат манфаатларини ифода этувчи ва давлат номидан маблағларини берувчи молия ташкилотидир. Бюджет харажатларининг айрим турларини белгилаш, чорақлар бўйича тақсимлаш, бюджет маблағларидан тўғри ҳамда самарали фойдаланиш устидан назорат олиб бориш молия ва ғазначилик идоралари томонидан амалга оширилади.

Маҳаллий бюджет орқали молиявий таъминлаш борасидаги муносабатлар иштирокчиларидан бири – ғазначилик органлари ҳисобланади. Ғазначилиқда бюджетдан молиялаштирилувчи ташкилотлар учун ҳисобракам очилади. Ғазначилик бюджетнинг касса ижросида ва молиявий интизомга риоя этиш юзасидан назоратни амалга оширишда иштирок этади. Ғазначилиққа ўтилишидан аввал бюджет харажатларини амалга оширишда бир қатор камчиликлар бўлди. Хусусан, бюджет маблағларининг ҳисобидан солиб олинadиган товарлар баҳосини сунъий равишда ошириш, бюджет маблағларини мақсадсиз ишлатиш ҳоллари кўп учради.

Бюджет орқали молиялаштиришнинг учинчи иштирокчиси бюджет маблағларини тақсимловчи бюджет ташкилоти ҳисобланади. У ўз корхонаси учун ажратилган бюджет маблағларини тасарруф қилади. Республикамизда бюджетдан молиялаштиришни амалга оширишда маҳаллий бюджетлар харажатларининг давлат бюджети харажатлари таркибидаги улушнинг ошиб бориши кузатилмоқда.

“Ғазначилик ўзининг ҳудудий бўлинмалари билан биргалиқда Давлат бюджетининг ғазна ижросини амалга оширадиган махсус ваколатли молия

органи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначилиги тизимига бевосита унга бўйсунадиган Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри Ғазначилик бошқармалари ҳамда туманлар (шаҳарлар) Ғазначилик бўлимлари киради»⁴. Ғазначилик ўз фаолиятини давлат бошқарувининг бошқа органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, тижорат банклари, бюджет ташкилотлари билан ўзаро ҳамкорликда бевосита ва ўзининг худудий бўлинмалари орқали амалга оширади.

Бюджет маблағларининг тақсимловчилари, тақдим қилинган маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун ҳисоб-китобни амалга оширувчилар – бюджетдан маблағ олувчилардир ёки бюджет ташкилотларидир. Бюджет амалиётида маблағларни сарфлаш жараёни уч босқичга бўлинади. Тасдиқланган бюджет маблағларини олувчиларга етказиш босқичида Республика ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар эътиборига бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тасдиқланган миқдори етказилади. Бу босқичнинг асосий вазифаси - харажатларни амалга оширишдаги мажбуриятларни қабул қилишда бюджет ташкилотларига бюджет мажбуриятларининг лимитини белгилаш ва етказишдир. Бюджет мажбуриятларининг лимити – бюджет ижросини амалга оширувчи, бюджет маблағларини тақсимловчи ва олувчи органлар учун аниқланган ва тасдиқланган бюджет мажбуриятларининг йиғиндисидир.

Бюджет ташкилотларининг молиялаштириш лимити - жорий молия йилида бериладиган пул маблағларининг чегарасидир. Бюджет ташкилотлари фақат юқори бюджет маблағларини тақсимловчилар томонидан чегараланган маблағларни сарфлашни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлишлари керак. Бюджет ташкилотларини молиялаштириш режасининг ҳажми давлатнинг бюджетдан маблағ олувчига бюджет мажбуриятларини қабул қилиш ҳуқуқининг берилишидир.

Бюджет харажатларини кассали ижро этиш босқичида белгиланган тартибда ва чегараланган маблағлар доирасида, тасдиқланган харажатлар сметасига асосан қабул қилинган бюджет мажбуриятлари тўлови амалга оширилади. Давлат бюджетидан мажбуриятлар тўлови белгиланган тартибда расмийлаштирилган бюджет маблағи олувчилари тақдим қилган ва бюджет мажбуриятлари ижросини тасдиқловчи ҳужжатлар асосида харажатлар амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар маблағлари тасдиқланган бюджет доирасида харажат қилинади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар харажатлари тасдиқланган бюджетдан маблағлар ажратиш доирасида қуйидагича амалга оширилади:

---

⁴«Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначилиги тўғрисида»ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 20 мартдаги 53-сон қарори билан тасдиқланган.

1. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилладиган бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари шаклида.

2. Жорий бюджет трансфертлари шаклида.

3. Капитал харажатлар шаклида.

– асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва тақрор ишлаб чиқаришга;

– давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган хуқуқни ва бошқа номоддий активларни олишга.

4. Қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар шаклида.

Давлат бюджетининг касса даромадлари бюджет ҳисобига ҳақиқатда келиб тушган даромадлардир. Касса даромадлари бюджет даромад қисмининг ижроси даражасини белгилайди. Шунинг учун ҳам бюджет даромадларининг тушуми ҳақида фақат касса даромадлари бўйича баҳо берилади. Ҳазначилик бюджетда кўзда тутилган харажатлар чегарасида маблағ беради. Бюджет маблағлари нақд пул ҳамда пулсиз ҳисоб-китоблар йўли билан берилиши мумкин. Бюджет кассасидан берилган суммалар бюджетнинг касса харажатлари деб аталади. Бюджет маблағлари ҳисобидан ҳақиқатда қилинган харажатлар суммаси ҳақиқий қилинган, аммо ҳали тўланмаган харажатлар давлат бюджетининг ҳақиқий харажатлари дейилади. Бюджетнинг ҳақиқий харажатлари молия органларида ҳисобга олинади. Ҳақиқий харажатлар ҳисоби бюджет ташкилотларида ва хўжалик юритувчи субъектларда олиб борилади. Молия органлари касса харажатлари ҳақида маълумотларни ғазначилик органларидан, ҳақиқий харажатлар ҳақида маълумотларни эса бюджет ташкилотларидан олади. Касса ва ҳақиқий харажатлар бюджет ижроси жараёнининг турли босқичларини тавсифлайди. Молия органлари бюджет ижросининг касса даромадлари ва харажатларида қайд этади.

Бюджет ташкилотларининг харажатлари касса харажатлари ва ҳақиқий харажатларга бўлинади. Касса харажатлари бюджет ташкилотининг ғазначилик томонидан нақд пул ва пулсиз ҳисоб-китоблар йўли билан тўланган харажатлардир. Ҳақиқий харажатлар бюджет ташкилотини саклашга бюджет маблағлари ҳисобидан қилинган харажатлардир. Бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилган ҳақиқий харажатларни ташкил қилувчи суммалар ва ҳисобланган ёки амалга оширилган, лекин ҳали тўланмаган харажатлардир.

Маҳаллий бюджетлар харажатларини режалаштиришда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги режадаги даромадларидан келиб чиқади, ҳудудлар эса ўз харажатларини режалаштиришда эҳтиёжларидан келиб чиқади. Бюджет жараёнида маҳаллий бюджетларнинг энг мақбул харажатлари режаси аниқланади, бу режа эса бюджетнинг даромадлар базасидан келиб чиқади. Баъзи салбий ҳолатларни бартараф этиш мақсадида маҳаллий бюджетлар харажатлари меъёр асосида амалга оширилади. Ҳозирги босқичда маҳаллий бюджетлар харажатларини жон бошига тўғри

келадиган меъёрлар асосида соҳалар бўйича аниқлаш, бунда туман коэффицентларини ҳисобга олиш энг оддий ва альтернатив усулга айланди.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва молия органлари давлат бюджети ҳамда унинг тузилмасига кирувчи маҳаллий бюджетларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган кўрсаткичлар доирасида бажарилиши учун жавобгардир. Бюджет харажатларига маҳаллий бошқарув органлари томонидан тегишли маблағларга эҳтиёж сезилган пайтдан сарф-харажат бутун давр давомида юз бериб туради. Харажатларни режалаштиришда амал қилиниши лозим бўлган қондалардан бири — бюджет маблағларини тақсимлашда мақсадли молиялаштириш ва барча даражадаги бюджет маблағлардан самарали фойдаланишга эришиш учун пул маблағларини тақсимлашда мутаносибликка амал қилишдан иборатдир.

Республикамизда мавжуд бюджет харажатларини режалаштириш тизими ҳозирги долзарб муаммоларнинг ечишилишида муҳимдир. Маълумки, бюджет лойиҳасининг тузилишида бюджет ташкилотлари бюджетдан маблағ олиш учун ўзларининг ҳақиқий эҳтиёжларидан келиб чиқиб, бюджет сўровига талабнома тузиб, молия органларига тақдим этадилар. Худудий молия органлари олинган талабномалар асосида маҳаллий бюджет лойиҳасини тузадилар. Лекин бюджет жарёнининг кейинги босқичларида, маблағ ажратилишида исботланган ҳақиқий эҳтиёжлар эмас, олдинги йиллардаги ҳақиқий харажатлар ҳал этади (иш хақи ва ажратмалардан ташқари). Амалиётда бюджет харажатларини режалаштирилиш амалиётида, базавий харажатлар кўзда тутилаётган инфляция даражаси миқдорида индексацияланади. Яъни, жорий даврга маблағ ажратишнинг асосий услуби бўлиб, олдинги йилнинг харажатлар базаси бўлиб хизмат қилади. Бу эса маҳаллий бюджет маблағларини бюджет ташкилотлари томонидан тежамли сарфланишига рағбатлаштирмайди.

2.1. Маҳаллий бюджет харажатларининг таркибий тузилиши

Маҳаллий бюджетларнинг харажатлар таркиби бир хил бўлмайди, шу минтақадаги турли даражадаги ташкилот ва идораларнинг ҳажмига боғлиқ. Шунинг учун вилоят, шаҳар, туман бошқарув органларига бўйсунадиган маҳаллий саноат, тураржой-маиший хўжалик, савдо муассасаларининг маҳаллий бюджет харажатларидаги салмоғи анчагина. Вилоят, шаҳар, туман бошқарув органларига асосан ижтимоий-маданий муассасалар бўйсунди, шундан келиб чиққан ҳолда, маҳаллий бюджет харажатларининг 60 — 80 фоизи ижтимоий-маданий тадбирларни молиялаштиришга йўналтирилади. Республикамизда бюджет тизимида олиб борилаётган ўзгаришларда маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган иқтисодий-ижтимоий соҳа харажатларини ўз вақтида молиялаштириш масалалари туради.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қуйидагиларга мўлжалланган харажатлар молиялаштирилади:

- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт;
- ижтимоий таъминот;
- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш;
- Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;

- иқтисодиёт тури тармоқларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Маҳаллий бюджетларнинг харажатлар таркибида ижтимоий-маданий тадбирлар харажатлари жуда тез суръатларда фан, таълим, соғлиқни сақлашга харажатларнинг ошиши туфайли кўпаймоқда, бу эса шу бюджетдан молиялаштириладиган ижтимоий соҳа муассасалари кўпайиши ва илмий текшириш ишларининг кенгайиши, маъмурий-ҳудудий комплекснинг ривожланиши, маҳаллий хўжалиқни бошқаришнинг автоматлаштирилиши билан боғлиқ. Бугунги кундаги бюджет харажатлари бўйича ваколатлар бўлиб кўйилган.

Қуйидаги жадвалда маҳаллий бюджет харажатларининг 2006–2010 йиллардаги динамикаси таҳлили кўрсатилган. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳаллий бюджет харажатларининг давлат бюджетидagi салмоғи ошиб борган. Маҳаллий бюджет харажатларининг давлат бюджетидagi салмоғи 2006 йилда 2293638,8 млн. сўмга, 2010 йилда 7804723,7 млн. сўмга тенг бўлган. 2006 йилда маҳаллий бюджет харажатларининг Давлат бюджетига нисбатан салмоғи 53,8 фоиз бўлса, 2007 йилда бу кўрсаткич 52,0 фоизга тушган, лекин 2008 йилда 55,5 фоизга кўтарилган, 2009 йилда 57,1 фоизни ташкил этган, 2010 йилда 56,8 фоизга тенг.

Б-жадвал.

Маҳаллий бюджет харажатларининг 2006–2010 йиллардаги динамикаси таҳлили

Харажатлар	2006 йил		2007 йил		2008 йил		2009 йил		2010 йил	
	миқдори	%	миқдори	%	миқдори	%	миқдори	%	миқдори	%
Давлат бюджети	4263269,3	100	5334229,1	100	7453076,9	100	10913026,4	100	13732502,5	100
Республика бюджети	1969630,5	46,2	2560429,9	48,0	3315911,8	44,5	4677738,0	42,9	5927779,0	43,2
Маҳаллий бюджет	2293638,8	53,8	2773799,1	52,0	4137165,1	55,5	6235288,0	57,1	7804723,7	56,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари.

Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларидаги ислохотларнинг дастлабки босқичларида, Республика бюджети маҳаллий бюджетларидан устун мавқеда турди. Бироқ, иқтисодийни модернизациялаш шароитида долзарб масала бюджет компонентларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида эмас, балки Республика бюджетининг функционал ролини қисқартириш ва маҳаллий бюджетларнинг асл функцияларини шакллантириш масаласи бўлди.

1.2 Маҳаллий бюджетда ижтимоий-маданий тадбир харажатлари

Иқтисодийни модернизациялаш маҳаллий бюджетнинг ижтимоий йўналтирилган харажатларини кўпайтириш, фуқароларнинг ижтимоий ҳимоя қилинишини кўпайтириш, кенг кўламли ижтимоий дастурларни маблағ билан таъминлаш манбалари билан оқилона уйғунлаштириб боришни тақозо этади. Мамлакатда ЯИМ бюджет ёрдамида тақсимланади ва давлатнинг ижтимоий зарурий харажатларини молиялаштиришга йўналтирилади. Давлатнинг ижтимоий соҳадаги сиёсати бевосита маҳаллий бюджетлар орқали устун равишда амалга ошириб борилади. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида маҳаллий бюджет харажатларининг давлат бюджетидagi ҳажми ошиб борди. Маҳаллий бюджетларнинг харажатлари ошиб бориши билан бирга харажатлар таркибида ҳам ўзгаришлар амалга оширилади, бу давлат томонидан олиб борилаётган молия-бюджет сиёсати билан боғлиқдир. Маҳаллий бюджет харажатларининг асосий қисмини ижтимоий-маданий ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш харажатлари ташкил қилади.

Ўзбекистон учун табиий ресурслар, сармояни жамғариш билан бирга инсон капиталига сарфланган маблағ – аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, кадрлар малакасини ошириш, соғлиқни сақлаш, таълим, касбга қайта тайёрлаш, илмий тадқиқотларга сармоялар йўналтириш иқтисодий юксалишнинг энг муҳим манбаи бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимиздаги мураккаб демографик вазият ҳисобга олинади, аҳоли сони ўсишининг юқори суръатлари ва аҳоли таркибида ёшларнинг катта улушини ташкил этиши бюджетдан ижтимоий соҳадаги муассасаларга маблағлар сарфлаш кўрсаткичига таъсир қилади. Шу муносабат билан ҳар йили ижтимоий соҳа эҳтиёжлари учун таълимнинг устуворлигини таъминлайдиган миқдорда маблағ ажратилишини кафолатлайди.

Инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришда вазифанинг ижобий ҳал этилиши айнан ижтимоий-маданий соҳалар тараққиётига боғлиқ. Шунинг назарда тутган ҳолда, ҳозирги кунда мамлакатимизда ижтимоий соҳа харажатлари асосан маҳаллий бюджетлардан молиявий таъминланади. Ижтимоий-маданий тадбирларни ўтказиш ва бюджет ташкилотларини алоҳида харажатларнинг белгиланган меъёрларга асосан молиялаштириш ижтимоий-маданий тадбир харажатлари келгуси йил бюджет лойиҳаси параметрларига киритилади. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш

тадбирларининг лойиҳа параметрларида кам таъминланган болали оилаларга тўланадиган нафақалар ва аҳоли учун ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматлар учун фарқни бюджетдан коплаш билан ифодаланади.

8-расм. Ижтимоий соҳа харажатларининг таркиби

Давлатнинг ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилган харажатлари фақат ижтимоий эмас, балки иқтисодий аҳамиятга эга, у жамиятнинг иқтисодий салоҳиятини оширишга ёрдам беради, чунки давлат амалга ошираётган, аҳолининг барча катламлари манфаатларига дахлдор бўлган иқтисодий фаолият натижалари ижтимоий соҳа харажатлари орқали рўёбга чиқади. Шунинг учун «...Молиявий аҳвол қанчалик мураккаб бўлмасин, таълим, соғлиқни сақлаш, фан ва маданият соҳасини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш учун зарур маблағ қидириб топилиши шарт»¹.

Ижтимоий-маданий соҳалар иқтисодиётнинг катта бир бўлаги ҳисобланади, жамият ва унинг аъзоларига номоддий хусусиятдаги хизмат кўрсатиш вазифасини амалга ошириш билан шуғулланади. Улар шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. Фуқароларнинг ижтимоий таъминотга бўлган ҳуқуқи асосий қонунимиз бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси томонидан қаролатланади. Ижтимоий ёрдам тизимини ҳуқуқий асосда барпо этиш ва бу борадаги қонунларнинг ижро этилишини молиявий таъминлаш иқтисодиётни модернизациялаш шароитида муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масаласининг устуворлиги, Ўзбекистон Республикасида аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш бозор иқтисодиётига ўтиш дастурининг энг устувор йўналиши сифатида тан олинди. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. Каримов томонидан илгари сурилган бозор муносабатларига ўтишнинг беш тамойилидан бири – аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат юритиш ҳисобланади. Шу сабабли маҳаллий бюджетлардан аҳолининг кам таъминланган қатламларига тўланадиган ижтимоий тўловлар ҳажми ошиб боради. Ижтимоий соҳа харажатларининг 80 фоизи ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш харажатларининг 100 фоизи маҳаллий бюджетлардан амалга оширилади.

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан колсин. – Т.: “Ўзбекистон”. 1996. 143-б.

Ўзбекистон Республикасида бюджет ижросининг амалдаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, маҳаллий бюджетлар ҳукуматнинг иқтисодий-ижтимоий сиёсатини амалга оширишда мавқеини янада кўтаришга сабаб бўлаётган қатор омилларни ажратиш кўрсатиш мумкин. Барча даражадаги бюджет харажатларининг ошиши бозор муносабатлари шароитида кучли ижтимоий сиёсатнинг амалга оширилиши билан ҳам боғлиқ. Бу харажатлар жумласига аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича чоратадбирлар учун ажратиладиган харажатлар ҳисобланади, улар болали оилалар ва кам таъминланган оилаларга бериладиган нафақалар ҳамда бюджет ҳисобидан аҳолига ижтимоий аҳамиятдаги хизматларга қўйиладиган нарҳлардаги фарқларни қоплашчи ўз ичига олади.

3.4. Маҳаллий бюджетлар ўртасида харажатлар мажбуриятларининг тақсимланиши,

Бюджет тизими даромадларини тақсимлашнинг асосий вазифаси Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларини алоҳида бюджетлар ўртасида шундай қайта тақсимлашдан иборатки, улардан ҳар бири ўзига ажратилган барча харажатларни қоплайдиган маблағлар билан таъминланган бўлиши шарт.

Бюджет амалиёти шуни кўрсатадики, харажатларни тақсимлашда ваколатлар бўлиниши, солиқларни бириктириб қўйиш, қуйи бюджетларга молиявий ёрдамлар тақдим этиш шакллари турличадир. Ўзбекистон Республикасида харажат ваколатларини аниқ бўлиб қўйиш тартиби харажатларни қуйи даражадаги бюджетларга тақчилликни юклаш мақсадида қайта тақсимлашга имкон беради. Алоҳида харажатларининг самарасиз молиялаштирилишига ва кескин камайирилишига олиб келади. Баъзи ҳолларда юқори бюджетдан маҳаллий бюджетларни шакллантириш ва ижро этиш устидан кучли назорат бўлишига қарамадан масъулият ва жавобгарлик пасайди.

Харажат ваколатларини бўлиб бериш қондасига кўра, ҳукумат ҳар бир соҳани молиялаштирувда улушини белгилайди, шунга кўра аҳолини ҳимоя қилиш харажатлари тўлиқ маҳаллий бюджет ҳисобидан амалга оширилади. Табиийки, аксарият ҳолларда маҳаллий бюджет маблағлари ушбу мақсадларга етарли бўлмайди, бу эса бюджет ссудалари оқимини кўпайишига олиб келиши мумкин. Бу ҳолатни бартараф этиш мақсадида молиявий маблағлар Республика бюджетидан мақсадли субвенциялар кўринишида берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларида назарда тутилган айрим харажатларни мақсадли молиялаштириш учун қуйи бюджетлар ҳисобига киритиладиган даромадларни республика бюджетига ўтказиши мумкин. Бу тартибда қайта тақсимлашдан шу нарса яққол кўринадики, аксарият ҳолда

махаллий бюджетлар ҳолати ҳеч қандай ҳимояланмайди. Бундай вазиятда, маҳаллий бюджетлар қўшимча даромад топишдан кўра республика бюджети маблағларини қайта тақсимлашдан манфаатдор бўлиб қолади.

Давлат томонидан кўрсатиладиган ижтимоий хизматларнинг айрим турларининг маҳаллий ҳокимият органлари томонидан бажарилиши ғоят самарали бўлишини тасдиқлайдиган кўпдан-кўп илмий далиллар мавжуд. Кўпгина ҳолларда давлатнинг хизмат кўрсатиш соҳасидаги сиёсати, биринчидан, турли маъмурий-ҳудудий бирликлар ўртасида фарқ қилиши лозим. Иккинчидан, даромадларни қайта тақсимлаш ва макрониктисодий барқарорлаштириш соҳасида давлат сиёсати мақсадлари бу вазифаларни марказий ҳокимият органларига юклашни белгилаб беради.

Умуман олганда, давлат ҳокимияти даражалари ўртасида ваколатларни тақсимлаш тўғрисидаги концепциялар кўпгина мунозараларга сабаб бўлди ва ижтимоий сектор иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Ҳозирги кунда илмий тадқиқотчилар бюджет тизимини бошқаришнинг асосий муаммоларидан бири – бюджети тизими даражалари ўртасида харажатлар ваколатларини тақсимлаш муаммосидир деб ҳисоблайдилар. Бюджет федерализм соҳасидаги тадқиқотчилардан бири А.Токвиль ўз аса-рида давлат ҳокимиятининг турли даражалари ўртасида харажатлар мажбуриятини тақсимлашнинг асосий тамойилларини аниқлаш орқали янада ойдинлаштирди. Харажатлар мажбуриятларининг бир қисми бюджет тизи-мининг қуйи даражаларига берилиши шарт, чунки мустақил бюджетларни бошқарадиган ҳокимият органлари мавжуд. Бунда турли даражадаги ҳо-кимият органларининг асосий функцияларидан бири ушбу маъмурий-ҳудо-дий бирлик резидентларининг талаб-хоҳишларига мувофиқ ҳолда, маҳаллий ижтимоий неъматларни тақсимлашдан иборат. Фуқаролар маъмурий-ҳудудий тузилманинг турли бўғинларида таклиф этилаётган кўп турли ижтимоий неъматлардан ўзлари учун энг мақбулини танлаб олиш имконига эга бўла-дилар. Кўпгина ҳолларда давлатнинг хизмат кўрсатиш соҳасидаги сиёсати, биринчидан, турли маъмурий-ҳудудий бирликлар ўртасида фарқ қилиши лозим. Иккинчидан, даромадларни қайта тақсимлаш ва макрониктисодий барқарорлаштириш соҳасида давлат сиёсати мақсадлари бу вазифаларни марказий ҳокимият органларига юклашни белгилаб беради деб қаралади.

Хорижий тажрибалар шуни кўрсатадики, Россия Федерацияси Конституциясига мувофиқ, Россия Федерацияси ва РФ субъектларининг тур-ли соҳаларда ишларни олиб бориш ва ваколатларини чегаралаш бюджет фе-дерализми асосларини ташкил этади. Россия Федерациясида бюджет фе-дерализмга асосан алоҳида иш олиб бориш соҳалари қуйидагилардан иборат:

- Федерал давлат мулкни бошқариш;
- федерал сиёсат ва Россия Федерациясининг иқтисодий, ижтимоий, экологик, маданий ривожлантириш бўйича федерал дастурлар асосларини белгилаш;

-- федерал бюджет, федерал солиқлар ва йиғимлар, минтакавий ривожлантиришнинг федерал фондларини бошқариш.

Россия Федерацияси ва РФ субъектларининг бюджет федерализмига асосан биргаликда иш олиб бориш соҳалари қуйидагилардан иборат:

– умумий тарбия масалалари, таълим, фан, маданият, жисмоний тарбия ва спортни бошқариш;

– соғлиқни сақлаш, оилани, она ва болалиқни ҳимоя қилиш, ижтимоий таъминот, ижтимоий ҳимоялаш;

– давлат мулкни чегаралаш;

– ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш.

Бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш бўйича қадам босишда, аввало, бюджетлараро муносабатлар соҳасидаги ислохотларни баҳолаш муҳимдир. Бюджетлараро муносабатлар механизмида бюджет федерализмини ривожлантиришга эътибор берилади. Турли даражадаги бюджетлар учун қандай давлат хизматларини молиялаштириш бўйича ваколатларни бериш ва қай даражада уларнинг зиммасига юклаш лозим деган масалага жавоб бериш мумкин, бу масаланинг ечимини харажатлар мажбуриятларини тақсимлашда давлат харажатларининг самарадорлигини тадқиқ этиш орқали излаш керак.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш даврида давлат бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган соҳаларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш назоратини такомиллаштириш керак. Давлат хизматининг айрим турларини маҳаллий ҳокимият органлари орқали тақдим этиш билан уларнинг самарадорлигини ошириш мумкин. Бундай ҳолда минтақада аҳолининг турмуш фаровонлигини таъминлайдиган давлат хизматининг таркиби ва сифати аниқланиши керак. Мазкур муаммоларни ечиш учун давлат харажатларининг самарадорлигини ошириш бўйича турли мамлакатлардаги харажатлар мажбуриятларини тақсимлаш вариантларини ўрганиш зарур.

Жаҳон амалиётида харажатлар мажбуриятларини тақсимлашнинг хилма-хил моделлари ва шунга мос молиялаштириш механизмлари қўлланилади. Бунда ўз даромад базасидан ташқари ва бюджет тизимининг юқори даражасидан келадиган трансфертларнинг бўлиши давлат ижтимоий хизматини кўрсатишда минтакавий ва маҳаллий ҳокимият органларининг юқори бюджетга боғлиқлигидан гувоҳлик беради. Хорижий тажрибалар кўрсатадики, трансфертларга боғланиб қолиш ҳудудларнинг аҳоли талаб-истакларигага жавоб берадиган бюджет сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мустақиллигини чегаралаб қўяди.

Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришга мос ҳолда харажатларни самарали бошқаришга йўналтирилган ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг йиғиндисидан яратилди. Бу муносабатлар маҳаллий бюджетнинг даромадлари ва харажатлари бўйича муаммоларни қамраб

олганлиги сабабли, Ўзбекистон шароитида бюджет тизимини бошқариш тизимидаги ислохотларнинг марказидан ўрин эгаллайди. Мамлакатимиздаги ислохотларнинг hozirgi шароитида асосий эътиборни бюджет тизимини бошқаришни ривожлантириш ва халқаро тажрибалардан самарали фойдаланишга қаратиш муҳим вазифалардир.

Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ўзгаришларни таъминлашдаги жараёнлар, жумладан, бюджет ижросининг бажарилишини қатъий таъминлашда, бюджетдан биринчи даражали устувор ижтимоий харажатларни молиялаштиришда ва бюджет маблағларидан мақсадли, самарали фойдаланишда бюджет интизомини мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган чора-тадбирларни янада такомиллаштириш лозим. Бунинг учун, биринчи навбатда, ҳар қандай харажатлар мажбуриятининг уч таркибий қисмини қонун билан тартибга солиш, молиялаштириш ва маъмурий бошқаришга бўлинишига эътибор бериш зарур.

Таянч сўз ва иборалар

Маҳаллий бюджет харажатлари, ЯИМни бюджет орқали тақсимлаш, бюджет харажатларининг самарадорлиги, бюджет ташкилотли, бюджет ташкилотининг молиялаштириш лимити, газначилик органлари, ҳақиқий харажатлар, ижтимоий соҳа, харажатлар мажбуриятлари, бюджет федерализми, бюджет трансфертлари.

Назорат саволлари:

1. Маҳаллий бюджет харажатлари деганда нимани тушунаси?
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетида маҳаллий бюджет харажатларининг ўзгаришини тушунтиринг.
3. Қорақалпоғистон Республикаси бюджетли ва маҳаллий бюджетлар харажатлари учун бюджетдан маблағлар ажратиш қандай амалга оширилади?
4. Маҳаллий бюджет харажатлари таркибидаги ижтимоий соҳа харажатларининг ахамиятини тушунтиринг.
5. Харажатлар мажбуриятларини тақсимлашда молия органларининг қандай вазифалари мавжуд?
6. Бюджет федерализми деганда нимани тушунаси ва унинг бюджет харажатларига таъсири нималардан иборат?
7. Давлат бюджетли газна ижросида бюджет ташкилотларининг назорати қандай амалга оширилади?
8. Маҳаллий бюджет харажатларини молиялаштиришда газначилик органлари фаолиятини тушунтиринг.

8-БОБ. БЮДЖЕТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

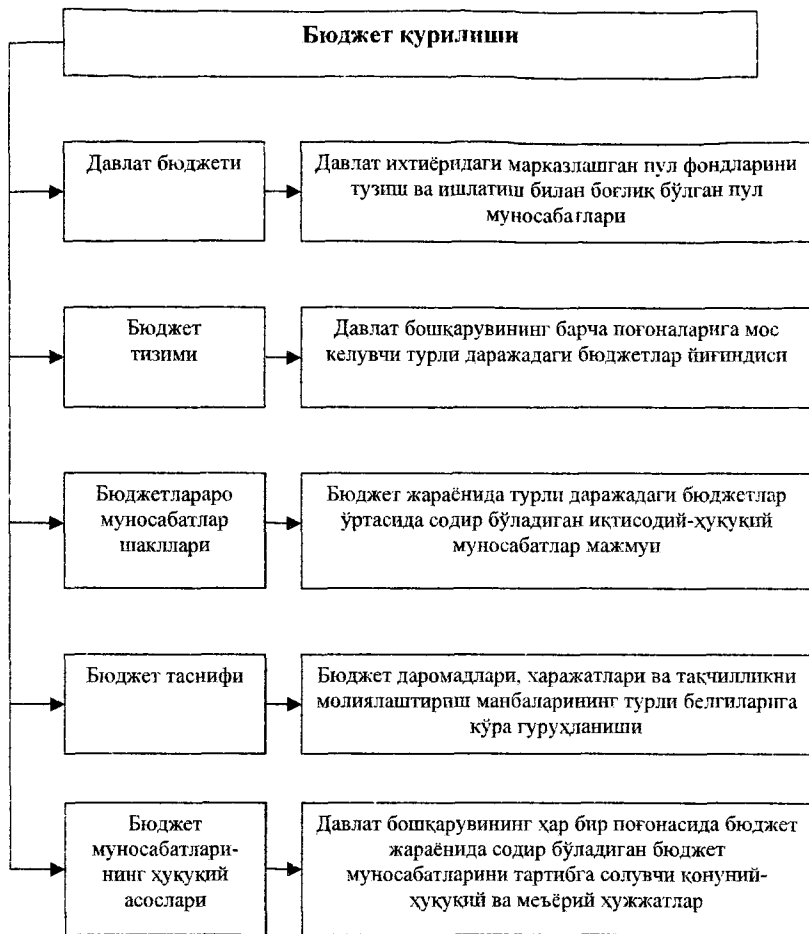
8.1. Бюджетлараро муносабатларнинг иқтисодий-ижтимоий мазмуни

Бюджет давлат учун зарур бўлган молиявий ресурслар миқдорини акс эттиради ва шунга қараб мамлакатдаги бюджет-солиқ сиёсати белгиланади. Бозор муносабатлари «Давлат бюджети» ва «бюджетлараро муносабатлар» категорияларининг ҳам жиддий ўзгаришини зарурий шарт қилиб қўйди. У «Давлат бюджети», «бюджет тизими» «бюджет таснифи» «бюджет муносабатлари» ва «бюджетлараро муносабатлар» каби иқтисодий категориялар билан чамбарчас боғлиқ (9-расм). Бюджет муносабатларининг амал қилиши давлат томонидан унга тегишли функцияларни бажариши учун зарурий моддий-молиявий базани шакллантириш билан аниқланади. Давлат бюджети орқали жамиятнинг ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш жараёнига таъсир қилишнинг молиявий дастагига эга бўлади. Давлат бюджети давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида турли даражадаги бюджетда давлат ҳокимиятининг иқтисодий имкониятларининг молиявий асосларини яратади. Бюджетлараро муносабатлар деганда бюджет жараёнида турли даражадаги бюджетлар ўртасида содир бўладиган иқтисодий-ҳуқуқий муносабатларнинг мажмуи тушуналади.

Иқтисодиётни модернизациялаш ва янгилаш шароитида бюджет тизимини бошқаришнинг хусусиятлари “бюджетлараро муносабатлар” категорияси билан аниқланадиган йўналишда ўзгармоқда. Республикамизда ушбу категория билан ифодаланадиган турли даражадаги бюджет муносабатларининг шаклланиши 1992 йилдан ривожлана бошлади. Бунда Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими ажратилди, солиқ тизими шаклланди, бюджет тузилиши, бюджетлараро муносабатлар ва бюджет жараёни асослари аниқлаштирилди.

Бюджет тизими давлат истеъмолининг молиявий асоси сифатида намоён бўлади ва давлат томонидан турли ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш учун фойдаланилади. Бюджет тизимини тартибга солишда бюджетлараро муносабатлар тизимининг аҳамияти катта. Бюджетлараро муносабатлар тизими маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг ҳудудлар солиқ салоҳиятидан самарали фойдаланишни рағбатлантириш функциясини бажаради. Стандарт минимал давлат ижтимоий хизматлари бўйича харажатларни ҳудудий тенглаштириш имкониятларини шакллантиради.

Бюджетлараро муносабатлар – давлат ҳокимият органлари ўртасидаги, бюджетни тартибга солиш қондаларига асосан солиқлар ва бошқа тўловларни турли даражадаги бюджетларга тақсимлаш бўйича (бюджет тизимининг вертикаллари бўйича) маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўртасидаги муносабатлардир.

9-расм. Бюджет қурилишининг таркиби

Бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш “Бюджет тизими тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг зарурий элементи бўлиб қолди. Мазкур қонун қабул қилингунга қадар давлат бюджети маблағларини турли даражадаги бюджетлар ўртасида қайта тақсимлашнинг аниқ усули кўрсатилмаган ҳолда амалга оширилиб келинди. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунда бюджет тизимининг таркиби, бюджет тизими тамойиллари, давлат бюджетининг тузилиши, ижро этиш тартиби, даромадларнинг манбалари ва харажатлар йўналишлари қамраб олинган. Шунингдек, турли даражадаги

бюджетлараро муносабатларнинг механизми аниқлаб берилган. Давлат бюджети маблағларининг ишлатилиши юзасидан назорат ва ҳисобот тартиби берилган. Ушбу қонун бошқа давлатларнинг шунга ўхшаш қонуни билан маълум ўхшашликларга эга бўлиб, бир вақтнинг ўзида Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими ва бюджетлараро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган. Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонунда турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги маблағларни қайта тақсимлаш жараёнлари, қайта тақсимлаш усуллари ва қайта тақсимлашни амалга ошириш мезонлари айтиб ўтилди. Турли даражадаги бюджетлар ўртасида маблағларни қайта тақсимлаш юқори даражадаги бюджет орқали амалга оширилиши белгиланди.

Бюджетлараро муносабатлар механизми асосида умумдавлат аҳамиятидаги солиқлар ва бошқа даромадларни тақсимлашда минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, минтақада давлат инвестиция дастурига мувофиқ капитал қўйилмаларнинг молиялаштирилиши ва маҳаллий бюджетдан маблағ билан таъминлашда ўз даромадларининг етишмаслиги мезон қилиб олинади. Бюджетлараро алоқалар қуйидаги тамойиллар асосида йўлга қўйилади ва муҳим вазифалар бажарилади.

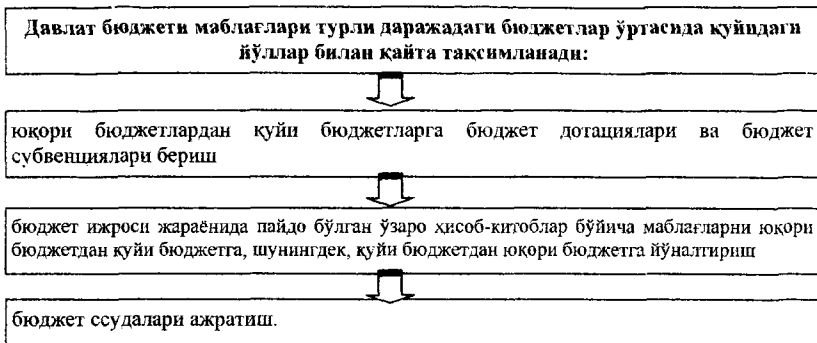
- ўзаро жавобгарликни таъминлаш;
- барча бюджетларни тўлдиришнинг ягона усулини қўллаш;
- минтақалар даромадларини тенглаштириш;
- бюджетлар ўртасидаги молиявий муносабатларни максимал даражада қисқартириш;
- маҳаллий бюджетларни ҳукумат қарори асосида тўлдириб бориш;
- маҳаллий ҳокимиятларнинг бюджетлар даромадларини оширишга қизиқишини кучайтириш;
- бюджетлараро муносабатлар ошқоралигини таъминлаш.

Турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги бюджетлараро муносабатлар бюджет ресурсларини давлат ҳокимиятлари ўртасида тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва марказлаштириш функцияларини бажаради. Ўзбекистон Республикасида бюджетлараро муносабатлар воситаларига Республика бюджети, маҳаллий бюджетлар тизими, солиқларнинг бюджетлар ўртасидаги тақсимлаш тизими, бюджет (молиявий) трансфертлар тизими, ўзаро ҳисоб-китоблар тизими, давлат дастурлари, бюджет дотациялари, бюджет ссудалари ва бюджет субвенциялар киради. Бюджетлараро муносабатларни шакллантиришнинг марказий муаммоларидан бири – турли даражадаги бюджетларни баланслаштиришдан иборат.

Давлат бюджетининг ажралмас қисми бюджетлараро муносабатлар ҳисобланади. уларни ташкил қилиш давлат тузилиши билан бевосита боғлиқдир. Ривожланган давлатларда бюджетлараро муносабатлар тизими аллақачон ишлаб чиқилган, унинг айрим таркибий қисмлари вақти-вақти билан ўзгартириб турилади. Хорижий давлатларда бюджет муносабатларини барпо этиш ҳамда уни ислох этиш янги тамойиллар ва шарт-шароитларга асосланади.

8.2. Бюджетлараро муносабатларни амалга ошириш механизми

Давлат бюджети маблағлари турли даражадаги бюджетлар ўртасида қуйидаги йўллар билан қайта тақсимланади. Шунингдек, қайта тақсимлашнинг бундай механизми кўпчилик мамлакатларда қўлланилади.

10-расм. Давлат бюджети маблағларини бюджетлар ўртасида тақсимлаш

Республикамызда бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишда харажатларнинг республика бюджетидан молиялаштирилиши давлат бюджети маблағларини тақсимлаш ва қайта тақсимлашда, турли даражадаги бюджетлар харажатларини молиялаштиришда уларнинг ваколатларини аниқ ажратиб белгилайди. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга доир чекланишларни белгилайди. Бу эса амалдаги қонунларга биноан бюджет интизомини мустаҳкамлашга, бюджет маблағларини мақсадли тарзда, оқилона сарфлашга қўмаклашади.

Жаҳон амалиётида бюджет тузилишининг бир қанча моделлари мавжуд.

1. Биринчи модель бўйича марказий ва маҳаллий бюджетлар автоном, ўзини мустақил идора қилиш ҳуқуқига эга, шу сабабли улардан ҳар бири ўз харажатларини тўлиқ қоплай оладиган ўз даромад манбаларига эга.

2. Иккинчи модель ўзининг асосий кўриниши билан биринчисига ўхшайди, лекин марказий бюджетга маҳаллий бюджетларга нисбатан муайян тартибга солувчи роль мустаҳкамлаб берилди.

3. Учинчи модель бюджетлараро муносабатлар механизми ёрдамида барча бюджетларни ягона давлат бюджетига бирлаштиришни назарда тутди.

Маҳаллий бюджетларнинг харажатлари таркиби бевосита маҳаллий ҳокимият органларининг ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги вазифалари ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалаларини амалга ошириш билан белгиланади. Маҳаллий бюджетлар ҳудудларда ижтимоий инфраструктуранинг сақлаш ва ривожлантиришда, миллий даромадни ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари

Ўртасида тақсимланишда ҳамда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли йил учун давлат бюджети тўғрисидаги қарори билан ўрнатилган меъёрларга асосланиб маҳаллий бюджетларга ажратмалар қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси бюджетида, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларида назарда тутилган айрим харажатларни мақсадли молиялаштириш учун қуйи бюджетлар ҳисобига киритиладиган даромадларни республика бюджетига ўтказиши мумкин.

Турли даражадаги бюджетлар ўртасида даромад ва харажатларнинг ҳар қандай кўринишдаги тақсимланиши вертикал(тик) ва горизонтал(бўйлама) номуаносибликка олиб келиши мумкин. Бюджетнинг вертикал номуаносиблиги маҳаллий бюджет харажатларининг ўз манбаларидан оладиган даромадларидан ошиб кетишидир. Бюджетнинг горизонтал дисбаланси эса, турли даражадаги бюджетларда даромад ва харажат қолдиқларининг ўзгариб туришидир. Бюджет номуаносиблигининг мавжудлиги давлатларининг ўттиш давридаги ҳос хусусият эмас. Хусусан, горизонтал дисбаланс харажатлар ҳажмидаги таъсир кўрсатадиган иқтисодий активлик, табиий ресурслар ва демографик омилларнинг географик нотекис тақсимланиши оқибатидир. Республика бюджетидан, маҳаллий бюджетларга горизонтал ва вертикал дисбалансни тенглаштириш, текислаш мақсадида турли шаклдаги молиявий ёрдамлардан фойдаланилади, булар дотация, субвенция ва ссудалардир.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ҳамда маҳаллий бюджетларда харажатлар ва даромадлар ўртасидаги вақтинчалик кассали фарқ айланма касса маблағи, юқори бюджетдан бериладиган бюджет ссудаси билан, ўтган даврда ишлатилмай қолган бюджет маблағлари ҳисобига қопланади. Айланма касса маблағи меъёри – молия йилида Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджет ҳисобварақларида туриши мумкин бўлган пул маблағларининг қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган энг кам миқдоридир.

Айланма касса маблағи меъёри қонун ҳужжатларига мувофиқ, молия йили бошида Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджет ҳисобварақларида белгиланган йиллик бюджет доирасидаги харажатларнинг, иш ҳақи ва унга ҳисобланадиган ажратмаларнинг ўн иккидан бир қисмини ташкил қиладиган пул маблағларининг минимал миқдоридир. Шунингдек, марказлашган тадбирларни молиялаштириш мақсадида қуйи даражадаги бюджетлар даромадига ажратмалар ажратадиган юқори даражадаги бюджетларда даромадлар марказлаштирилиши мумкин. Айланма касса маблағи ва ажратмалар меъёрининг ҳажми давлатнинг бюджет тизими тўғрисидаги қонунда белгиланади.

Иқтисодийetni модернизациялаш шароитида бюджет тизимини бошқариш жараёнлари, бюджет сиёсатининг аҳамияти, бюджет жараёнларида

маҳаллий бюджетларнинг родини ошириш, маҳаллий бошқарув органлари фаолиятини такомиллаштириш, молія ва бюджет сийёсати масалалари ҳудудий иқтисодиёт тараққиёти ва маҳаллий бюджетлар аҳамиятини ошириш муаммолари ҳал этилади.

Мамлакатни модернизация қилиш орқали, кучли фуқаролик жамияти барпо этишнинг асосий йўналишлари ва устувор вазибалари белгилаб берилди.

Иқтисодиётнинг изчил ҳамда барқарор ривожланишини таъминлашда келгуси давр учун пухта ва ҳар томонлама асосланган чора-тадбирлар, муҳим вазиба ва йўналишлар, турли даражалардаги иқтисодий тараққиёт дастурларининг ишлаб чиқиши ва аниқ белгилаб олиниши муваффақият гарови ҳисобланади. Айни пайтда, босиб ўтилган йўл – олдинги даврдаги эришилган ютуқ ва натижаларни ганқидий баҳолаш орқали тегишли хулосалар чиқариш, улар асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, дастурларини янада такомиллаштириб бориш ҳам муҳим принципиал аҳамият касб этади. Ушбу қоида айниқса ҳозирги шароитда янада долзарб ҳисобланади. Республикамизда 2009–2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастури самарадорлигини баҳолашга катта аҳамият берилмоқда. Инқирозга қарши дастур доирасида амалга оширилган тадбирлар қаторида бюджетлараро муносабатлар масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистонда маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатларини мувофиқлаштириш жаҳон моліявий инқирози шароитида республика ва унинг ҳудудларининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Бу – жараёнлар давомида ҳудудларда маҳаллий бошқарув органларининг родини ошириб боришни талаб этади.

Жаҳон иқтисодиёти интеграциялашуви жараёнида Давлат бюджети самарали ижросини таъминлашнинг давлат тадбирлари ичида турли даражадаги маҳаллий бюджетларни бошқаришда ғазначилик тизимидан кенг фойдаланиш ва бюджет амалиётида шу асосда туб ўзгаришларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Республикамизда “Давлат бюджетига тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар Ягона ғазна ҳисобварағига киритилиб, улар тегишинча республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари даромадларида акс эттирилади”¹. Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари Ягона ғазна ҳисобварағига киритилиб, улар мазкур ташкилотларнинг даромадларида акс эттирилади. Давлат бюджетига чет эл валютасида тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек, бюджет ташкилотларининг чет эл валютасида тушадиган бюджетдан ташқари

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. 10-модда.

маблағлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоидалар назарда тутилган бўлмаса, газначиликнинг банкдаги валюта ҳисобварақларига киритилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Газначилиги Ягона газна ҳисобварағидаги ва газначиликнинг бошқа банк ҳисобварақларидаги Давлат бюджети маблағларини Давлат бюджетининг харажатларини белгиланган муддатларда амалга ошириш учун йўналтириш, шунингдек, Давлат бюджети бўш маблағларини банк депозитлари ва бошқа активларга вақтинча жойлаштириш ҳамда улар ҳисобидан республика бюджетига, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига, маҳаллий бюджетга, бинобарин, давлат мақсадли жамғармаларига бюджет ссудаларни бериш йўли билан бошқариб боради.

Газначилик — Давлат бюджетининг газна ижросини таъминлашнинг усули сифатида Давлат бюджети ва турли даражадаги бюджет даромадларини Ягона газна ҳисобварағида тўпланишини таъминлайди, бюджет маблағларидан самарали ва мақсадли сарфланишининг назоратини амалга оширади. Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот Газначилик томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилади.

Хорижий тажрибалар шунини кўрсатди, «Россия Федерацияси Газначилигининг асосий вазифалари ва функциялари қуйидагилардан иборат»²:

1. Турли даражадаги бюджетларни ташкиллаштириш, амалга ошириш ва назорат қилишни кассанинг ягоналиги принциpigа асосан газначилик ҳисобрақамларида даромадлар ва харажатларни бошқариш.

2. Бюджетлараро муносабатлар ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг молиявий муносабатларини тартибга солиш, жамғарма маблағларининг тушуми ва уларнинг ижроси юзасидан назорат.

3. Давлат молиявий ресурсларининг қисқа муддатли прогнози ва ушбу ресурслардан тасдиқланган бюджет параметрлари доирасида тезкор бошқарувни амалга ошириш.

4. Бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг ҳолати тўғрисида юқори ижро органларига ҳисобот бериш борасида маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш.

5. Россия Федерациясининг Банки ва бошқа бириктирилган банклари билан биргаликда ички ҳамда ташқи қарзларни бошқариш ва уларга хизмат кўрсатиш.

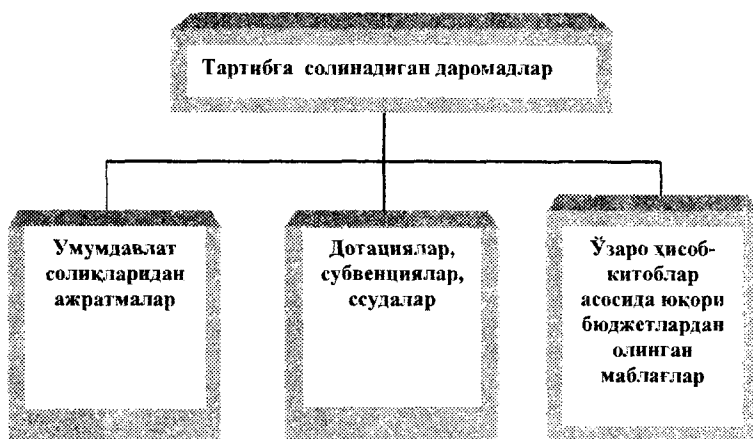
6. Газначиликка оид тегишли қўлланма ва йўриқномаларни ишлаб чиқиш, бюджет таснифи лойиҳасини тайёрлаш.

Жойларда Ягона газна ҳисобварағи орқали газначилик тизимининг жорий қилиниши бюджетга тушумларни туширишнинг тезкорлигини оширади ва бюджет тизимининг турли даражадаги бюджетларига солиқлар йиғиш назоратини кучайтиради.

² Акперов И.Г., Коноплева И.А., Головач С.П. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации. —М.: «Финансы и статистика». 2002. —С.35.

8.3. Маҳаллий бюджет даромдларини шакллантиришда умумдавлат солиқларнинг аҳамияти

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунининг 5-моддасида бюджет тизимининг асосий тамойиллари белгиланган бўлиб, унга мувофиқ бюджетларни шакллантиришда турли даражадаги бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги ва давлат бюджети баланслигини таъминлаши шарт. Тартибга солинадиган даромдлар бу юқори ҳукумат органлари томонидан қўйи ҳукумат органларига қонунчилик аклари (қонунлар, қарорлар, низомлар, буйруқлар) асосида бериладиган даромдлардир. Маҳаллий бюджетларнинг тартибга солинадиган даромдларининг умумий тузилишини қуйидаги расмда кўриш мумкин.

11-расм.Тартибга солинадиган даромдлар

Умумдавлат солиқларидан маҳаллий бюджетларга ажратмалар, яъни тартибга солинадиган солиқлардан тўлиқ ёки қисман ажратмалар белгилаш тизими амал қилади. Умумдавлат солиқларидан маҳаллий бюджетларга ажратиш меъёрлари ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари, бюджет даромдлари ва харажатлари ўртасида номуносиблик келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори билан тасдиқланади. Меъёрларни аниқлашда маҳаллий ва умумдавлат солиқларнинг тушуши мумкин бўлган истиқболдаги миқдоридан ва маҳаллий бюджетларнинг минимал харажатлари истиқболларидан келиб чиқади.

Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларидан бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари туманлар ва шаҳарлар бюджетларига тегишли қабул қилинган

бюджетлар доирасида ажратилади. Юқори бюджетлардан ажратиладиган субвенция ва дотациялар бошқа даромад туридан фарқ қилиб, бу даромад турлари йил бошида тасдиқланган режа миқдоридан олинади, яъни бу даромад турларига йил давомида ўзгартиришлар киритилмайди. Кўрииб турибдики, маҳаллий бюджетларнинг бу даромад турларининг (дотация ва субвенциялар) ўзига хос томонлари мавжуд.

↓ Дотация (лотинча, dotatio – ҳадя, хайр-эҳсон) – бюджетни тартибга солиш усули сифатида ўз даромадлари ва бюджетни тартибга солишнинг бошқа маблағлари, хусусан, тартибга солувчи даромадларидан ажратмалар етишмаган тақдирда харажатлар ва даромадлар ўртасидаги фарқни қоплаш учун юқори бюджетдан қуйи бюджетга қатъий суммада бегараз ва қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағларидир. Ҳозирги кунда юқори бюджетлардан маҳаллий бюджетларга бериладиган дотациялар маҳаллий бюджетларнинг муҳим даромад манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Дотация услуги маҳаллий бюджетларнинг республика бюджетига мурожаат этиш лозимлигини билдиради.

↓ Субвенция (лотинча, subvenire – ёрдамга келиш) – юқори бюджетдан қуйи бюджетга муайян мақсадларда фойдаланиш шарти билан бегараз ажратиладиган пул маблағларидан иборат.

↓ Бюджет ссудаси – юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёки Республика бюджетидан юридик шахс – резидент ёхуд чет давлатга қайтариб беришга асосланган ҳолда ажратиладиган маблағлардир. Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетларга бюджет ссудаси шаклида ҳам молиявий маблағлар келиб тушади.

↳ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси бюджетиди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларида назарда тутилган айрим харажатларни мақсадли молиялаштириш учун қуйи бюджетлар ҳисобига киритиладиган даромадларни республика бюджетига ўтказиши мумкин. Маҳаллий бошқарув органларининг ролини ошириш бевосита уларнинг молия-бюджет ҳуқуқларини ошириш, уларга юкланган вазифаларни бажаришда етарли маблағлар билан таъминлашни талаб этади.

Маҳаллий бюджетлар давлатнинг иктисодий вазифаларини амалга оширишда, биринчи навбатда, ижтимоий инфраструктуранинг сақлаш ва ривожлантиришга давлат маблағларини тақсимлашда алоҳида аҳамиятга эга. Бизнинг республикамизда ҳам маҳаллий бюджет даромадларини, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳамда умумдавлат солиқларидан ажратмалар ташкил этади. Ажратмалар берилишида айнан турли даражадаги маҳаллий бюджетларнинг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлади.

Куйидаги жадвалда Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджетлар ва Тошкент шаҳар бюджетининг даромадлари ва харажатлари, Республика бюджетидан маҳаллий бюджетларга бериладиган субвенциялар ва дотациялар миқдори кўрсатилган.)

2010 йил Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маҳаллий бюджетларининг даромадлари, харажатлари, субвенция ва дотацияларининг миқдори

Худудларнинг номи	Даромадлар	Харажатлар	Ижтимоий нафақалар, марказлашган инвестициялар ва шш ҳақи фонддан ажратилган учун субвенция		Дотация
			(млн.сўм)		
Қорақалпоғистон Республикаси	347957.663	510354.517	162396.854		
Андижон вилояти	441842.010	639454.785	197612.775		
Бухоро вилояти	457097.435	457097.435			
Жиззах вилояти	220771.615	325914.033	105142.418		
Қашқадарё вилояти	711579.061	711579.061			
Навоий вилояти	306430.281	306430.281			
Наманган вилояти	248038.590	607399.968	198256.864		161104.514
Самарқанд вилояти	550355.544	819489.240	269133.696		
Сурхондарё вилояти	398009.389	633084.163	235074.774		
Сирдарё вилояти	159917.883	227964.133	68046.250		
Тошкент вилояти	641721.993	641721.993			
Фарғона вилояти	820466.758	820466.758			
Хоразм вилояти	292186.072	428441.202	136255.130		
Тошкент шаҳри	675326.191	675326.191			
Жами	6271700.485	7804723.760	1371918.761		161104.514

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроникосий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1245-сон Қарори. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. 2009 йил.

Куйидаги 8-жадвалда Тошкент вилояти маҳаллий бюджетининг 2005 – 2009 йиллардаги даромадлари динамикаси берилган. Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, 2006 – 2009 йилларда Тошкент вилояти маҳаллий бюджетининг даромадлари миқдори уч бараварга ошган. 2005 йилда 170 039 948,0 минг сўмни, 2006 йилда 193 714 503,0 минг сўмни ташкил этган. 2007 йилда бюджет даромадлари 305 595 777,0 минг сўм миқдоридан ижро қилинган бўлса, 2008 йилда 444 136 906,0 минг сўмга етган, 2009 йилда 488 896 053,0 минг сўм миқдоридан даромадлар режаси ижро қилинган.

2009 йилги жами бюджет даромадлари таркибида харажатларни қоплаш учун ажратилган маблағдан ташқари, бюджетларнинг йил бошига қолган маблағ қолдиқлари миқдори 4 794 534,0 минг сўмга тенг бўлган, жами бюджет даромадларини 0,5 фоизни ташкил этган. Субвенция миқдори 55155708,0 минг сўмни ташкил этган. 2008 йилги бюджет даромадларининг таркибида йил бошига бўлган бюджет маблағларининг қолдиқ миқдори 679 195,0 минг сўмга тенг, салмоғи 0,1 фоизга тенг бўлган.

Тошкент вилояти маҳаллий бюджетининг жами даромадлари таркибида кўшимча киймат солиғининг салмоғи жиҳатидан биринчи ўринда туради. Кўшимча киймат солиғи 2005 йилда 6 818 6780 минг сўмни (3,5 фоизни), 2006 йилда 17 031 467,0 минг сўмни (9,3 фоизни), 2007 йилда 70 670 256,0 минг сўмни (22,9 фоизни) ташкил этган. 2008 йилда 117 944 051,0 минг сўм миқдорига (26,3 фоиз) кўтарилган бўлса, бу кўрсаткич 2009 йилда 105 728 233,0 минг сўм миқдорига (21,5 фоиз) салмоққа эга бўлган.

Тошкент вилояти маҳаллий бюджетининг жами даромадлари таркибида жисмоний шахслар даромадидан олинadиган солиқ салмоғи жиҳатидан иккинчи ўринда туради. Жисмоний шахслар даромадидан олинadиган солиқлар 2005 йилда 31 752 381,0 минг сўмни (18,2 фоизни), 2006 йилда 39 745 133,0 минг сўмни (20,2 фоизни), лекин 2007 йилда 49 579 112,0 минг сўмни (16,0 фоизни) ташкил этган. 2008 йилда 70 742 480,0 минг сўм миқдорига (15,7 фоиз), 2009 йилда 74 105 971,0 минг сўм миқдорига (15,1 фоизга) тушган.

Тошкент вилояти маҳаллий бюджетининг жами даромадлари таркибида барча мулк шаклидаги кичик корхоналар учун ягона солиғининг улуши салмоқлидир. Барча мулк шаклидаги кичик корхоналар учун ягона солиқ 2005 йилда 10 841939,0 минг сўмни (5,8 фоизни), 2006 йилда 14 054 477,0 минг сўмни (7,2 фоизни), 2007 йилда 28 282 842,0 минг сўмни (9,1 фоизни) ташкил этган. 2008 йилда 44 877 443,0 минг сўм миқдорига (9,9 фоиз) бўлган. Кейинги йилда маҳаллий бюджетининг жами даромадлари таркибида барча мулк шаклидаги кичик корхоналар учун ягона солиқнинг тушиш тенденцияси кўтарилган, 2009 йилда 55 244 721,0 минг сўм миқдорига бўлиб, 11,2 фоизни ташкил этган.

**Тошкент вилояти маҳаллий бюджетининг даромадлари динамикаси
(2005–2009 йиллар)**

Даромадлар	МИНЕ СУМ				
	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил
Қўшимча қиймат солиғи	6 818 678	17 031 467	70 670 256	117 944 051	105 728 233
Ақдиз солиғи	34 815 225	38 302 966	32 240 496	37 574 939	46 394 895
Корхона ва ташкилот фойдасига солиқ	5 405 356	10 480 470	19 295 555	29 127 858	37 453 269
Юридик шахсларга солинадиган мулк солиғи	14 166 817	18 801 367	26 220 707	35 638 337	34 641 128
Жисмоний шахслар даромадидан олинадиган солиқ	31 752 381	39 745 133	49 579 112	70 742 480	74 105 971
Жисмоний шахсларнинг мол-мулк солиғи	738 316	765 168	898 233	1 298 488	5 962 946
Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар	866 117	882 259	746 882	932 902	1 307 342
Дехкон бозорларидан тушган бир марталик йиғимлар	1 118 860	1 120 641	1 328 012	1 553 102	1 994 397
Транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва суқултирилган газнинг истеъмол қилинишига жисмоний шахслардан олинадиган солиқ	10 074 836	12 482 484	17 335 645	25 715 152	30 708 695
Давлат божи	3 270 185	2 381 049	2 054 034	3 077 724	4 572 443
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	4 160 674	5 713 987	8 612 084	10 585 381	14 549 425
Мусодора қилинган товар-молдй қийматликларни сотишдан тушган ва белгиланган жарималар	438 659	767 582	1 514 620	2 582 675	4 259 668

8-жадвалнинг давоми

Барча мулк шаклидаги кичик корхоналар утун ягона солиқ	10 841 939	14 054 477	28 282 842	44 877 443	55 244 721
Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	9 066 930	12 791 716	18 500 301	23 376 389	19 042 580
Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний ва юрлик шахслар даромадига солиналган солиқ	4 071 798	4 396 111	5 096 381	7 455 851	9 661 900
Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш фондига йўналтирилган 15% микдордаги маблағлар тушуми	676 450	407 979	583 245	927 072	320 426
Юридик ва жисмоний шахслардан олинadиган ер солиғи	10 159 804	12 803 079	19 535 720	23 480 853	30 974 048
Ижарага берилган мол-мулкка ижара тўлови	91 354	154 697	233 856	228 704	408 378
Йил бошига қолган бюджет қолдиқ маблағлари ҳисобидан харажатларни қоплаш	2 962 403	-	1 285 029	2 810 491	7 021 929
Бошқа маҳаллий солиқлар ва йиғимлар	710 136	882 259	1 582 766	4 207 014	4 543 659
Даромадлар жами	170 039 948	193 714 503	305 595 777	444 136 906	488 896 053
Дотация	12 316 847	12 745 742	13 726 023	12 083 173	-
Субвенция	9 517 836	13 072 237	16 303 867	40 183 747	55155708
Қайтариб берилadиган даромадлар	172178	2 597 544	2 013 987	1 687 490	16 437 066
Узаро ҳисоб-китоблар бўйича олинган маблағлар (30-9- бўлим)	10 422 126	11 697 588	6 088 763	32 992 685	58 978 304

Ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича олинган маблағлар (30-11- бўлим)	20 037 036	22 722 491	22 728 644	54 895 566	95 743 122
Ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича олинган маблағлар (30-12- бўлим)	24 517 319	18 985 427	25 700 081	68 015 736	49 829 820
Даромадларнинг ҳаммаси	247 023 290	275 535 532	392 157 142	653 995 303	765 040 073
Йил бошида бюджет ташкилотлар ҳисобрақамида қолган маблағлар		726	--	679 195	--
Харажатларни қоплаш учун ажратилган маблагдан ташқари, бюджетларнинг йил бошига қолган маблағ қолдиқлари	1094059	1725459	2 102 756	2 823 087	4 794 534
Балانس	248 117 349	277 261 717	394 259 898	657 497 585	769 834 607

Манба. Тошкент вилояти молия бошқармасининг маълумотлари.

9-жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимида Тошкент шаҳри ва вилояти, Бухоро, Фарғона ва Навоий вилоятларидан ташқари барча вилоятларда ажратмалар меъёри 100 фоизга тенг. Бу ерда ҳудудларни тенглаштириш мақсадида солиқларнинг тақсимот вазифаси катта роль ўйнамоқда. Кам ривожланган ҳудудларда солиқ тушумлари ушбу ҳудудлар ҳисобида қолмоқда.

9-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида 2010 йилда умумдавлат солиқларидан
Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва маҳаллий
бюджетларга ажратмалар меъёри³**

Ҳудудлар номи	Ягона солиқ	Кўпчилиги қиймат солиғи	Даромад (фойда) солиғи	Ер остида фойдаланганлик учун солиқ	Жазоғоний аъхестар даромад солиғи	Ялпи даромад солиғи	Альёголь маҳсулоти			
							Альёголь маҳсулоти	Альёголь учун кертаси	Безил	Дизель ёқилмаси
Қорақалпоғистон Республикаси	100	100	100	100	100	100	50			
Андижон вилояти	100	100	100		100	100	50			
Бухоро вилояти	100	55	55		50	100	50	55	40	55
Жиззах вилояти	100	100	100		100	100				
Қашқадарё вилояти	100	90	90		100	100	50			
Навоий вилояти	100	62	62		62	100				
Наманган вилояти	100	100	100		100	100	100			
Самарқанд вилояти	100	100	100		100	100	100			
Сурхондарё вилояти	100	100	100	100	100	100	100			
Сирдарё вилояти	100	100	100		100	100	100			
Тошкент вилояти	100	65	65		50	100	50			
Фарғона вилояти	100	83	83		100	100	50		83	83
Хоразм вилояти	100	100	100		100	100	50			
Тошкент шаҳри	15	5	5		5	15	50			

Ҳудудий мақсадларга мўлжалланган кўп сонли фондларнинг шаклланиши юз беради, яъни умумдавлат пул фондиди бўлишнинг мураккаб тақсимланиш жараёни амалга оширилади. Ташқи томондан барча иқтисодий ва ижтимоий бўлинмаларга ажралган ички бюджет жараёнидек кўринади.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроеқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1245- сонли Қарори.

Мамлакатдаги ҳар бир маъмурий-худудий бирлик ўз бюджетига эга бўлганлиги учун бу босқичда шу бюджетларнинг умумий ҳажмини тўғри аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади.

8.4. Бюджетлараро муносабатларни шакллантиришнинг хорижий тажрибалари

Бюджет тизимида мураккаб тақсимлаш жараёни содир бўладики, унда мамлакат маъмурий-худудий бўлинмаларининг барчаси иштирок этиб, уларнинг айримлари ўз маблағларини беришса, бошқалари эса бюджет механизми орқали бу маблағларни олади. Сиртдан қараганда, ҳудудлараро бюджетдан тақсимлаш бюджетларнинг юқори ва қуйи бўғинлари ўртасидаги муносабатлар сифатидек кўринади. Чунки бюджетни тартибга солиш юқори бюджетларнинг маблағлари ҳисобидан қуйи бўғинларнинг бюджет муносабатларини тартибга солувчи ҳар бир бюджет бўлинмаси амалда бу муносабатларнинг таркибига юқорида кўрсатилган баланслаштириш содир бўлаётган кўплаб маъмурий-худудий бирликларни киритади.

Қуйидаги 10-жадвалда айрим давлатлардаги бюджет тизимининг даражалари бўйича харажатларнинг тақсимланишини кўришимиз мумкин. Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, федерал бюджет харажатларининг салмоғи 52,2 фоиздан 85,5 фоизгача ўзгарган. Масалан, Аргентинада жами бюджет харажатларининг 85,5 фоизи федерал бюджет харажатларига, 14,5 фоизи маҳаллий бюджет харажатларига тўғри келади.

Айрим мамлакатлардаги таълим харажатларининг улушини қиёсий таҳлил қилганимизда, маҳаллий бюджетнинг энг юқори салмоғи АҚШ (94,5 фоиз), Канада (86,0 фоиз) ва Ҳиндистонда (86,1 фоиз) кузатилади. Маҳаллий бюджетнинг энг қуйи салмоғи Индонезияда (18,4 фоиз) эканлиги жадвалда ақс этган. Мамлакатимизда таълим харажатларининг 80,0 фоизи маҳаллий бюджет харажатларига тўғри келади. Соғлиқни сақлаш харажатлари улушини қиёсий таҳлил қилсак, маҳаллий бюджетнинг энг юқори салмоғи Канада (81,6 фоиз) ва Ҳиндистонда (71,6 фоиз) кузатилади. Маҳаллий бюджетнинг соғлиқни сақлаш харажатларининг энг қуйи салмоғи Индонезияда (39,4 фоиз) эканлиги жадвалда ақс этган.

Ў Бюджет тизимининг барча харажатлари турли бюджетлар ўртасида тақсимланади, бу у ёки бу харажатнинг муайян бюджетга киритилишини аниқлатади. Бу, биринчидан, молиялаштирилаётган муассасанинг республика ва маҳаллий органларга қарашли бўлиши, иккинчидан, молиялаштириладиган тадбирнинг аҳамиятидир.

Маҳаллий ҳокимиятлар қуйидаги ишларни бажаришлари шарт: ўзларига бириктирилган вазибаларни молиявий таъминлаш жавобгарлигини олиш; ўзларининг ҳудудларидаги даромад салоҳиятини ошириш ва таъминлаш ҳуқуқидан самарали ва масъулиятли таразда фойдаланиш. Вертикал баланслаштириш барча муаммоларни ечишга имконият бера олмайди, шунинг

учун уни горизонтал баланслаштириш билан бирга амалиётда қўлланилади. Германия молия тизими – федерал бюджет, 16 та Федерал Ерлар бюджети, общиналар бюджети, ҳукуматнинг бюджетдан ташқари фондлари, федерал темир йўл ва почта давлат корхоналари, иқтимоий суғурта, меҳнат бўйича федерал идора молиясини ўз ичига олади.

10-жадвал.

Айрим хорижий давлатларда бюджет тизимининг даражалари бўйича харажатларнинг тақсимланиши⁴

Харажатлар	АҚШ		Канада		Ҳиндистон		Индонезия		Аргентина	
	Федерал бюджет	Махаллий бюджет	Федерал бюджет	Махаллий бюджет	Федерал бюджет	Махаллий бюджет	Федерал бюджет	Махаллий бюджет	Федерал бюджет	Махаллий бюджет
Давлат бюджети харажатларининг жами	85,5	14,5	47,8	52,2	44,4	55,6	84,9	15,1	52,7	47,3
Таълим	5,5	94,5	14,0	86,0	13,9	86,1	81,6	18,4	70,3	29,7
Соғлиқни сақлаш	55,6	44,4	18,1	81,9	28,4	71,6	60,6	39,4	57,1	42,9
Иқтимоий химоя	72,4	27,6	67,8	32,2	–	100,0	88,8	11,2	97,1	2,9
Коммунал хўжалик	67,7	33,3	49,6	50,4	72,7	27,3	84,6	15,4	18,6	81,4
Маданият ва дин	15,4	84,6	36,1	63,9	–	100,0	55,5	44,5	82,7	17,3
Иқтисодий феолият	56,6	43,4	52,6	47,5	–	–	82,2	17,8	90,2	9,8
Харбий харажатлар	100,0	–	100,0	–	100,0	–	100,0	–	100,0	–

Бюджет тизими таркиби ва бюджет жараёни давлат тузилишининг федерал характерига мос келади. Давлат бюджетига маъмурий бошқарувнинг учта даражаси мос келади: Федерация бюджети, Федерал Ерлар бюджети – ҳудудий бюджетлар ва общиналар бюджети. Давлат йиғма бюджети уч даражасининг бюджетлар даромадлари ва харажатларини ўз ичига олади ва бюджетлараро муносабатлар трансфертларни ажратиш йўли билан ҳосил қилинади. Федерал бюджет парламент томонидан тасдиқланади. Федерал бюджетни тузиш, тасдиқлаш ва ижро этиш қўтилаётган даромадлар ҳамда харажатларни аниқлаш ва бухгалтерия ҳисобини юритиш, бюджет ижросининг ҳақиқий аксини кўзда тутати.

Германияда федерал органлари зиммасида муҳофаза, халқаро муносабатлар, фуқаролик муносабатлари, эмиграция ва иммиграция, валюта сиёсати, молиялаштириш ва федерал транспортни назорат қилиш, почта ва телекоммуникация хизматларини бажариш ётади. Федерал ерлар ваколати доирасига маданият, таълим, юстиция ва жамоат тартиби, соғлиқни сақлаш,

⁴ Жаҳон Банки маълумотлари.

шунингдек, ҳудудий иқтисодий сиёсат масалаларини назорат қилиш киради. Маҳаллий органлар бошқаруви ваколатига эса коммунал хизматлар, соғлиқни сақлаш маҳаллий муассасалари, спрот, уй, йўл ва мактаблар қурилиши киради. Ижтимоий сиёсат ва инфраструктура объектлари қурилишига оид харажатлар барча бўғинлардаги бюджетлар томонидан амалга оширилади. Шунингдек, харажатлар ваколатини қўйи бўғинлар бюджет тизимига ўтказиш тенденцияси ҳам кузатилган. Бугунги кунда маҳаллий бюджетлардан давлат капитал харажатларининг 2/3 қисми молиялаштирилади, шундан молиялаштиришнинг йирик қисми юқори бюджетга тушади. Германия бюджет тизимига уч поғонали бюджетлараро мувофиқлаштириш тизими тааллуқли ҳисобланади. Биринчидан, федерация субъектлари ўртасида ҚҚС тушуми бўйича мувофиқлаштириш: Федерал Ерлар бюджети ҚҚС тушумининг 25% и барча Ерлар ўртасида тақсимланади. Бюджетлараро мувофиқлаштиришнинг иккинчи кўриниши сифатида бюджет ресурсларини Федерал Ерлар бюджетлари ўртасида тақсимлаш федерал ҳукумат аралашувисиз бажарилади. Худудларни молиявий қўллаб-қувватлашнинг учинчи кўриниши бўлиб баъзи худудларга ажратилувчи тўғридан-тўғри федерал грантлари ҳисобланади.

Турли хил бўғинлардаги бюджетлар дефицитини молиялаштириш мақсадида турли қарз мажбуриятларини жалб этиши мумкин, бироқ Маастрихт келишувига асосан белгиланган қатъий чекловлар асосида ресурслар жалб этилади. Бу келишув шартлари ГФР конституциясида белгиланган лимитга асосан федерал бюджетнинг режали бюджет харажатларига инвестиция мақсадида ажратиладиган қарз маблағларига чекловлардан келиб чиқиб тузилади.

Германия тажрибасидан маълумки, бюджетларни баланслаштиришнинг икки кўриниши мавжуд: вертикал ва горизонтал баланслаштириш. Вертикал баланслаштириш ўзида ҳар бир ҳокимият органи даражасида унинг даромадлар базаси салоҳияти билан харажатлари ҳажмини баланслаштиришни ифода этади. Агар даромадлар харажатларни қоплаш учун етмаса, унда ҳукумат етмаган бюджет ресурсларини қўйи турувчи ҳокимият органига ўтказиб беради.

Турли даражадаги бюджетларда умумдавлат солиқларни тақсимлаш билан бир қаторда молиявий ёрдам бюджетлараро муносабатларни бошқаришнинг воситаларидан бири ҳисобланади. Бюджет амалиётида, горизонтал ва вертикал бюджет мувозанати бузилишининг олдини олиш ҳамда уни тенглаштириш мақсадида юқори бюджетлардан турли кўринишдаги молиявий ёрдамлардан фойдаланилади. Вертикал бюджет мувозанатининг бузилиши маҳаллий бюджетлар харажатларининг ўз манбаларидан олган даромадлар молиялаштиришдан воз кечишдан иборат. Вертикал бюджет мувозанатининг бузилиши эса турли даражаги бюджетлар харажатлари ва даромадлари ўртасидаги тафовутлардан иборат. Бюджетлараро мувозанатнинг бузилиши фақат ривожланаётган давлатлар иқтисодиётига ва уларнинг бюджет тизимига хос эмас. Даромадлар ва

харажатларнинг ҳар қандай бюджетлараро тақсимоти бюджетнинг вертикал ва горизантал мувозанатининг бузилишига олиб келади. Хусусан, горизантал мувозанатнинг бузилиши харажатлар ҳажмига таъсир қилувчи иқтисодий фаоллик, табиий ресурслар ва демократик омиллارнинг нотекис географик тақсимоти оқибатида юзага келади. Бизнинг республикамиз учун хорижий давлатлар тажрибаларини ўрганиш ва шундан келиб чиққан ҳолда бюджетлараро муносабатлар самарадорлигини ошириш зарур.

АҚШда ижтимоий суғурталаш ва мудофаа каби айрим йирик харажатлар категориялари бўйича харажатларни молиялаштириш Федерал ҳукумат ҳисобидан амалга оширилади. Бирок, айрим ҳолларда штатлар муайян харажатларни молиялаштириш бўйича жавобгарликни ўзаро тақсимлайди. Масалан, штатлар йўллар куради ва уларни сақлаш харажатларини молиялаштиради. Тиббий хизмат кўрсатиш ва кам даромадли оилаларга ёрдам каби ижтимоий хизмат кўрсатиш дастурлари бутунлай штатлар ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан молиялаштирилади. АҚШ бюджет тизимининг ўзига хос хусусияти шундаки, ижтимоий харажатларнинг асосий қисми маҳаллий бюджетлар ҳисобидан амалга оширилади, кейинги йилларда жами харажатларнинг 30–35 фоизи ижтимоий соҳага йўналтирилмоқда. Федерал бюджетнинг харажатлар қисми 20 та асосий бюджет гуруҳларига, жумладан, миллий мудофаа, халқаро ишлар, қишлоқ хўжалиги, транспорт, энергетикани ривожлантириш, соғлиқни сақлаш, ижтимоий суғурта харажатларига, давлат қарзи бўйича фойзалар тўлашга ва бошқаларга бўлинади.

Қозоғистон Республикаси барқарор бюджетлараро муносабатлар тизимини такомиллаштиришни ҳозиргача давом эттирмоқда, чунки бундай тизимнинг ташкил этилиши барқарор иқтисодий ўсиш ва аҳолининг фаровонлигини ошириш асосларини таъминлашга қаратилади. Ушбу мураккаб вазифани ҳал этиш учун «Қозоғистон Республикасида 2008 йилгача бюджетлараро муносабатларни ислоҳ қилиш концепцияси» ишлаб чиқилди. Бюджетлараро муносабатларни ислоҳ қилиш вазифалари, тамойиллари ва мақсади ушбу ҳужжатда ўз аксини топган:

– Қозоғистон Республикаси бюджет тизими молиявий ресурсларини бошқариш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;

– турли даражадаги бюджетлардан молиялаштириладиган ижтимоий кафолатларнинг Қозоғистон Республикаси Конституциясида белгиланган минимал даражасини мамлакат бутун ҳудудда амалга ошириш имкониятларини тенглаштириш;

– ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш самарадорлигини ошириш учун шароит яратиш;

– бюджетлараро муносабатлар иштирокчиларининг манфаатлари уйғунлиги, турли даражадаги бюджетлар мустақиллигини таъминлаш;

– турли даражадаги бюджетлар ўртасида даромад манбалари ҳамда харажатлар бўйича ваколатлари ва масъулиятларини қонуний чегаралаш;

– вилоятлар ва бошқа маъмурий ҳудудий тузилмалар таъминланиши учун бюджет маблағларини объектив қайта тақсимлаш.

Россия Федерациясида бюджет федерализмининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳокимиятлар ҳамда турли даражадаги бюджет тизими муносабатлари тартбида аниқ бир қанча принципаал ўзгаришларни талаб қилди. Кейинги ўн йиллар мобайнида «Федерал марказ» томонидан бюджет ва солиқ қонунчилигига ўзгаришлар киритиш, бюджетлараро муносабатларнинг янги тизимини мустаҳкамлаш бўйича қадамлар қўйилди. «Россия Федерациясида 1999–2001 йилларда бюджетлараро муносабатлар соҳасидаги ислохотлар Концепцияси» ва «Россия Федерациясида 2005 йилгача бюджет федерализмини ривожлантириш Дастури» асосида бюджетлараро муносабатлар ривожлантирилди.

Хорижий тажрибалар шуни кўрсатадики, бюджетлараро муносабатларни ислох қилиш мақсадида қуйидаги вазифаларни ҳал этиш зарур:

- ҳудуднинг молиявий ҳолатини соғломлаштириш;
- дотация олувчи ҳудудлар сонини қисқартириш ва мазкур ҳудудларни қўшимча молиявий ёрдамлар билан таъминлаш;
- бюджет маблағлари қарама-қарши оқимларини минималлаштириш;
- газначилик тизимида бюджет маблағларининг ишлатилиши юзасидан молиявий назоратни кучайтириш;
- ҳудудда инвестиция фаолиятини қўллаб-қувватлаш механизмини яратиш, алоҳида лойиҳа ва дастурларни амалга ошириш учун республика ҳамда маҳаллий бюджет маблағлари билан бирга бошқа маблағлардан молиялаштириш тартибидан фойдаланиш;
- ҳудуднинг ишлаб чиқариш ва солиқ салоҳиятини ошириш орқали маҳаллий ҳокимият органлари манфаатдорлигини кенгайтириш;
- марказий ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият бошқаруви органлари ўртасида бюджетлараро муносабатларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминлаш.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджетлараро муносабатлар, умумдавлат солиқлари, бирикштирилган даромадлар, солиқ тизими, умумдавлат солиқларидан ажратмалар, тартибга солувчи солиқлар, бюджет дотациялари, бюджет ссудалари, бюджет субвенциялари, бюджетни вертикал ва горизонтал баланслаштириш.

Назорат саволлари:

1. Бюджет тизимида бюджетлараро муносабатларнинг аҳамияти нималардан иборат?
2. Бюджетлараро муносабатларнинг иқтисодий моҳияти нималардан иборат?

3. Бюджетлараро муносабатларнинг механизми ҳақида нима дея оласиз?
4. Бюджет тизимида умумдавлат солиқларининг қандай вазифалари мавжуд?
5. Бюджетлараро муносабатларни бошқаришда ғазначилик органларининг вазифалари нималардан иборат?
6. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда тартибга солувчи солиқларнинг ўрнини кўрсатинг.
7. Германияда бюджетлараро муносабатлар механизми қандай амалга оширилади?
8. АҚШ бюджет тизимида бюджетлараро муносабатларнинг ўрнини қандай баҳолайсиз?
9. Қозоғистондаги бюджетлараро муносабатлар тизими ҳақида нима дея оласиз?

9-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

9.1. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий барқарорлиги

Мамлакатимизда иқтисодийetni модернизациялаш ва янгилаш шароитида асосий эътиборни бюджет тизимини бошқаришни ривожлантириш, бюджет даромадларини шакллантиришнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга қаратиш каби муҳим вазифалар белгиланди. Давлат бюджети, хусусан, маҳаллий бюджет даромад базасининг барқарорлиги мамлакатимизда ҳудудларнинг куйи бўғинларида, яъни вилоятлар, туманлар, шаҳарлар доирасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятини белгилаб беришда муҳим аҳамиятга эга. Конституцияда мустақкамланган маҳаллий ҳокимиятларнинг мустақиллиги молия соҳасида қайта ўзгаришларни ва маҳаллий бюджетларнинг даромад асосларини мустақкамлаш йўлларини излашни талаб қилади. Маҳаллий бюджет даромадларини кўпайтириш энг долзарб масалалардан биридир. Фақат ўз даромад манбаига эга бўлган маҳаллий бюджетлар ўз фаолиятларини тўлиқ амалга оширишлари мумкин. Акс ҳолда молиявий камчиликларга йўл кўйиш эҳтимоли мавжуд.

“Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш доирасида солиқ имтиёзлари ва преференциялар бериш ҳисобидан 500 миллиард сўмдан ортиқ маблағ хўжалик субъектлари тасарруфида қолдирилди. Бу маблағ ҳудудларда уларнинг айланма маблағларини тўлдириш, ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш, янги турдаги маҳсулотларни ўзлаштириш, ишчиларни моддий рағбатлантириш учун йўналтирилди»¹. Ўзбекистон Республикаси иқтисодийетида рўй бераётган ўзгаришлар маҳаллий бюджет даромадлари, бюджет жараёни, бюджет ижроси, маҳаллий бюджетларнинг барқарорлиги ва хавфсизлиги асосида қайта кўриб чиқилмоқда.

Маҳаллий бюджетлар харажати ошиб бораётган ҳозирги кунда ҳукумат томонидан уларнинг даромадларини мустақкамлаш билан боғлиқ бириктирилган даромадлар сони кўпайтириб борилди, умумдават солиқларидан ажратмалар миқдори ошириб борилди. Бу, ўз навбатида, маҳаллий бюджетлар даромадларининг ошишига, демак, ҳудудларда яратилаётган ЯИМни тақсимлашдаги ўрнининг ошишига олиб келади.

Маҳаллий бюджет асосий молиявий режа сифатида тегишли ҳудуднинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётининг барча соҳалари ҳамда йўналишларини тўла қамраб олади. Бюджет бошқа турдаги молиявий режаларга нисбатан мувофиқлаштирувчи вазифани бажаради. Россиялик иқтисодчи олим Г.Б. Полякнинг фикрича, «худудий молия – бу иқтисодий муносабатлар тизимидан иборат, унинг ёрдамида ҳудудларни иқтисодий-

¹Қаримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиётини ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон». 2010. 41-б. .

ижтимоий ривожлантириш учун миллий даромадни ҳамда пул фондларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш амалга оширилади, улардан фойдаланиш жараёни йўлга қўйилади»².

Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг жорий ва истиқболдаги чора-тадбирларини белгилашда жаҳон молиявий инқирози оқибатларининг таъсирини ҳар томонлама ҳисобга олиш, ҳудудларда иқтисодий ривожланиш дастурларини ушбу жараёнлар таъсири нуктаи назаридан шакллантириш ва уларни изчил амалга ошириш тақозо этилади.

Ўзбекистон Республикасида “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” бўйича қабул қилинадиган давлат дастурида устувор қўйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратилади. Шу боис кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик бугунги кунда маҳаллий бюджетлардаги молиявий, “...ижтимоий ва сиёсий барқарорликнинг кафолати ва таянчига, юртимизни тараққиёт йўлидан фаол ҳаракатлантирадиган кучга айланиб бормоқда»³.

Иқтисодиётда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик:

– ҳудудий иқтисодиёт тармоқларидаги таркибий ўзгаришларга олиб келади;

– миллий инвестиция муҳити шаклланишининг асосий омиллари ҳисобланади;

– аҳолининг ижтимоий бандлиги ва пул даромадларини оширади, қўшимча иш ўринларини яратади;

– ишлаб чиқаришда чуқур ихтисослашув ва тармоқлараро корпорацияни шакллантиради, ҳудудларни молиявий барқарор-лаштиради.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарорлиги ҳамда аҳоли фаровонлигига таъсирини ҳар томонлама ва жиддий баҳолаган ҳолда мамлакатимизда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009–2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган инқирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистонни 2010 йилда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши бўлиб қолади. Бугунги кунда мамлакатимизни, аввало, иқтисодиётимизни ислоҳ этиш, эркинлаштириш ва модернизация қилиш, унинг таркибий тузилишини диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган, ҳар томонлама асосли ва чуқур ўйланган молия сиёсати бизни инқирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсик, айтиш мумкинки, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратади.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг яратилиши бошқа хўжалик тадбирлари билан бир қаторда бюджет ва солиқ тизимида туб ўзгаришлар юз беришини кўзда тутади.

² Поляк Г.Б. Территориальные финансы. Учебник. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2008. – С. 39.

³ Қаримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилдир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // “Халқ сўзи”, 2010 йил 6 декабрь.

Маҳаллий бюджетларнинг даромадларини ошириш ва барқарорликни таъминлаш ҳудудларда ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, жойларда иқтисодий ислохотларни амалга оширилиши билан чамбарчас боғлиқ. Маҳаллий бюджетлар ўзининг молиявий маблағлари ва умумдавлат даромадлари ҳисобига шаклланади. Лекин маҳаллий бюджетларда харажатлар мажбуриятлари ва даромад имкониятлари орасида мувозанат яхшиланиши лозим маҳаллий бюджет маблағларини мустақил ва керакли ҳажмда шакллантириш имконияти кенгайтирилиши керак.

Худуднинг молиявий салоҳияти таркибига қуйидагилар киритилади:

- маҳаллий бюджет ва турли давлат мақсадли жамғармалари;
- маҳаллий давлат органларининг муомалага чиқарган қимматли қоғозлари ;
- худудда истиқомат қилувчи аҳоли ихтиёридаги нақд пул, тижорат банкларидаги турли омонатлари ва қимматли қоғозлар;
- худудда жойлашган банк-кредит ташкилотларининг молиявий ресурслари, жумладан, тижорат банклари томонидан ўзга худудлардан жалб этилган маблағлар;
- худудда фаолият кўрсатаётган турли мулкчилик шаклидаги хўжалик субъектларининг молиявий потенциали.

Худудларда маҳаллий бюджетлар – даромадлар базасини янада мустаҳкамлаш, бюджетлараро муносабатларни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Республикамизда маҳаллий солиқлар ва солиқсиз тушумлардан шаклланган даромадлар маҳаллий бюджетлар харажатларининг жуда кам қисмини қоплаганлиги туфайли, маҳаллий бюджетлар даромадларининг асосий қисми бюджетлараро тартибга солиш орқали шакллантирилади. Барча даражадаги маҳаллий бюджетларнинг мустақиллигидан келиб чиқиб, уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, минтақавий даромадлар манбаларини, маҳаллий бюджетлар даромадларини ўз даромадлари ёки бириктирилган солиқлар ва тартибга солинувчи солиқлар ҳисобига шакллантирилади.

Маҳаллий бюджетлар даромад базасининг барқарорлиги мамлакатимизда худудларнинг қуйи бўғинларида вилоятлар, туманлар, шаҳарлар доирасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муваф-фақиятини белгилаб беришда муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда маҳаллий бюджетлар барқарорлиги юзасидан олиб борилаётган бюджет муносабатларини тартибга солишда бир қанча ютуқларга эришилганига қарамай, ушбу масала юзасидан худудларда бир қанча муаммолар юзага келмоқда. Республикамизда айрим вилоят ва туманларда бюджетлараро муносабатларга рияз этишда хатолар бартараф этилмоқда. Маҳаллий бюджетларнинг бириктирилган даромадларнинг қамлиги, айрим маҳаллий бюджетларнинг ҳамон дотация ва субвенциядан чиқа олмаётганлиги бунинг асосий асоратларидан биридир. Кейинги беш йил давомида дотацион вилоятлар сони кескин қисқарган бўлишига қарамасдан, бутунлай

дотациядан тўлик чиқиб кетишнинг иложи бўлмапти. Шу нуқтага назардан маҳаллий бюджет даромадларини ошириш, унинг барқарорлигига эришиш, худудларда солиқлардан тўлиқ фойдаланишнинг замонавий йўналишларини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири – бу иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш шароитида маҳаллий бюджетларнинг барқарорлигини таъминлаш ва ривожлантиришдан иборат бўлган давлатнинг тартибга солиш сиёсатидир. Жойларда фуқароларнинг ҳаётини яхшилаш, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, иқтисодиётнинг самдорлигини ошириш, истиқболдаги режалаштириш ишларини амалга ошириш, қандай масалани кўрмайлик, биринчи навбатда, маҳаллий бюджетларнинг барқарорлигига бориб тақалади. Маҳаллий бюджетлар худудий иқтисодиётни ривожлантиришда, ишлаб чиқариш суръатларининг ўсишида, долзарб бўлган ижтимоий, иқтисодий, экологик муаммоларни ечишда ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Худудий иқтисодиёт ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётининг бўлинмас ва узвий бир бўғини сифатида фаолият юритади. Шундай экан, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётини модернизациялаш шароитида маҳаллий бюджетларнинг худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги роли янада ошади. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш, ҳозирги даврда маҳаллий бюджетнинг молиявий имкониятларини ошириш ва хавфсизликини бартараф этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганларидек, «бешинчи устувор йўналиш – марказий ва юқори давлат бошқарув органи идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қўйи тузилмаларига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб беришни таъминлаш»⁴ зарур. Республика ҳукумати ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида кейинги йилларда маҳаллий бюджетнинг даромад қисмини шакллантириш масалаларида ижобий силжиш кузатилди. Худудий мақсадларга мўлжалланган маблағларнинг шаклланиши юз берди, айрим маҳаллий бюджетнинг харажатлари жойларда олинган даромадларнинг ҳажми билан мос келмаслиги оқибатида уларни қўшимча маблағлар билан таъминлаш зарурияти вужудга келди, барча қўйи бюджетларни баланслаштириш амалга оширилди.

Мамлакатимиздаги маҳаллий ҳокимият органлари зиммасига давлатимизнинг ижтимоий сиёсатини амалга ошириш бўйича муҳим вазифалар юклатилган. Аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш бўйича тадбирларни молиялаштириш, асосан, маҳаллий бюджетларнинг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Бу нарса, ўз навбатида, маҳаллий бюджетлар

---

⁴Каримов И. А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. “Халқ сўзи”. 2002 йил 30 август.

даромад базасининг барқарорлигини таъминлаш ва уни янада мустаҳкамлаш вазибаларини кун тартибига кўяди.

Ўзбекистонда маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатларини мувофиқлаштириш ҳозирги даврда республика ҳамда ҳудудларнинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш, биринчи навбатда, бошқарув тизими таркибини ўзгартиришни ва бу жараёнлар давомида ҳудудларда маҳаллий бошқарув органларининг ролини ошириб боришни талаб этади. Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий фаолияти натижаларига маҳаллий бюджетлар боғлиқлиги кучаймоқда, маҳаллий бюджет ресурсларидан фойдаланиш соҳалари кенгаймоқда.

Ўзбекистон Республикасида минтақаларни 2008–2010 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастури ишлаб чиқилди. Мазкур дастурни амалга оширишнинг биринчи босқичида дастурни ишлаб чиқишнинг концептуал асослари тайёрланди. Мамлакат иқтисодиётининг ҳудудий таркиби таҳлил этилди, минтақаларни барқарор, хавфсиз, динамик ва комплекс ривожлантиришдаги мавжуд номуаносибликлар, омиллар, шарт-шароитлар аниқланди. Мамлакат ва минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий мақсадли кўрсаткичлари асосланди ва минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ҳамда ҳудудлардаги мавжуд муаммолар чуқур таҳлил қилинди. Шунингдек, минтақаларни барқарор ривожлантириш омиллари, имкониятлари ва шарт-шароитлари баҳоланди.

Дастурнинг асосий вазибалари куйидагилардан иборат:

- маҳаллий бюджет даромадларининг барқарор ўсишини таъминлаш;
- меҳнат ва маҳаллий хомашё ресурсларидан оқилона фойдаланиш;
- минтақалар иқтисодиётининг таркибий тузилишини такомиллаштириш, саноат ва хизматлар соҳалари улушини ошириш;
- кичик бизнес, касаначилик, бозор инфратузилмасини ривожлантириш, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш асосида аҳоли бандлигини ошириш;
- шаҳарлар ва туманларда экспортга йўналтирилган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарни ташкил этиш.

Дастурни амалга оширишнинг иккинчи босқичида 2008–2010 йилларда минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг мақсадли кўрсаткичлари асосланди. Белгиланган мақсадга эришиш учун комплекс чоратадбирлар тизими асосланди, албатта, молиявий ресурсларнинг зарурий миқдори ва дастурдан кутилаётган ижтимоий-иқтисодий натижалар ҳисоб-китоб қилинди. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида давлат дастурларидан самарали фойдаланиш миллий иқтисодиётнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиш билан бирга мамлакат ичида бюджет даромадларида барқарорликнинг юзага келишини таъминлайди.

Минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2008–2010 йиллардаги кўрсаткичлари асосан Ўзбекистон Республикаси бўйича давлат томонидан белгиланган куйидаги мақсадли параметрларга асосланди:

- sanoatning ЯИМдаги улушини 2010 йилда камида 26 фоизга етказиш;
- хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМдаги улушини 2008 йилда 45 фоизга, 2010 йилда 49 фоизга етказиш;
- кичик бизнес ва тадбиркорликнинг ЯИМдаги улушини 2008 йилда 48 фоизга, 2010 йилда 50–52 фоизга етказиш;
- ўртача иш ҳақини 2010 йилга кадар 2,5 марта ошириш;
- хар йили камида 550 минг янги иш жойларини ташкил қилиш, 2010 йилга кадар касаначилик асосида ташкил этилалган иш жойларининг сонини 250 минг кишига етказиш;
- маҳаллий бюджет харажатларини бириктирилган даромадлар ёрдамида молиялаштиришга эришиш.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида кузатилган барқарор ва мувозанатлашган иқтисодий ўсиш шароитида айнан минтақавий сиёсатни янада кучайтириш, айрим минтақаларнинг иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш негизида уларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини бир поғона юқори бўғинга олиб чиқиш ҳам мамлакат миқёсида умумиқтисодий ривожланишга эришиш имкониятини берди.

Худудларда куйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш керак:

- республика ва маҳаллий бюджетлар, бюджетдан ташқари жамғармалар, аҳоли маблағлари, банк кредитлари, хорижий инвестициялар, халқаро ташкилотлар грантларидан самарали фойдаланиш ва худудлар бўйича тўғри тақсимлашни амалга ошириш;
- дастурни амалга оширишнинг доимий мониторинг тизимини шакллантириш;
- кабул қилинган мақсадли давлат дастурларида белгиланган молиявий механизмлардан оқилона фойдаланиш.

Мамлакатимиздаги барқарор иқтисодий ўсишга эришиш, мавжуд иқтисодий салоҳиятдан самарали фойдаланиш ҳисобига худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш асосида миллий иқтисодиётнинг ҳудудий таркибини такомиллаштириш, ҳудудий бирликлар ривожланиш даражасидаги мавжуд номутаносибликларни бартараф этиш зарур. Ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти ва молиявий барқарорлиги sanoat ҳамда қурилиш ташкилотларининг ишлаб чиқариш қувватлари ҳажми, меҳнат ресурсларининг сони ва касбий тайёргарлиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш имкониятлари, транспорт воситаларининг мавжудлиги, ижтимоий соҳа тармоқларининг ривожланиш даражаси, фан ва техника ютуқлари, ишлатилаётган фойдали қазилма ресурслари кўплиги билан биргаликда аҳоли бандлиги каби омиллар билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий бюджет даромадларининг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш, мазкур бюджетларнинг

бириктирилган ва тартибга солинувчи даромадлари нисбатига ҳам боғлиқ. Вилоят маҳаллий бюджетнинг маҳаллий солиқлар ва йиғимлар миқдори жами тушум улушида паст кўрсаткичга эга бўлиб қолмоқда, тушумларнинг катта қисми умумдавлат солиқлар ҳисобига тўғри келмоқда. Амалдаги қонунчиликка биноан, даромадларнинг режадан ортиқ миқдорининг маълум қисми маҳаллий ҳокимият органлари тасарруфида қолиши лозим.

9.2. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий имкониятлари

Республикада худудларнинг иқтисодий ривожланишини ошириш учун маҳаллий ҳокимият органларини иқтисодий ва ҳуқуқий база билан таъминлайдиган етарли даражада шароит яратилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли "Бюджет ташкилотларини молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тўғрисида"ги қарорини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Бу ҳужжат маҳаллий бюджетлар даромадлар имкониятларини кенгайтириб, маблағларнинг бюджетдан ташқари манбаларини ишлаб топиш ва фойдаланиш имкониятини беради. Лекин жойларда бюджет ташкилотлари раҳбарларининг қўшимча маблағ ишлаб топишга қизиқиши юқори эмас, тушаётган қўшимча маблағлар миқдори жуда ҳам кам.

Бюджетлар ўртасидаги муносабатларни бошқариш механизмидаги маҳаллий ҳокимият органларининг рағбатлантирилмаётганлиги сабабли, вилоят бюджети даромадларининг қўшимча манбаларини очиб беришга қизиқиши паст бўлиб қолмоқда. Ҳар йиллик маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантириш нормативлари ва механизмлари ўзгариб туриши, бюджетни ижро этиш жараёнида ёки ҳисобот даврининг охирида худуднинг даромадлар режасига ўзгартириш киритилаётганлиги сабаб бўлиб қолмоқда. Демак, кейинги даврда ҳам истиқбол кўрсаткичларининг ошириб бажарилишига рағбатлантириш керак.

Маҳаллий бюджетларни дотациядан чиқариш дастурининг чора-тадбирларининг амалиётга тўлиқ жорий этилиши ижобий натижалар беради. Маҳаллий бюджетга тушадиган қимматли тошлар ва қимматли металлар билан савдо қилиш ҳуқуқи учун тўланадиган йиғим миқдорини ошириш мумкин. Маҳаллий бюджет даромад базасининг барқарорлигини таъминлашда маҳаллий бюджетларнинг бириктирилган даромадларига эътибор қарагиш керак. Ҳар бир худуддаги маҳаллий бюджетга ундирилиши лозим бўлган умумдавлат солиқларининг маълум қисмини маҳаллий бюджетларга бириктирилган даромадлар кўринишида берилиши лозим. Маҳаллий бюджетларда солиқ боқимандалигини камайтириш чора-тадбирларини янада такомиллаштириш зарур.

Республика ва маҳаллий бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари соҳасидаги ваколатлари аниқ ва барқарор белгилаб қўйилиши керак, маҳаллий бюджетларнинг бириктирилган даромадлари ҳажми умумий

даромадларнинг ярмидан кам бўлмаслиги керак. Худудларда маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллигини кучайтириш мақсадида маҳаллий ҳокимият органларининг тасдиқланган бюджет режасидан ортиқча солиқлар тушумини йиғишни рағбатлантириш мақсадида тартибга солувчи солиқлар бўйича тушган даромадларни белгиланган режадан ортиқча қисмининг 50 фоизини маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қолдириш шарт. /

Мазкур тадбирлар маҳаллий бюджетларнинг даромадларини оширади, молиявий барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлайди, шунингдек, республикамиз иқтисодиёти барқарорлиги ва истиқболи учун ўз натижасини беради.

Хорижий инвесторларнинг эътиборини жалб этиш учун чет эл инвестицияларининг эҳтимоллиги бўлган оқимлари билан боғлиқ жами масалаларни ҳисобга оладиган, замонавий, рағбатлантирувчи конун ҳужжатларидан ташқари, бюджет-солиқ сиёсатини такомиллаштириш ва миллий валюта мавқеини мустаҳкамлаш зарур бўлади. Мамлакатнинг валюта тизими инвестиция фаолиятига ва чет эл инвестицияларини мамлакат ичига жалб қилишга жиддий таъсир кўрсатади. Хорижий инвестициялар ҳамкорлигида ташкил этилаётган қўшма корхоналарнинг мамлакатимиздаги ортиқча ишчи кучи мавжуд бўлган минтақаларда жойлаштирилиши, айниқса, юқори самара беради. /

Ўзбекистон Республикасида худудлар иқтисодиётига инвестицияни жалб қилишда инвестицион фаолиятни жадаллаштиришнинг қуйидаги воситаларидан фойдаланиш керак:

- хорижий капитал маблағларининг минтақа иқтисодиётига киритилишида маҳаллий бошқарув органлари томонидан кафолат бериш;
- хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг турли соҳаларига йўналтирилиши билан боғлиқ жараёнлар, яъни таваккалчилик (хавф-хатарлар) даражасини аниқлаш, минтақадаги минерал хомашё конларига доир маълумотлар ҳамда маҳаллий солиқлар ва бошқа имтиёзларни бериш;
- хорижий капитал билан маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобига қўшма корхоналар очиш;
- чет эл инвестицияларини республика иқтисодиётига жалб қилиш соҳаларини аниқлаш масалаларини ҳал қилишда, қўшма корхоналар ташкил қилишда, худудий мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш;
- минтақа иқтисодиётида амал қилувчи корхоналар фаолиятини янада жадаллаштириш учун, худуд миқёсида амалга оширилиши зарур деб ҳисобланган йўналишларда инвестиция грантлари ажратиш;
- тендерлар эълон қилиш.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида кузатишган барқарор ва мувозанатлашган иқтисодий ўсиш шароити айнан минтақавий сиёсатни янада кучайтириш, қолоқ минтақаларнинг иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш негизида уларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини бир поғона юқори бўғинга олиб чиқиш ҳам мамлакат миқёсида умумиқтисодий ривожланишга эришиш имкониятини берди.

Республикамизда ўтган йилларда хорижий инвестициялар, биринчи навбатда, табиий ресурсларга энг бой, нисбатан қулай иқтисодий шароит ва инвестиция муҳитига эга бўлган, аҳолини иш билан таъминлаш ва бошқа ижтимоий муаммолар кескин турган минтақаларга жалб этилиши керак. Хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича энг қулай инвестицион муҳит экспорт фаолиятида қўшма корхоналар мавқеи нисбатан юқори бўлган Тошкент шаҳри, Андижон, Фарғона, Қашқадарё, Навоий ва Тошкент вилоятларида яратилди. Аммо мамлакатимизнинг бошқа минтақаларида хорижий инвестицияларни киритиш учун етарли даражада шарт-шароитлар яратиш керак.

Таҳлил маълумотлари шуни кўрсатадики, 2010 йил якуни давомида Қорақалпоғистон Республикасида барча молиявий манбалар ҳисобидан ўзлаштирилган капитал маблағлар ўтган йилга нисбатан 63,1 фоизни ташкил қилган (режа 1331778,4 млн.сўм, факт 457852,4 млн.сўм). Жами тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни киритишнинг йиллик режаси 560925,3 млн. сўм миқдорига белгиланди, амалда 32584,1 млн. сўм (5,8%) миқдорига тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ўзлаштирилган, холос. Ишлаб чиқариш соҳасига барча капитал қўйилмаларнинг 67,2 фоизи жалб қилинган бўлса, марказлаштирилмаган инвестицияларнинг асосий капиталдаги улуши 72,1 фоизни ташкил қилган. Қорақалпоғистон Республикаси умумий капитал қўйилмалари қуйидаги манбалардан ташкил топган.

11-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасида умумий капитал қўйилмаларни молиялаштириш манбалари⁵

Умумий капитал қўйилмалар	2009 йил якуни		2010 йил якуни	
	ҳажм, млн. сўм	ҳажмга %	ҳажм, млн.сўм	ҳажмга %
Бюджет маблағлари	26597,7	4,1	33847,0	7,4
Бюджетдан ташқари фондлар	33907,4	5,2	65818,0	4,4
Ҳукумат кафолати билан хорижий инвестиция ва кредитлар	68485,9	10,5	28096,9	6,1
Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитлар	41185,8	6,3	32584,1	7,1
Бошқа хорижий инвестициялар ва кредитлар	118,7	-	130,6	0,03
Корхона ва ташкилотларнинг ўз маблағлари	394239,7	60,4	156536,1	34,2
Тижорат банклари кредитлари	21440,9	3,3	43976,4	9,6
Аҳоли маблағлари	55440,2	8,5	91001,7	19,9
Маҳаллий бюджет	4131,7	0,6	1294,2	0,3
Бошқа қарз маблағлари	3781,8	0,6	4087,9	0,9
Ҳомийлар маблағлари	3028,2	0,5	479,5	0,1
Жами:	652357,9	100,0	457852,4	100,0

⁵ Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий бюджети маълумотлари.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қорақалпоғистон Республикасида 2010–2012 йилларда саноат салоҳиятини ошириш, шунингдек, истикболсиз корхоналарни таркибий ўзгартириш, молиявий соғломлаштириш ёки тугатиш бўйича ҳудудий дастури тўғрисида»ги (2010 йил 21 январь) 02-25-51-сонли баёни бажарилгани тўғрисидаги маълумотлар шуни кўрсатадики, Қорақалпоғистон Республикаси саноат салоҳиятини ошириш бўйича ҳудудий дастурга асосан 2010–2012 йилларда қиймати 13,5 млн. АҚШ доллари ва 126,5 млрд. сўми ташкил этувчи 325 та лойиҳани амалга ошириш ва 6733 та янги иш ўринларини ташкил этиш кўзда тутилган.

9.3. Ҳудудларда маҳаллий бюджет даромадларини ошириш истикболлари

↳ Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш республика ва ҳудудларини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Маҳаллий бюджетлар даромад базасининг барқарорлиги мамлакатимиз маъмурий ҳудудларининг қуйи бўғинларида, яъни вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ва бошқалар доирасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни муваффақиятли белгилаб беришда муҳим аҳамиятга эга. Чунки маҳаллий бюджетлар барқарор даромад базаларига эга бўлса-да, улар хизмат қилувчи маҳаллий ҳудудлар доирасида иқтисодий ислохотларни молиявий жиҳатдан таъминлашда муаммолар бўлмайди ёки пайдо бўлган муаммолар осонлик билан ҳал қилиниши мумкин.

Умумдават солиқларидан маҳаллий бюджетларга ажратиш меъёрлари ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари, бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасида номутаносиблик келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Меъёрларни аниқлашда маҳаллий ва умумдават солиқларининг тушуши мумкин бўлган истикболдаги миқдоридан ва маҳаллий бюджетларнинг минимал харажатлари истикболларидан келиб чиқилади. }

Бугунги кунда маҳаллий бюджетнинг даромадларини шакллантириш тартиби қуйидаги камчиликларнинг олдини олишга имконият бермади.

1. Маҳаллий ҳокимият органлари томонидан йиғиладиган молиявий маб-ағлар, харажатларни қоплаш учун етарли бўлмайди, маҳаллий инфратузилмани ривожлантириш имкониятларини сезиларли даражада пасайтиради.

2. Бюджет харажатларининг даромадлар етмайдиган қисмини республика бюджети ҳисобидан тўлдириш маҳаллий ҳокимиятларнинг марказий органларига нисбатан бўлган қарамлигини кучайтиради.

3. Маҳаллий ҳокимият органлари маблағларга бўлган объектив ва асосланган эҳтиёжлардан келиб чиқиб, даромадларнинг қўшимча манбаларини излашга бўлган қизиқишни маълум даражада йўқотади.

Ўзбекистонда маҳаллий бюджет даромадлари ҳамда харажатларини мувофиқлаштириш ҳозирги даврда республика ва унинг ҳудудларининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Ҳудудларда маҳаллий

бюджетларнинг молиявий мустақиллигини кучайтириш, маҳаллий ҳокимият органларининг тасдиқланган бюджет режасидан ортиқча солиқлар тушумини йиғишни рағбатлантириш мақсадида тартибга солувчи солиқлар бўйича тушган даромадларнинг белгиланган режадан ортиқча қисмининг 50 фоизини маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қолдириш керак.

Юқорида келтирилганларни инобатга олган ҳолда, маҳаллий бюджетларнинг даромадлар балансини мустаҳкамлаш йўллари айтиб ўтиш мумкин:

- маҳаллий бюджетлар учун субвенциялар фақат устувор йўналишларга қаратилиши лозим ва ушбу маблағларни мақсадли сарфлашни назоратга олиш;
- маҳаллий бюджет даромадларини оширишда корхона ва ташкилотларнинг солиқ юкини камайтириш билан уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини тиклаш ҳамда молиявий фаолиятини мустаҳкамлаш;
- маҳаллий органлар томонидан маҳаллий солиқларни жорий этишдаги ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланиш;
- даромад режаларининг бажарилишига қараб режадан ортиқ олинган даромадлардан маҳаллий бюджет қисмига ҳисобланадиган фоиз ставкалари нормативларини кўпайтириш.

Мазкур тадбирларни амалга ошириш маҳаллий органлар даромад режаларининг ортиғи билан бажарилишига боғлиқ бўлган қизиқишни кучайтиради. Даромадларни туширишда молия ва ғазначилик органларининг жавобгарлигини оширади.

Худудларда қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш зарур:

- республика ва маҳаллий бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари, аҳоли маблағлари, банк кредитлари, хорижий инвестициялар, халқаро ташкилотлар грантларидан самарали фойдаланиш ва худудлар бўйича тўғри тақсимлашни амалга ошириш;
- дастурни амалга оширишнинг доимий мониторинг тизимини шакллантириш;
- қабул қилинган мақсадли давлат дастурларида белгиланган молиявий механизмлардан оқилона фойдаланиш.

Маҳаллий бюджет ижросининг асосий вазифаси – бюджетда тасдиқланган солиқлар ва бошқа тушумларнинг ўз вақтида, тўлиқ тушиши ҳамда тадбирларни тўлалигича молиялаштириш ҳисобланади. Маҳаллий бюджетларда бюджетга маблағ тушуши номувофиқлиги ва маблағ етишмовчилиги – йилдан-йилга қайта такрорланиб келаётган муаммолардан биридир.

Мамлакатимизда маҳаллий бюджетларни бошқариш тақчилликсиз баланслаштириш тамойилига асосланади. Бюджет даромадларини ошириш ва янги даромад манбаларини излаб топиш бюджет харажатларини тўхтовсиз молиялаштиришда катта аҳамиятга эга. Бюджет даромадлар қисмини оширишнинг бир қанча йўллари мавжуд. Бюджет даромадларини оширишнинг оддий усулларида бири – солиқ ставкаларини ошириш. Лекин

солиқ ставкасининг юқорилиги тадбиркорлик субъектларининг юқори фойда олишга кизиқишини камайтиради, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ва инвестиция жараёнларини такомиллаштиришга йўл қўймайди. Натижада хўжалик юритувчи шахсларнинг даромадлари қисқаради, шу билан биргаликда бюджетга тушумлар ҳам камаяди. Бу ерда бюджет даромадларини оширишда бошқа йўллار кидирилади.

Ҳозирги вақда, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан даромадларни кенгайтириш бўйича амалий чора-тадбирлар кўрилмаётганлиги, кўпгина ҳудудларнинг даромадлари умумдавлат солиқларидан ажратмалар, дотациялар ва субвенциялар ҳисобига шаклланмоқда.

Бириктирилган ва тартибга келтирувчи даромадлар кесимида амалга оширилган таҳлиллар натижалари бу соҳада кейинги йилларда сезиларли ишлар қилинган бўлишига қарамадан ҳамон талай муаммоларнинг мавжуд эканлигини ҳам кўрсатди. Мана шундай муаммолардан бири – маҳаллий бюджетлар даромад базаси барқарорлигини таъминлаш ҳамда уни мустаҳкамлаш нуқтаи назаридан уларнинг бириктирилган ва тартибга келтирувчи даромадлари ўртасидаги нисбатни оптималлаштириш ҳисобланади.

Маҳаллий бюджет маблағлари харажати самарадорлигини ошириш маблағлар сарфлаш учун белгиланган мақсад билан боғлиқ. Бюджет даромадларини ошириш доирасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар, ҳудудлар даромадларининг мустаҳкамланиши, даромадларни бошқаришнинг такомиллаштирилиши ва харажатларнинг мувофиқлаштирилиши, уларнинг белгиланган параметрларда амалга оширилиши жараёнларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Бюджет даромадларини ошириш ва харажатларни оптималлаштириш, маҳаллий бюджетларга юқори бюджетдан маблағ келишини қисқартириш – ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўналишларини белгилаб берувчи асосий кўрсаткичлар бўлиб қолади. Охир-оқибатда, ушбу кўрсаткичлар давлат томонидан олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг самарадорлигини аниқлаб беради.

Республика, вилоятлар ҳудудларининг иқтисодий ривожланишининг ҳар хиллиги, аҳолининг жойлашув хусусиятлари, ҳаттоки, табиий шарт-шароитлар бюджет даромадларини шакллантиришга таъсир кўрсатади.

9.4. Ҳудудларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини кенгайтириш йўллари

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида устувор вазибалардан бири – аҳолини кичик бизнесга жалб қилишни янада кучайтириш, мамлакатда тадбиркорлар ва мулкдорлар қатламини шакллантиришни кенгайтириш ва асосан шу орқали аҳоли бандлигини, иқтисодий ўсишни таъминлашга эришишдан иборатдир. Ишсизлик муаммосини бартараф

этишда кичик бизнесни ривожлантириш аҳоли бандлигининг ошишига жиддий таъсир этади. Мазкур соҳада янги иш ўринларининг ташкил этилиши бюджетнинг ижтимоий химоя харажатларини энгиллаштириш ва маҳаллий бюджет даромадларининг кўпайишига имкон беради.

✓ *U* Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришда нафақат ҳал қилувчи мавқе эгаллаши, айни пайтда унинг аҳоли фаровонлиги ва даромадлари ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда ҳам муҳим омилга айланишига эришиш лозим. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг кенгайиши ҳудудий иқтисодиёт соҳалари ва тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажмидаги салмоғининг ошиши орқали ҳам намоеъ бўлди.//

“Ўзбекистонда ҳали бу йўналишда қилиниши лозим бўлган ишлар белгиланган. Масалан, мамлакатимизнинг барча минтақаларида бизнесни ривожлантириш учун янада қулай ишчан муҳит яратиш, тадбиркорлик, кичик ва хусусий бизнесга янада кенг эркинлик бериш, бюрократик тўсик ва ғовларни бартараф этиш бўйича зарур чора-тадбирларни амалга ошириш лозим. Шу муносабат билан тадбиркорлик фаолияти муҳитининг қандай ҳолатда экани, бунинг учун зарур шарт-шароитларни яратиш ва бу фаолиятнинг амалдаги ривожланиш суръатлари барча даражадаги ҳокимлар фаолиятини баҳолашнинг асосий мезонига айланади”⁶.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг асл мақсади иқтисодиётнинг барча тармоқларда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш орқали ҳудудларда иқтисодиётни барқарор-иқтисодий ўсишини таъминлаш ва шу асосда аҳоли турмуш даражасини муттасил яхшилаб боришга эришишдан иборат. “Тадбиркорларга, аввало, кичик бизнес субъектларига моддий ресурслардан кенг фойдаланиш имконини берадиган барқарор бозор механизми шаклланди”⁷. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг изчил ривожланиб боришини таъминлаш орқали ...ижтимоий қатлам – яъни ўрта синф юртимизда амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштиришдан, мамлакатимизнинг изчил ва барқарор ривожланишидан энг кўп манфаатдордир.

Маҳаллий бюджетлар даромадларининг мустахкамлигини таъминлаш учун, жаҳон амалиётида синалган солиққа тортиш механизмини татбиқ этиш

---

⁶ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 2010 йил 16 ноябрь.

⁷ Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якувлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 2008 9 февраль.

лозим. Оптимал солиқ юки солиқ тизимининг самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаганларидек, «Солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан, самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишидир»⁸. Республика иқтисодиётини янада юксалтиришда маҳаллий молия идораларининг амалга ошириши лозим бўлган устувор вазифалардан бири – минтақанинг иқтисодий ривожланишини тезлаштиришда кўмаклашиш ва давлатнинг бюджет, солиқ тизимини юксалтиришга қаратилиши зарур.

Солиқлар иқтисодий ислохотлар жараёнининг таркибий қисми, унинг ички ҳаракатлантирувчи омили бўлган ҳолдагина, иқтисодий ислохотлар мақсадга мувофиқ келиши мумкин. Солиқлар хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олиш билан бирга, худудларда ҳар бир тармоққа, корхонага алоҳида ёндашувни таъминлаши лозим. Солиқлар даромадларнинг бир қисмини қамраб олади, улар халқ хўжалигида аҳолига зарур бўлган маҳсулот ва товарларни ишлаб чиқаришга интилувчи корхоналар ҳамда фуқароларни ҳар жиҳатдан рағбатлантиради.

12-жадвалдан кўринадики, кейинги ўн йил мобайнида юридик шахслардан олиннадиган фойда солиғи ставкаси 3,4 баробар, микрофирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови ставкаси 2,1 баробар, юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ ставкаси 1,1 баробар, ягона ижтимоий тўлов ставкаси 1,6 баробар пасайтирилган. Бунинг натижасида мамлакатимиздаги умумий солиқ юки ҳам йиллар давомида сезиларли равишда пасайиб бормоқда.

12-жадвал

Ўзбекистонда солиқ ставкаларининг пасайтирилиши

Солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар тури	2000 йил	2010 йил
Юридик шахслардан олиннадиган фойда солиғи	31	9
Жисмоний шахслардан олиннадиган даромад солиғи	15%, 25%, 36%, 40%	11%, 17%, 22%
Микрофирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови	15	7
Юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ	4,0	3,5
Ягона ижтимоий тўлов	40	25

Мамлакатимизда экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича конкрет чора-тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун кўшимча омилар яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Қайси тармоқда фаолият

⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: “Ўзбекистон”. 1998. 359-б.

юритишларига боғлиқ равишда кичик бизнес субъектлари куйидаги солиқ имтиёзларидан фойдаланишлари мумкин:

– 2014 йил 1 январгача янгидан ташкил этилаётган таъмирлаш-қурилиш ташкилотлари солиқларнинг барча турларидан ва айрим мажбурий ажратмаларни тўлашдан озод қилинган;

– 2012 йилнинг 1 январигача гўшт ва сутни қайта ишлашга ихтисослашган микрофирмалар ҳамда кичик корхоналарнинг ягона солиқ тўлов ставкаси 50 фоизга камайтирилган ва уларнинг четдан олиб келинадиган технология ускуналари божхона тўловларидан озод қилинган;

– 2012 йил 1 январгача 15 хилдаги ноозиқ-овқат истеъмол товарлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган микрофирмалар ҳамда кичик корхоналар фойда солиғи ва мулк солиғи, ягона солиқ тўловлари ва Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан, шунингдек, ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган ускуналарини импорт қилишда божхона тўловларидан озод қилинган.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни инвестициялар ҳисобига ривожлантиришда маҳаллий бюджетларнинг ўрни ва роли алоҳида аҳамият касб этади. Бу жараён мустақиллик йилларида амалга оширилган ислохотлар самараси, айниқса, кишлок жойларда хусусий бизнес субъектларининг шаклланиши ва уларнинг молиявий кўлаб-қувватланишида намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 27 январдаги 1048-сонли қарорига кўра бутловчи қисмлар ва деталлар, тайёр маҳсулотлар, материаллар ва хомашё турларини ишлаб чиқарувчи корхоналар 2011 йил 1 январгача:

– четдан келтириладиган технологик асбоб-ускуналар ва улар учун эҳтиёт қисмлар, шунингдек, маҳаллийлаштириладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришда технологик жараёнда фойдаланиладиган, республикада ишлаб чиқарилмайдиган компонентлар учун божхона тўловлари (божхонада расмийлаштириш йиғимларидан ташқари) тўлашдан озод қилинди;

– маҳаллийлаштириш лойиҳалари бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича фойда солиғи, ягона солиқ тўлови (солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўллайдиган субъектлар учун) тўлашдан озод қилинди;

– маҳаллийлаштириладиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган асосий ишлаб чиқариш фондлари бўйича мулк солиғи тўлашдан озод қилинди;

– уй-жой қуриш ва реконструкция қилиш бўйича янги ташкил қилинаётган ихтисослаштирилган пудрат ташкилотлари 5 йил муддатга барча турдаги солиқлардан озод этилди;

– корхоналар муассисларининг капиталлашув ва инвестиция киритишга йўналтириладиган дивидендлари ҳам ана шу муддатга солиққа тортилмайди.

Хукуматимиз томонидан 2009–2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши дастурнинг инқироз таъсирини юмшатиш ҳамда бартараф этишда роли ва аҳамияти катта бўлди. Дастур ўзига қамраб олган, ўз вақтида қабул қилинган ҳужжатларда, аввало, мамлакатимиз молиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизимининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқлари ва корхоналарга ёрдам кўрсатиш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган чора-тадбирларнинг пухта ишлаб чиқилгани ўзининг амалий самарасини бермоқда.

Маҳаллий корхоналарни молия, солиқ, кредит ва инвестиция жиҳатдан қўллаб-қувватлаш бўйича муайян ишлар амалга ширилмоқда. Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича давлат ҳамда минтақавий дастурлар ишлаб чиқилди ва бутунги кунда ҳам ҳаётга изчил равишда татбиқ қилинмоқда. Мавжуд имкониятлардан келиб чиққан ҳолда, кичик бизнес ва тадбиркорликни давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш натижасида уларнинг экспортбоп, рақобатбардош сифатли товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни таъминлайдиган мустаҳкам иқтисодий соҳага айланиши таъминланади. Маҳаллий бюджетнинг барқарорлиги ушбу ҳудудда фаолият кўрсатаётган турли мулкчилик шаклидаги хўжалик субъектларининг фаолиятига боғлиқ. Корхоналарнинг вилоят ва шаҳар маҳаллий бюджетининг даромадларини шакллантиришдаги ҳиссаси юксак. Лекин корхоналарнинг маҳаллий бюджет олдидаги солиқ боқимандалиги, дебитор ва кредитор қарздорлиги маҳаллий молия барқарорлигига салбий таъсир кўрсатади. Маҳаллий бюджетларда дебитор ва кредитор қарздорлигини камайтириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши керак.

Худудларда амалга оширилаётган бюджет-солиқ сиёсатининг вазифаси бир томондан бюджетни тўлдириш, бошқа томондан иқтисодиётнинг фаоллашувига олиб келиши керак. Лекин маҳаллий бюджет даромадларининг тўлиқ тушишини таъминлаш солиқ органларининг фаолиятига боғлиқ. Худудларда бюджетга боқиманда қарздорлик йилдан-йилга ошиб бориши юридик ва жисмоний шахслар томонидан солиқ қонунчилигининг бузилишига олиб келмоқда. Маҳаллий бюджетларда солиқ боқимандалигини камайтириш чора-тадбирларини янада такомиллаштириш зарур.

Хорижий тажрибалар шуни кўрсатадики, худудда истикомат қилаётган аҳолини иш билан таъминлаш, худудларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани сақлаб туриш ҳамда уни ривожлантиришда корхоналар ва хўжалик субъектларининг маблағларидан кенг фойдаланиш мумкин. Айни пайтда республикамызда кичик бизнес субъектларининг энергия, газ, сув ва канализация, иссиқлик таъминоти ва бошқа шу каби муҳандислик-коммуникация тармоқларига уланиши ёки уларни қуришда иштирок этиши учун руҳсат олиш тартиб-қоидаларини соддалаштириш масаласи бўйича ҳам дастурда аниқ чора-тадбирлар белгиланиб, уларнинг ижроси қатъий назоратга олинди. Бошқарув тизимини такомиллаштириш, ортиқча бюрократик тўсиқларни бартараф этиш мақсадида “Тадбиркорлик фаолияти соҳасида

рухсат бериш тартиб-қоидалари тўғрисида”ги Қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган рухсат бериш тартиб-қоидаларининг қатъий чекланган рўйхати ва турларини аниқ белгилаб қўйиш, қонунда назарда тутилмаган ортиқча рухсатнома ва рухсат бериш тартиб-қоидаларининг янги турлари киритилишини қонун билан кескин тақиқлаш зарур.

Таянч сўз ва иборалар

Худудий иқтисодиёт, худуднинг молиявий имкониятлари, худуднинг молиявий барқарорлиги, маҳаллий бюджет даромадлари, қимматли қозғозлар, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, солиқ ставкаси, солиқ имтиёзлари, кичик бизнес субъектлари, маҳаллийлаштириш лойиҳалари.

Назорат саволлари:

1. Маҳаллий бюджетларнинг барқарорлиги қайси омилларга боғлиқ?
2. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий имкониятлари нималардан иборат?
3. Худудий иқтисодиётга инвестицияларни жалб қилишда инвестицион фаолиятни жадаллаштиришнинг қандай воситаларидан фойдаланиш мумкин?
4. Худуднинг молиявий салоҳияти нималардан иборат?
5. Ўзбекистон Республикасида минтақаларини 2008-2010 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастури ҳақида нима дея оласиз?
6. Маҳаллий бюджет барқарорлиги учун худудларда қандай чора-тадбирларни амалга ошириш керак?
7. Иқтисодиётда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ўрнини қандай баҳолайсиз?

УЧИНЧИ БЎЛИМ

10-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА ҒАЗНАЧИЛИК ЭЛЕМЕНТЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ

10.1. Ғазначиликнинг ахборот тизими

Ғазначиликнинг ахборот тизимини яратиш ва қайта кўриб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Давлатнинг барча молиявий операцияларини рўйхатдан ўтказадиган бўғин билан бирга янги компьютерлаштирилган ва автоматлаштирилган ғазналик тизимини яратиш; барча тўлов операцияларини рўйхатга олиш; ажратмаларни таксимлаш учун бюджетнинг ижро тизимини жорий қилиш; бюджет маблағларини ишлатиш ваколатларига нисбатан ажратмаларни ишлатиш назорати ҳамда бюджет ижросига алоқадор барча зарурий ҳисоботларни тайёрлаш; ғазнанинг турли бўғинлари ўртасида электрон алоқа тизимини жорий этиш масалалари ғазначилик тизимини жорий қилишнинг муҳим вазифаларидир.

Ғазначиликнинг ахборот тизимининг хизматчи қисмлари қуйидагилардан иборат:

- маълумотлар хавфсизлиги ва ҳимояси;
- информацион хизматлар;
- идоралараро муносабатлар;
- тизим администраторлиги.

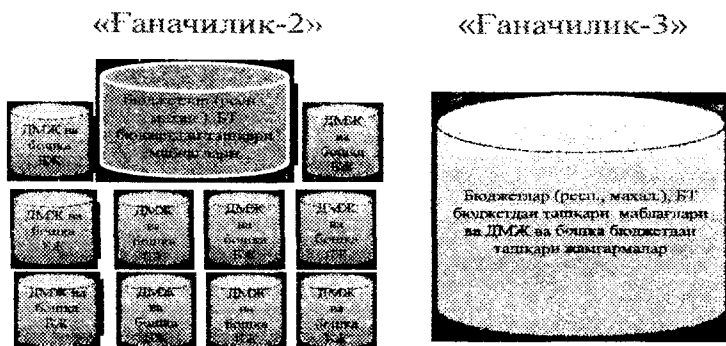
Ғазначиликнинг ахборот тизимини (АТ) модернизация қилиш қисми ғазначиликнинг дастурий маҳсулотларини танлаб, сотиб олиш, мослаштириш/параметрлаштириш, интеграциялаш, синондан ўтказиш ва бошланғич маълумотлар дастурларини жойлаш, ахборот технологиялари жихозлари ва телекоммуникациялар (ишлаб чиқариш, нусха кўчириш, маълумотларни сақлаш, тармоқ ва почта серверлари, ишчи станциялар, тармоқ принтерлари ва глобал тармоқ (LAN/WAN), коммутаторлар ва маршрутизаторлар)ни сотиб олиш ҳамда ғазначиликнинг ахборот тизими ходимлари ва охириги фойдаланувчиларни ўқитишни ўз ичига олади. Ғазначиликнинг АТни яратиш билан боғлиқ харажатлар давлат молиясини бошқариш харажатларининг 80 фоизини ташкил қилади.

Ғазначилик ахборот тизимининг қуйидаги ахборот тизимлари билан ўзаро алоқалари таъминланади.

- Молия вазирлигининг глобал уйғунлашган ахборот тизими;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг ахборот тизими;
- Давлат Солиқ кўмитасининг ахборот тизими;
- Давлат Божхона кўмитасининг ахборот тизими;
- Давлат мақсадли жамғармалари ва бюджет ташкилотларининг ахборот тизими.

ДМБАТнинг архитектурасида гзачиликнинг ахборот таъминоти асосий роль ўйнайди. У кўрсаткичлар йиғиндисини, бирламчи маълумотлар, классификаторлар, хужжатларнинг унификацияланган тизими, автоматлаштирилган хизмат учун махсус ахборот ташувчиларни, шунингдек, ахборотларнинг ўз вақтида ва сифатли ишлашини ҳамда ишончли сақланиш технологиясини таъминлайдиган ходимни ўз ичига олади.

ДМ маълумотлар базаси

12-расм. ДМ маълумотлар базаси

Ахборотлар объекти ва уларнинг ўзаро алоқаларининг йиғиндисини ахборот архитектураси асосини ташкил этганлиги учун ДМБАТнинг технологик жараёнларидаги ахборот объектларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- бирламчи маълумотлар – харажатлар сметаси, бюджет ёзуви, ёзув ўзгаришлари тўғрисида маълумот, тўлов топшириқномалари, банк кўчирмалари, шартномалар, қимматли қоғозлар ва кредит келишувлари;
- ҳисоб-китоб маълумотлари – бирламчи маълумотларни ишлаш натижасида пайдо бўлган маълумотлар, бюджетнинг аниқланган ёзуви, молиялаштириш қолдиқлари, турли шаклдаги ҳисобот маълумотлари, аналитик ҳисоб-китоб кўрсаткичлари;
- меъёрий хужжат сифатидаги маълумотлар – бюджет таснифи, маъмурий-худудий бўлиниш классификаторлари, бюджет ташкилотларининг реестрлари, бюджет счётларининг реестрлари;
- технологик маълумотлар – автоматлаштирилган тизимнинг ишлашини таъминлаш учун зарур хизмат учун маълумотлар, рўйхатдан ўтган кўрсаткичларнинг кетма-кетлиги, ҳаракатлар тури ва фаолияти бўйича ишловчининг ҳуқуқи, ишловчининг ҳаракатлари ёзиладиган жадваллар.

Ахборот архитектурасининг асосий қисми бутун тизимнинг фаолиятини қўллаб-қувватлайдиган режали дастурлаштиришни таъминлаш (РДТ) ҳисобланади. У ахборот тизимида ишлатиладиган ахборотларга ишлов беришни автоматлаштиради, дастур воситаларининг таркиби ва ўзаро боғлиқлигини аниқлайди. Келгусида ғазначиликнинг ахборот тизимини ишлаб чиқиш ва уларнинг ўзаро ҳамда бошқа ахборот тизимлари билан алоқасини таъминлайдиган очик, жаҳон стандартларига асосланган ахборот архитектураси яратилади. Асосий архитектура тамойиллари раҳбар талаб қиладиган даражада ахборотлар ишловини таъминлаш негизи бўлади. Асосий архитектура тамойиллари ташкилот ҳар қунги фаолиятида рноя қиладиган тартиб ва интизом қоидаларини белгилайди.

Ахборот тизим маълумотларини сақлаш ва қайта ишлаш қуйидагилардан иборат: маълумотларни марказлашган ҳолда сақлаш; маълумотларни марказлашган ҳолда қайта ишлаш; тизимни марказлашган ҳолда бошқариш; тизим хавфсизлигини марказлашган ҳолда таъминлаш.

Дастурий таъминот қуйидагилардан иборат:

- Марказий Банк серверлари, Дастурий серверлар, Фойдаланувчиларнинг иш ўринлари яратилади;
- Фойдаланувчиларнинг иш ўринларида оддий интернет браузерни ишлатилади (масалан, Microsoft Internet Explorer)
- on-line режимида ишланади.

Ҳозирги кунда «Давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш» лойиҳасини амалга ошириш бўйича ишлар доирасида мавжуд тизимни такомиллаштириш ишлари олиб борилмоқда. Республикамизда ғазначиликнинг ахборот тизими мукамал бўлиши учун барча имкониятлар мавжуд.

Бугунги кунда ғазначилик тизими фаолиятининг қуйидаги модуллари ишлаб чиқилди:

- бюджет мажбуриятларини ва тўловларини бошқариш;
- режадаги бюджет ажратмаларини бошқариш;
- даромадларни бошқариш;
- кассали режалаштириш ва бошқариш;
- банкни бошқариш;
- қарзларни ва молиявий активларни бошқариш;
- бухгалтерия;
- ҳисобот юритиш;
- ахборот хизмати;
- маъмурий тизим.

Миллий ғазначилик ахборот тизимининг концептуал модели – бу тизимнинг барча ахборот оқимлари, функционал қисмлари, уларнинг ўзаро ахборот алоқалари қуйи тизимлари ва жараёнларини акс эттиради. Мамлакатимизда миллий ғазначилик ахборот тизимини такомиллаштириш ишлари янада кенг қўламда олиб борилмоқда. Вилоят ва туман ғазначилик бўлиналарини “Ғазначилик-2” дастурлар комплексига ўтказиш тўлиқ

яқунланди. Ягона марказлашган маълумотлар базасига эга бўлган ғазначилик ахборот тизими жорий этилди. 2008 йил якунида ғазначилик бошқармалари ва бўлинмалари “Банк-Ғазначилик” тизими орқали банк тизимига боғланиш ишлари такомиллаштирилди. 2010 йил бюджет ижроси давомида маълумотлар ҳар куни Миллий ғазначилик ахборот тизимидан Молия вазирлигининг ахборот тизими (ГИАТ)га ўтказилади. Бу жараёнда қуйидаги маълумотлар таъминланиши керак:

- турли даражадаги маҳаллий бюджет маблағларининг фойдаланилмай қолган қисми ҳақидаги ҳисобот;
- юридик мажбуриятлар ҳақидаги ахборотлар;
- молиявий мажбуриятлар ҳақидаги ахборотлар;
- мақсадли жамғармалар ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағларидан тўловлар ҳақидаги ахборотлар;
- бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари ҳақидаги ахборотлар.

Ўзбекистонда миллий ғазначилик тизимини яратиш, замонавий ахборот тизимини такомиллаштириш жараёнлари, мавжуд шароитни ва имкониятларни ҳисобга олган ҳолда босқичма-босқич олиб борилади.

1. Даромадларни бошқаришда солиқ тўловчи муайян солиқларни ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамига ўтказиш учун тўлов хабарномаси тузади, даромадларнинг транзит ҳисобрақамлари бекор қилинади. Тўлов хабарномасида бюджет таснифи асосида тўловнинг тури ва мақсади акс эттирилиши керак. Тўлов хабарномаларини қабул қилишда солиқ тўловчиларга хизмат қилувчи банклар бюджет таснифи кўрсаткичларини қўшган ҳолда тўлов хабарномаларининг тўғри тўлдирилганлигини текширади.

2. Марказий банкнинг КҲМ (кассали ҳисоблаш маркази) Ғазначиликнинг Бош бошқармасига тушган маблағлар бўйича кўчирма тақдим этади.

3. Ғазначиликнинг Бош бошқармаси Марказий банкнинг КҲМдан олинган маълумотларга ҳамда белгиланган тарқатиш меъёрларига асосан даромадларни республика ва маҳаллий бюджетларга бўлади.

Ахборот тизими тўлов хабарномасида акс эттирилган бюджет таснифига биноан, келтирилган маълумотларни деталлаштиришга имкон беради. Ғазначилик бўлими қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

- тўланган солиқлар бюджет таснифининг тегишли бўлимларига тўғри киритилганлигини текшириш;

- қиримлар тўғри амалга оширилган ҳолда, бўлим ходимлари томонидан даромадларни республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасида тақсимлаш учун Ғазначилик Бош бошқармасида тасдиқлаш.

Қун охирига аниқланмаган тушумлардан ташқари аниқланмаган ва тарқатилмаган маблағлар қолиши мумкин эмас. Аниқланмаган тушумлар суммаси автоматик равишда республика бюджетига қирим қилиниб, ғазначиликнинг алоҳида ҳисоб рақамида ҳисобга олинади. Юқори бюджетдан қуйи бюджетга дотациялар, субвенциялар ёки бюджет ссудалари ажратишда

тизим тегишли бюджетлар назорат ҳисобларига ўзгаришлар киритиш ҳамда бюджет ссудалари ажратиш имконини бериши керак. Ссудалар қайтарилган ҳолда ҳам тегишли бюджетлар ҳисобрақамларига тегишли ўзгаришлар киритилади. Тушган солиқлар Ғазначилик органлари томонидан солиқ органи далолатномасига асосан қайтарилади. Даромадлар ҳақидаги кунлик ахборотлар ғазначилик штамп билан мос равишда маҳаллий молия, солиқ ва боғжона органларига электрон шаклда узагилади, кейинчалик улар қоғозларда тегишли реестрлар, тўлов хабарномалари ва бошқа зарурий ҳужжатлар билан тасдиқланади.

1. Бюджет ташкилотлари харажатларини молиялаштиришда счё-фактуралар, бажарилган ишлар ҳақидаги далолатномалар ва бошқа тасдиқловчи ҳужжатлар асосида бюджет маблағларини олувчилар ғазначилик бўлимларига тўлаш учун счётлар тақдим этади.

2. Режалаштирилган маблағлар мавжудлиги, товарлар (хизматлар) етказилганлиги ва тўловчи, маблағларни олувчиларнинг реқвизитлари текшириб бўлингандан сўнг ғазначилик бўлимлари тўлов ҳужжатининг электрон версиясини тузади. Бундай қоғоз тўлов ва бошқа ҳужжатларнинг асл нусхалари туман ғазнасида қолади. Туман ғазнаси томонидан тўлов қўлланилган ҳолда Тошкент шаҳридаги Ғазначилик Бош бошқармасининг тўлов хабарномалари асосида ҒЯХРдан етказиб берувчилар ҳисобрақамларига назоратдаги ҳисобрақамлардаги нақд маблағлар эътиборга олинган ҳолда тўловлар пакети шакллантирилади.

Иш ҳақи, стипендия, нафақалар, хизмат сафарлари учун бюджет харажатлари ҒЯХРдан маблағларни тегишли жисмоний шахслар ҳисобрақамига ўтказиш орқали амалга оширилади. Айни пайтда, бюджет маблағлари ҒЯХРдан бюджет маблағларини олувчиларнинг қоғоз ёки электрон кўринишида тақдим этган ведомостлари асосида ўтказиб берилади.

Нақдликнинг назорат ҳисоби қуйидагича амалга оширилади. Бюджетнинг барча даромадлари Марказий банкдаги ҒЯХРга тушиши сабабли банкда даромадларни бюджетнинг барча бўғинларида ҳисобга олиш учун алоҳида ҳисобрақамлар очилмайди. Бюджет барча бўғинларининг қолдиқлари Марказий Ғазнадаги тегишли бюджетлар нақдлик назорат ҳисобларида амалга оширилади. Харажатлар нақдлик назорат ҳисобларидаги қолдиқлар доирасида амалга оширилади. Назорат рақамларида маблағлар йўқлиги ёки етарли бўлмаганда тизим харажатларини амалга оширишга йўл қўйилмаслиги керак. Назорат ҳисоблари устидан назорат Ғазначиликнинг Бош бошқармаси томонидан амалга оширилади.

Худудий Ғазначилик бўлимларидан тушаётган тўловлар пакети шакллантирилади. Устуворлик тартиби ва нақдлик назорат рақамларидаги маблағларнинг мавжудлигига қараб, Марказий банк тушган тўлов хабарномаларини ҒЯХРдан товарлар ва хизматлар етказиб берувчиларга тўлаш учун йўналтиради. ҒЯХРдан тўловлар амалга оширигандан сўнг амалга оширилган операциялар натижалари ва нақдлик назорат рақамларидаги

қолдиқлар билан солиштиришни амалга оширади. Тўловлар натижалари солиштирилгандан сўнг амалга оширилган харажатлар автоматик равишда Ғазначиликнинг Бош китобида акс эттирилади.

Янги даврий ғазна ҳисобварақларида амалдаги шахсий ғазна ҳисобварақларидан фарқлавиши

“Ғазначилик-2”

Разряд рақамлари																					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Маблағлар манбаъи вади ва бюджет даражаси						Худудий ташкилотлар вади					Бўлим вади			Боб вади			Парламент вади		Шахсий рақам вади		

“Ғазначилик-4”

Разряд рақамлари																										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
Маблағлар манбаъи вади ва бюджет даражаси						Валюта вади			Худудий ташкилотлар вади					Вазифа юртимдаги тасниф вади						Ташқиқот тасниф вади			Шахсий рақам вади			

13-расм. Бюджет ташкилотларининг шахсий ҳисобварақлари

Тизим бюджет ташкилотларининг асосий фондларини ҳисобварақлари режаси бўйича бюджет таснифига асосан амалга оширилади. Сотиб олинган асосий воситалар бюджет ташкилоти томонидан улар сотиб олинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар ғазначилик бўлимларига топширилганидан сўнг ҳисобга олинади. Асосий воситалар ҳисобга олинганда ҒЯХР кредитланади, тегишли асосий воситалар ҳисоблари эса дебетлаштирилади. Бюджет ташкилотлари олган асосий воситалар ғазначилик бўлимларининг ҳисоботларида ойма-ой акс эттирилади.

Давлатнинг молиявий активлари ўз ичига қуйидагиларни олади:

1. Корхоналар, молиявий институтлар ва бошқа тижорат бўғинларининг ҳукумат ҳамда маҳаллий ҳокимият органларига тегишли акциялари.
2. Ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан корхона ҳамда ташкилотларга берилган кредитлар, халқаро молиявий институтларнинг кредитлари.
3. Ҳукуматнинг олтин-валюта захира.
4. Бюджет ташкилотлари ва бошқаларнинг бюджетдан ташқари маблағлари.

Молиявий активларнинг ҳисобга олиниши ҳисобварақлари режалари асосида амалга оширилади. Тизим кредитларни тўлаш графигини кузатиб бориш имконини бериши керак. Қарзларни ёпиш графикалари қайта тузилган ёки ўзгартирилганда назорат рақамларига тегишли ўзгартиришлар киритиш мумкин бўлиши лозим. Тизим алмашув курси ва акциялар бозор курсининг

Ўзгариши ва бошқа турли ўзгаришлар муносабати билан қайта баҳолашни юритиш имконини бериши керак Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ҳазначилиги ҳукуматнинг ташқи ва ички мажбуриятларини ҳисобга олиб боради. Ҳазначиликнинг бўлимлари маҳаллий ҳокимлик органларининг мажбуриятларини ҳисобга олиб боради. Тизим барча ахборотларни ғазначиликнинг юқори босқичида жамланишини таъминлайди.

10.2. Республика ва ҳудудий Ҳазначилик ҳисобрақамлари юритилиши

Ўзбекистон Республикасида Ҳазначилик органларининг фаолияти куйидагилардан иборат. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ҳазначилиги, Ҳазначилик Бошқармалари, Ҳазначилик бўлинмалари (туман ва шаҳарларда). Ҳазначилик Марказий банкда ва тижорат банкларида ҳудудий Ҳазначилик ҳисобрақамларини очиш ва ёпиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2009 йил 4 августдаги 69-сон буйруғи билан тасдиқланган “Давлат бюджетининг ғазна ижроси қоидаларига мувофиқ, нақд пул маблағларини олиш учун, жумладан, бюджетдан маблағ олувчиларнинг ходимларига иш ҳақи тўлаш, хизмат сафари ва қонунчиликда назарда тутилган бошқа нақд пул шаклидаги харажатларни тўлаш учун ғазначилик бўлинмалари томонидан тижорат банкларда 23212-“Молия вазирлиги Ҳазначилиги маблағлари” ва 23214-“Ҳазначиликнинг ҳудудий бўлинмалари маблағлари” ҳисобварақлари очилади.

Давлат бюджетининг ғазна ижроси қоидаларига мувофиқ, Давлат бюджетига юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар банклар томонидан ўрнатилган тартибда қабул қилинади ва 23402(005)-“Республика бюджетининг маблағлари” ҳисобварағига қирим қилинади ҳамда белгиланган меъёрларга мувофиқ, банкларда очилган тегишли бюджетларнинг ғазна ҳисобварақларига ажратилади. Республика бюджетидан молиялаштириладиган барча бюджетдан маблағ олувчилар ғазна ижроси билан тўлиқ қамраб олингунга қадар, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ҳазначилигига Марказий банкнинг Тошкент шаҳар Бош бошқармаси Ҳисоб-китоб касса марказида (ҲҚКМ) 23402 (006) баланс рақами билан Республика ғазна ҳисобварағи (РҲҲ) очилади. РҲҲга республика бюджетининг ғазна ижроси билан қамраб олинган бюджетдан маблағ олувчиларнинг касса харажатларини амалга ошириш учун маблағлар ҲҚКМда 23402 (005) ҳисобварағи билан очилган республика бюджетининг асосий ҳисобварағидан тушади. РҲҲдаги маблағлар тақсимловчиси Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ҳазначилиги ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Давлат бюджети Бош бошқармаси (ДБББ) бюджетдан маблағ олувчиларнинг тайинлаш сертификатлари асосида республика бюджетининг асосий ҳисобварағидан РҲҲга маблағ ўтказиш учун тўлов топшириқномаларини ўрнатилган тартибда расмийлаштирадиган ва уларни ҲҚКМга ижро учун тақдим этади.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг ўтган йилги дебиторлик қарзларининг жорий молия йилида қайтарилган суммалари, товар-моддий бойликларни, асосий воситаларни сотишдан ва инвентаризация (текшириш) натижалари бўйича келиб тушган суммалар ПФХга кирим қилинади ва ушбу суммалар бюджетдан маблағ олувчилар жойлашган ҳудуднинг шартли ҳисобварақ рақами (ШХР) билан очилган, 23402 (005) “Республика бюджети маблағлари” даромадлар транзит ҳисобварақлари орқали республика бюджетининг даромадларига ўтказилиши билан алоҳида шахсий ҳисобварақларда ҳисобга олинади.

Республика бюджетида бўлган бюджетдан маблағ олувчиларни ғазна ижроси билан тўлиқ қамраб олингандан сўнг, уларнинг харажатларини республика бюджетининг асосий ҳисобварағидан ПФХга молиялаштириш тўхтатилади ва асосий республика бюджети ҳисобварағи ПФХ билан бирлаштирилади. Республика бюджети даромадлари 23402(005)-“Республика бюджетининг маблағлари” ҳудудий даромад транзит ҳисобварақларидан маблағлар тўғридан-тўғри ПФХга кирим қилинади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар қармоғида бўлган бюджетдан маблағ олувчиларнинг пул маблағларини кирим қилиш ва ўтказиш бўйича операциялар ҳудудий ғазна ҳисобварақлари (ХҒХ) орқали амалга оширилади. ХҒХ шахсий ҳисобварақларидан кўчирмалар ХҒХ да операциялар амалга оширилганлигини тасдиқловчи, бирламчи тўлов ҳужжатларининг асл ва кўчирма нусхалари иловалари билан, шунингдек, нақд пул маблағларини бериш учун 23212-“Молия вазирлиги Ғазначилиги маблағлари” ва 23214-“Ғазначиликнинг ҳудудий бўлинмалари маблағлари” ҳисобварақларидан кўчирмалар билан, банклар томонидан ХҒХ да ва 23212-“Молия вазирлиги Ғазначилиги маблағлари” ва 23214-“Ғазначиликнинг ҳудудий бўлинмалари маблағлари” ҳисобварақларида маблағлар ҳаракатининг кейинги иш кунида доимий равишда ғазначилик бўлинмаларига тақдим этилади.

10.3. Ғазначилик тизимида бюджет таснифидан фойдаланиш

Бюджет таснифи Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари бюджетларидан маблағ олувчи ташкилотларга қўлланилади ҳамда Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари бюджетларини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро қилиш, шунингдек, Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари бюджетлари ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тайёрлаш мақсадида фойдаланилади. Бюджет таснифи Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ҳамда ижро этиш мақсадида бюджет маълумотларини тизимга солиш учун фойдаланилади ва бюджет маълумотлари халқаро тасниф тизимларининг айнан шундай маълумотлари билан қиёсланишини таъминлайди.

Бюджет таснифининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- тўлиқлик – бюджет таснифи бюджет жараёнининг барча иштирокчиларини қамраб олиши шарт;
- ягоналик – бюджет таснифи бюджет жараёнининг барча иштирокчилари учун ягона бўлиши шарт;
- ўзаро мувофиқлик – бюджет таснифининг кодлари бир вақтнинг ўзида бюджет жараёнининг турли операцияларини ақс эттириши учун қўлланилмайди, бюджет таснифининг ҳар бир коди ўзига хос бўлиши шарт.

Бюджет таснифи Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети, давлат мақсадли жамғармалари тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, тақчилликни молиялаштириш манбалари гуруҳланиши бўлиб, бюджет таснифи турлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Давлат бюджети даромадларининг таснифи;
- Давлат бюджети харажатларининг вазифа жиҳатидан ташкилий ва иқтисодий таснифи;
- Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбалари таснифи.

Ҳазначилик тизимининг самарали ишлаб туриши учун асос бўладиган ҳужжат – мамлакат иқтисодиётининг барча соҳалари бўйича харажатлар батафсил ажратиб чиқилган, барча режаларнинг бажарилишини ўз ичига олган сифатли бюджетдир. Шунини таъкидлаш зарурки, ҳазначиликда мамлакат бюджети молия йили бошлангунга қадар имкони борича батафсил ҳолда қабул қилиниши керак. Ақс ҳолда, ҳазначиликнинг меъёрий фаолияти беқарорлашини ва самарадорлиги пасайиши мумкин. Шунингдек, Давлат бюджетини ижро этишнинг ҳазначилик тизимида бюджет вазифасига оид ва иқтисодий аниқ таснифи бўлиши зарур. Бу талаб қилинадиган фискал очик-ойдинликни таъминлаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2010 йил 20 августдаги 65-сонли буйруғи билан (2010 йил 11 октябрда 2146-рақами билан рўйхатга олинган) Ўзбекистон Республикаси бюджет таснифини қўллаш бўйича Йўриқнома тасдиқланди. Йўриқнома миллий бюджет таснифини давлат молияси таснифининг халқаро стандартлари билан уйғунлаштириш мақсадида ишлаб чиқилди ва 2011 йилнинг 1 январидан амалга киритилди. Мазкур ҳужжатнинг афзалликлари ва муҳим жиҳатларини қуйидаги асосий йўналишлар бўйича кўрсатиш мумкин:

- миллий бюджет таснифини давлат молияси таснифининг халқаро стандартлари билан уйғунлаштириш;
- бюджет таснифининг давлат бюджети ғазна ижроси бухгалтерия ҳисобининг ягона ҳисобварақлар режаси билан уйғунлаштириш натижасида давлат бюджети ижроси билан боғлиқ маълумотларни такомиллаштириш (тизимлаштириш);
- бюджет жараёнининг барча иштирокчиларининг (давлат бюджети, маҳаллий бюджет, бюджетдан маблағ олувчилар, давлат мақсадли ва бошқа

жамғармаларни) тўлик қамраб олиниши натижасида бюджет таснифида давлат бюджети ижросининг янада тўлик акс эттириш.

Давлат бюджети даромадларининг таснифи барча даражадаги бюджетлар даромадлари, давлат мақсадли жамғармалари ва бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари даромадларининг гуруҳланишидан иборат. Йиғирма бир коддан иборат бўлган даромадлар таснифи тузилмаси (амалдаги даромадлар таснифи тўрт коддан иборат эди) тўрт қисмли кўринишга эга:

- маблағлар манбаи ва бюджетлар даражаси таснифи;
- даромадлар тури;
- ташкилий тасниф;
- ҳудудий тасниф.

Бюджет таснифи бўйича даромадлар таснифининг тузилмаси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Маблағлар манбаи ва бюджетлар даражаси таснифи				Даромадлар тури			Ташкилий тасниф	Ҳудудий тасниф	
X	xxx	X	x	x	xxx	xxx	xxx	xx	xxx

Бюджет таснифи бўйича давлат бюджетига (давлат мақсадли ва бошқа жамғармаларни ҳам қўшган ҳолда) келиб тушаётган барча даромадлар қуйидаги бўлимлар бўйича гуруҳлаштирилган бўлиб, ушбу маълумотларни халқаро тасниф тизимининг маълумотлари билан ўзаро солиштириш имконини беради:

- солиқлар;
- ижтимоий эҳтиёжларга ажратмалар/бадаллар;
- грантлар;
- бошқа даромадлар;
- актив ва мажбуриятларга транзакциялар бўйича тушумлар.

Юқорида кўрсатилган даромадлар турлари ҳам мазкур даромадларни солиққа тортиш базаси бўйича гуруҳланган ҳолда (параграфлар бўйича) акс эттирилади. Жумладан, солиқли даромадлар солиққа тортиш базаси бўйича қуйидаги асосий параграфлардан ташкил топади:

- даромад, фойда ва капитал ўсишига солиқлар;
- мол-мулкка солинадиган солиқ;
- товарлар ва хизматларга солиқлар;
- халқаро савдо ва операцияларга солиқлар;
- бошқа солиқлар.

Юқоридагилардан кўрииб турибдики, янги бюджет таснифи бўйича даромадларни таснифлаш амалдаги даромадлар таснифига нисбатан тизимлашди, тўлик ва халқаро талабларга мос равишда ишлаб чиқилди.

Харажатлар таснифи Давлат бюджети, давлат мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари жамғармалар харажатлари таснифи барча бюджет даражалари харажатлари гуруҳланишини ўзида ифодалайди ҳамда давлат бошқаруви ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш сектори бирликлари асосий

функцияларини бажаришга, ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал қилишга бюджет маблағларнинг йўналтирилишини акс эттиради. Харажатлар таснифи қуйидагилардан ташкил топган:

- маблағлар манбаи ва бюджетлар даражаси таснифи;
- харажатларнинг вазифа жиҳатидан таснифи;
- ташкилий тасниф;
- харажатларнинг иқтисодий таснифи;
- ҳудудий тасниф.

Харажатлар таснифи тузилмаси қуйидаги кўринишда акс этирилади.

Маблағлар манбаи ва бюджетлар даражаси таснифи				Харажатларнинг вазифа жиҳатдан таснифи			Ташкилий тасниф	Харажатларнинг иқтисодий таснифи			Ҳудудий тасниф	
х	xxx	X	х	х	xxx	Ххх	xxx	xx	xx	xxx	xx	xxx

Харажатларнинг вазифа жиҳатдан таснифи барча бюджет даражалари харажатлари гуруҳланишини ўзида ифодалайди ҳамда давлат бошқаруви ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш сектори бирликлари асосий функцияларини бажаришга, ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал қилишга бюджет ва бюджетдан ташқари маблағларнинг йўналтирилишини акс эттиради.

13-жадвал.

Харажат гуруҳлари	Кодлар		
Умумий аҳамиятдаги давлат хизматлари	7	010	000
Мудофаа	7	020	000
Жамоат тартиби ва хавфсизлик	7	030	000
Иқтисодий масалалар	7	040	000
Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш	7	050	000
Уй-жой ва коммунал хизматлар	7	060	000
Соғлиқни сақлаш	7	070	000
Дам олиш, маданият, спорт ва дин	7	080	000
Таълим	7	090	000
Ижтимоий ҳимоя	7	100	000

Харажатларнинг вазифа жиҳатдан таснифини қуйидагича асосий бўлимларга бўлинган ҳолда акс эттиришимиз мумкин. Йўриқномада келтирилган харажатларнинг вазифа жиҳатидан таснифи амалдаги таснифга нисбатан давлат бошқаруви ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш сектори бирликлари асосий функцияларини бажаришга, ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал қилишга бюджет ва бюджетдан ташқари маблағларнинг йўналтирилишини янада аниқроқ акс эттиради. Давлат бюджетидан таълим соҳасига амалга оширилаётган харажатларни қуйидаги солиштириш жадвали орқали амалдаги ва янги вазифа жиҳатидан таснифни солиштириш мумкин:

Амалдаги тасниф			Янги тасниф			
Бўлим	§	Номи	Кодлар			Номи
000	0	Жами харажатлар	7	000	000	Жами харажатлар
200	х	Умумий таълим	7	090	000	Таълим
	1	Мактабгача ёшдаги болалар муассасалари	7	091	000	Мактабгача таълим
	2	Мактаблар – болаларни мактабгача тарбиялаш муассасалари	7	091	100	Мактабгача болалар муассасалари
	3	Бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар	7	091	200	Мактабгача мактаб-болалар муассасалари
205	х	Ўрта махсус, олий таълим ва кадрларнинг малакасини ошириш	7	096	400	Республика мақсадли китоб жамғармаси харажатлари
			7	096	500	Мактаб таълим жамғармаси
202	х	Фан	7	097	000	Таълим соҳасидаги илмий-тадқиқот тажриба конструктив ишланмалар
	2	Илмий-техникавий дастурларнинг устувор йўналишлари	7	098	100	Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлигини сақлаш харажатлари
214	х	Давлат бошқарув органларини сақлаш харажатлари	7	098	200	Ўрта махсус касб хунари таълими марказини сақлаш харажатлари
	4	Вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа органларни сақлаш харажатлари	7	098	400	Халқ таълими вазирлигини сақлаш харажатлари
240	х	Капитал қўйилмалар ва умумий лойиҳалаштириш	7	098	800	Капитал қўйилмалар ва намунавий лойиҳалаштириш

Янги бюджет таснифида таълим соҳаси учун давлат бюджетидан (давлат мақсадли ва бошқа жамғармалар бюджетидан амалга оширилган харажатларни ҳам қўшган ҳолда) амалга оширилган барча харажатлар кўрсатилади. Таълим муассасаларини сақлаш харажатлари, таълим соҳасида амалга оширилган капитал қурилиш харажатлари, таълим соҳасидаги илмий тадқиқот тажриба конструктив ишланмалар бўлсин таълим учун амалга оширилган барча харажатларни ўзида тўлиқ акс эттиради. Амалдаги харажатларнинг вазифа жиҳатидан таснифида эса, ушбу харажатлар (масалан, таълим соҳасида амалга оширилган капитал қурилиш харажатлари ёки таълим соҳасидаги илмий тадқиқот тажриба конструктив ишланмалар) таълим соҳаси харажатларида эмас, балки бошқа йўналишдаги харажатлар таркибида акс эттирилган.

Иқтисодий харажатлар таснифи Ўзбекистон Республикасининг барча даражадаги бюджетлари харажатларини хўжалик белгиларига, ишлаб чиқариш элементларига кўра фарқлашни назарда тутди, давлат бошқарувида

амалга ошириладиган харажатларнинг иқтисодий мазмунидан келиб чиқиб бюджет харажатлари йўналишларини белгилаб беради. Давлат бюджетининг иқтисодий харажатлар таснифининг тузилмаси куйидаги кўринишда бўлади.

Тоифа	Модда ва кичик модда	Элемент
Хх	хх	Ххх

Иқтисодий харажатлар таснифини ҳам куйидаги харажатларнинг иқтисодий жиҳатдан асосий йўналишларига бўлинган ҳолда акс эттиришимиз мумкин:

15-жадвал

40	00	000	Харажатлар
41	00	000	Ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш
41	10	000	Иш ҳақи
41	20	000	Ижтимоий эҳтиёжлар учун бадаллар / ажратмалар
42	00	000	Маҳсулот ва хизматлар бўйича харажатлар
42	10	000	Хизмат сафарлари харажатлари
42	20	000	Коммунал хизматлар
43	00	000	Асосий воситалар бўйича харажатлар
44	00	000	Фондлар
45	00	000	Субсидиялар
46	00	000	Грантлар
47	00	000	Ижтимоий нафақалар
48	00	000	Бошқа харажатлар
49	00	000	Молиявий активлар ва мажбуриятлар бўйича харажатлар

Иқтисодий харажатлар таснифини ҳам амалдаги тасниф билан мисол тарикасида иш ҳақи харажат моддаси бўйича солиштириш орқали куйидагиларни кўришимиз мумкин.

Амалдаги харажатларнинг иқтисодий таснифи бўйича давлат бюджетидан амалга ошириладиган коммунал хизматлар бўйича компенсация тўловлари, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси ҳамда ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақалар иш ҳақи харажат моддаси бўйича акс эттирилган бўлса, эндиликда ушбу харажатлар харажатларнинг иқтисодий мазмунидан келиб чиққан ҳолда иш ҳақи харажатлари таркибида эмас, балки харажатларнинг тегишли моддаларида (маҳсулот ва хизматлар бўйича харажатлар ва ижтимоий нафақалар) акс эттирилади.

Амалдаги тасниф	Янги тасниф
01 1 00 – Иш ҳақи – жами	41 10 000 – Иш ҳақи
01 1 10 – Иш ҳақи	41 11 000 – Пул шаклидаги иш ҳақи
01 1 20 – Коммунал хизматлар бўйича компенсация тўловлари	41 11 100 – Асосий иш ҳақи
01 1 30 – Умумтаълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг ўрнак кўрсатган ходимларини рағбатлантиришнинг директор жамғармаси маблағлари	41 11 200 – Иш ҳақиға устамалар ва кўшимчалар
01 1 40 – Тиббиёт ташкилотлари ходимларига устамалар ва кўшимчалар	41 11 210 – Умумтаълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг ўрнак кўрсатган ходимларини рағбатлантиришнинг директор жамғармаси маблағлари
01 1 50 – Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси	41 11 220 – Тиббиёт ташкилотлари ходимларига устамалар ва кўшимчалар
01 1 60 - Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа	

Давлат бюджети ижросини яқунлаш бўйича қуйидагилар эътиборга олинади:

- бюджетдан маблағ олувчиларнинг 2010 йил ижроси бўйича тақдим этиладиган тегишли йиллик ҳисобот шакллари;
- молия органлари томонидан тақдим қилинадиган тегишли бюджетларнинг 2010 йил ижроси тўғрисидаги йиллик ҳисобот шакллари;
- ғазначилик бўлинмалари томонидан тақдим этиладиган тегишли бюджетларнинг 2010 йил ижроси тўғрисидаги йиллик ҳисобот шакллари;
- давлат мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари жамғармалар томонидан тақдим қилинадиган тегишли жамғармаларнинг 2010 йил ижроси тўғрисидаги йиллик ҳисобот шакллари;
- 2010 йил давлат бюджети ижроси билан боғлиқ бўлган бошқа барча операциялар амалдаги бюджет таснифи асосида тузилади.

Республикамизда 2011 йилнинг 1 январидан амалга киритилган янги бюджет таснифи бюджет қонунчилиги борасидаги муҳим ҳужжат сифатида амалда қўлланилиши мумкин. Бюджетдан маблағ олувчилар томонидан 2010 йилнинг 1 ноябрдан 20 декабрига қадар 2011 йилнинг биринчи чораги учун вақтинчалик харажатлар сметалари янги бюджет таснифи бўйича ўрнатилган тартибда тузилади ва рўйхатга олиш учун молия органларига тақдим этилади.

- бюджетдан маблағ олувчиларга янги шахсий ғазна ҳисобварақлар очиш, шунингдек, молия органлари томонидан белгиланган муддатда янги бюджет таснифи бўйича бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар

сметаларини ўрнатилган тартибда “Ҳазначилик-3” дастурий мажмуига киритишлари ва рўйхатга олишлари талаб этилади;

– Ҳазначилик бўлинмалари томонидан 2011 молия йилида (молия йилига қўшимча вақт бундан мустасно) бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлари вақтинчалик ва асосий харажатлар сметалари асосида янги бюджет таснифи бўйича маълумотлар базаси орқали амалга оширилади;

– 2011 йилдан бошлаб барча даврий ҳисоботлар бюджетдан маблағ олувчилар, молия ва ҳазначилик органлари, шунингдек бюджетдан ташқари жамғармалар томонидан янги бюджет таснифи бўйича тузилади ва тақдим этилади.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджет таснифи, бюджет харажатларининг таснифи, бюджет даромадларининг таснифи, молиявий ҳисобот, ҳазначиликнинг ахборот тизими, шахсий ҳазна ҳисобварақлари, харажатлар сметаси, дастурий таъминот, элемент, тоифа, код, объект.

Назорат саволлари:

1. Ҳазначилик ахборот тизимининг хизматчи қисмлари нималардан иборат?
2. ДМБАТнинг технологик жараёнларида ахборот объектларини қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?
3. Ҳазначилик тизими фаолиятининг қандай модуллари ишлаб чиқилган?
4. Нақд пул шаклидаги харажатларни тўлаш учун тижорат банкларида ҳазначилик бўлинмалари томонидан қандай ҳисобварақлар очилади?
5. Бюджет таснифининг асосий тамойиллари нималардан иборат?
6. Давлат бюджетининг иқтисодий харажатлар таснифининг тузилмаси қандай кўринишда бўлади?
7. Солиқли даромадларни солиққа тортиш базаси бўйича қандай параграфлардан ташкил топади?
8. Республикамизда янги бюджет таснифи бюджет амалиётига қачондан қўлланилди?
9. Давлатнинг молиявий активларини гуруҳланг.

11-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ ҒАЗНАЧИЛИК ИЖРОСИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

11.1. Маҳаллий бюджетларда ғазначилик фаолиятининг ташкилий- ҳуқуқий асослари

Мамлакатимиздаги ислохотларни чуқурлаштиришда асосий эътиборни молия тизимини ривожлантириш, Давлат бюджетини самарали бошқариш ҳамда бюджет сиёсатининг устувор йўналишларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга қаратиш муҳим вазифалардан биридир. Ўзбекистон шароитида бюджет тизими бошқариш тизимидаги ислохотларнинг энг асосийси ғазначилик тизимини тўлиқ жорий қилишдир. Бюджетнинг кассали ижросида фойдаланилаётган ғазначилик тизими давлат сиёсатининг устувор йўналишларига мос ҳолда давлат харажатларини самарали бошқаришга йўналтирилган чора-тадбирлар йиғиндисидан иборат. Бу чора-тадбирлар бюджетнинг харажатлари ижросидаги молиявий назорат бўйича долзарб муаммоларни қамраб олади. Жаҳон амалиётида хорижий давлатларнинг бюджет ижроси айнан ғазначилик тизими орқали амалга оширилади. Ғазначилик узок ривожланиш босқичига эга бўлган тизим бўлиб, унинг бир неча ижобий томонлари борки, бу бюджет ижросининг аниқлиги, мақсадлилиги ва бюджет маблағларининг самарали бошқарилишини таъминлайди. Турли даражадаги маҳаллий бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишига замин яратиб беради.

Республикаимиз мустақилликка эришганидан сўнг ўтган йигирма йил ичида чуқур иқтисодий сиёсат негизда барқарор молия тизими, шунингдек, унинг асосини ташкил этувчи маҳаллий бюджетни бошқариш соҳасида муайян ижобий ишлар амалга оширилди. Бугунги кунда бюджет тузилмаси, бюджет ижросини таъминлаш жараёни ва маблағлардан самарали фойдаланиш тамойилларини белгилаб берувчи йўриқномалар, услубий қўлланмалар ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди. Мазкур ҳужжатлар маҳаллий бюджет ижросининг самарали таъминлашига муносиб ҳисса қўшмоқда. Булар бюджетдан маблағ олувчиларни харажатлар сметасининг ижро этиш жараёнларида, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида ўз аксини топиши лозим. Бюджетдан маблағ олувчиларнинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи борасида Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги, «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар талаблари доирасида босқичма-босқич бир қанча ўзгаришлар амалга оширилди.

Жаҳон иқтисодиёти интеграциялашуви жараёни мамлакатимизда ҳам бюджет тизимини бошқаришни доимий тарзда такомиллаштириш заруриятини юзага келтирмоқда. Ҳозирги кунда маҳаллий бюджетнинг самарали ижросини таъминлашнинг давлат тадбирлари ичида ғазначилик хизматидан кенг фойдаланиш ва бюджет амалиётида шу асосда туб

Ўзгаришларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Республикамизда маҳаллий бюджетларда ғазначиликни жорий этиш учун зарур ҳуқуқий, дастурий ва услубий базани шакллантириш ҳамда ривожлантириш юзасидан амалга ошириладиган тадбирлар аниқ белгиланди.

Бюджет тизимини бошқаришда ўтказилаётган ислохотлар маҳаллий бюджет харажатларини бошқариш самарадорлигини оширишни назарда тутди. Маҳаллий бюджетда ғазначилик тизимини жорий қилиш бўйича ҳукумат топшириғига асосан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуннинг умумий ҳолатлари ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этилди. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни 2006 йил 1 январдан амалга киритилди. Амалга оширилаётган тадбирлар натижасида 2005 йилда лойиҳа тажрибалари Тошкент шаҳри, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида, 2006 йилда республиканинг барча ҳудудларида синаб кўрилди ва 2009 йилда ғазначилик тизими мамлакатимизда тўла фаолият кўрсата бошлади. Бюджет ижросида хорижий давлатлар, жумладан, МДҲ давлатларида олиб борилган ишлар ўрганилди ва улар тўплаган ижобий тажрибалардан фойдаланилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 610-сон қарорининг 20-бандига мувофиқ, «Давлат бюджети ижросининг ғазна тизимига ўтиш чора-тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиғига Самарқанд вилоятида, шунингдек, республика бюджетидан молиялаштириладиган айрим бюджет ташкилотлари иштирокида, тажриба лойиҳасини 2005 йилдан бошлаб амалга оширишга рухсат берилди. Самарқанд вилоятида пилот лойиҳасини амалга ошириш тадбирлари ташкил этилди ва унинг амалга оширилиши таъминланди.

Ғазначилик тизими жорий қилиниши маҳаллий бюджетни режалаштириш, харажатларни амалга ошириш ва уларни бошқаришга, молиявий ҳисобот, назорат вазифаларига ёндашиш ва бажариш ишларига жиддий таъсир қилади. Бу – функцияларни ҳозирги кунда амалга оширувчи субъектлар фаолиятига тегишли ўзгартиришлар киритиш заруриятини юзага келтирди. Республикамизда бюджет тизимининг турли босқичларида ғазначилик тизимини татбиқ этиш бўйича амалий ишлар қилинди. Ғазначилик фаолиятини иқтисодиётга татбиқ этиш мазкур тизимнинг ҳуқуқий-меърий ҳужжатлар ҳолати, ташкилий-услубий ва ахборот тизимини яратиш жараёнларини қамраб олади.

Маҳаллий бюджет харажатларини ўз вақтида молиялаштириш ҳамда маблағларнинг бюджет ташкилотлари томонидан самарали ва мақсадли ишлатилиши устидан назоратни амалга оширишда банк тизимининг камчиликлари яққол кўринди. Ғазначиликкача маҳаллий бюджетларда маблағлардан самарали ва мақсадли фойдаланиш, молия органларида янги

ахборот технологияларини, тегишли компьютер дастурларини ҳамда турли даражадаги молия органлари ўртасида алоқалар ўрнатишни ҳам ҳисобга олган ҳолда, дастлабки, жорий ва якуний назорат жараёнини такомиллаштириш бўйича ўзгаришларни амалга ошириш имконияти чекланди. Бунинг асосий сабаблари бюджет ижроси тизимида молия органларининг сушт ролга эга бўлганлиги, шу билан бир вақтда банк ва бюджет ташкилотларига юклатилган функцияларни мустақил бажариб, молия органларини амалга оширилган бюджет жараёнларидан кейингина хабардор қилишидир. Бундан ташқари, маҳаллий бюджетдаги ўта муҳим ижтимоий тадбирлардан бири – даромадларнинг тушиши билан харажатларни амалга ошириш вақтидаги узилишлар бўлди.

Маҳаллий бюджетда асосий аҳамиятга эга бўлган харажатлар халқ таълими, ижтимоий таъминот, маданият, соғлиқни сақлаш ва бошқа харажатлардан иборат. Банк тизимида қайси бюджетга қарашлигидан қатъи назар, ҳар бир бюджет ташкилотларига банкларда алоҳида ҳисобрақамлар очилган. Бу – йиғилган маблағларнинг кўплаб бюджет ташкилотлари учун очилган ҳисобрақамларда қолиб кетишига олиб келди. Бунинг натижасида маҳаллий бюджетларда маблағ етишмовчилиги юзага келиб, юқори турувчи бюджетдан бюджет ссудасини олишга тўғри келади. Ушбу бюджет ссудаларини олиш тартиби жуда кўп вақтни талаб этади. Энг асосийси, бунинг натижасида аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган биринчи даражали харажатлар – иш ҳақи, нафақалар, пенсиялар, стипендиялар, моддий ёрдамларни молиялаштиришни ўз вақтида амалга оширишни маълум муддатларга кечикишига олиб келди. Маҳаллий бюджет ижросини амалга оширишда юқорида таъкидланган барча камчиликларни бартараф қилиш учун бюджет ижросини ғазначилик тизими орқали амалга ошириш керак бўлди. Бюджет ижросини ғазначилик орқали амалга оширишда молиявий операциялар бажарилишидан олдин дастлабки назорат ўтказилади ва оқиллона бошқарув ечимлари қабул қилиниши таъминланади. Унинг мақсади ноқонуний операциялар, самарасиз харажатларнинг олдини олишдир. Жорий назорат эса молиявий операциялар амалга оширилганидан кейин ўтказилади, текширилатган ҳужжатлар ва муассаса ҳамда ташкилотнинг молиявий фаолияти ўрганилади.

Маҳаллий бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан харажатларни тўлаш жараёнида ғазначилик органлари томонидан дастлабки ва жорий назоратни амалга оширишда барча бюджет ташкилотлари ҳамда муассасалар қамраб олинади. Муҳими шундаки, ғазначилик тизимининг фаолияти фақат давлат молиявий ресурсларини сафарбар қилиш орқали давлат харажатларини мунтазам бошқариш имкониятини яратибгина қолмай, улар устидан самарали назорат қилиш имконини ҳам беради. Ғазначилик тизими бюджет маблағларини мақсадли ва самарали ишлатиш ҳамда кредитор тўлов интизомини мустаҳкамлаш, натижада дебитор ва кредитор қарздорликларни кескин қисқартириш имконини беради.

Давлат бюджетининг ғазна ижросининг жорий қилиниши билан бюджетни тайёрлаш жараёнини такомиллаштиришга эришилди. Шунингдек, ўрта муддатли истикболни режалаштириш, бюджет сиёсатининг устувор йўналишлари бўйича тадбирларни олиб бориш, бюджет ижросининг сифатини ошириш, тўловларни такомиллаштиришга янада кенгрок шароит яратилди.

Бюджет харажатлари сметаси ва бюджет мажбуриятларининг лимити чегарасида харажатларни амалга ошириш ва тўловлар учун бюджетдан маблағ олувчилар тўлов ва бошқа ҳужжатларни тайёрлайдилар. Бюджет ижросини амалга оширувчи орган мазкур ҳужжатларни назорат қилади ва тўловни тасдиқловчи ёзувни амалга оширади. Бюджет харажатларни сарфлаш ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан бюджет мажбуриятлари билан тасдиқланган маблағларни юридик ва жисмоний шахслар ҳисобига пул ўтказиш орқали бажарилади. Харажатлар – бюджет ташкилотининг сарфлари бўлиб, унинг маблағларининг камайишига ва мажбуриятларининг кўпайишига олиб келади. Харажатлар мажбуриятлари — қонунлар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинган, хўжалик субъектларининг шартномалари ва келишувлари билан давлат бошқарув органларига, юридик ва жисмоний шахсларга турли даражадаги бюджетларнинг ҳамда бюджетдан ташқари маблағлардан харажатларни тўлашдир. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунининг “Давлат бюджетини тайёрлаш, кўриб чиқиш ва қабул қилиш” бўлимида Давлат бюджети мажбуриятларини қабул қилиш учун бюджет сўрови, давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш муддатлари, давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш, бюджетнома, давлат бюджетининг қабул қилиниши ҳамда қабул қилинган давлат бюджети мажбуриятларини бюджет маблағлари олувчиларига етказилиши кўрсатилган”¹.

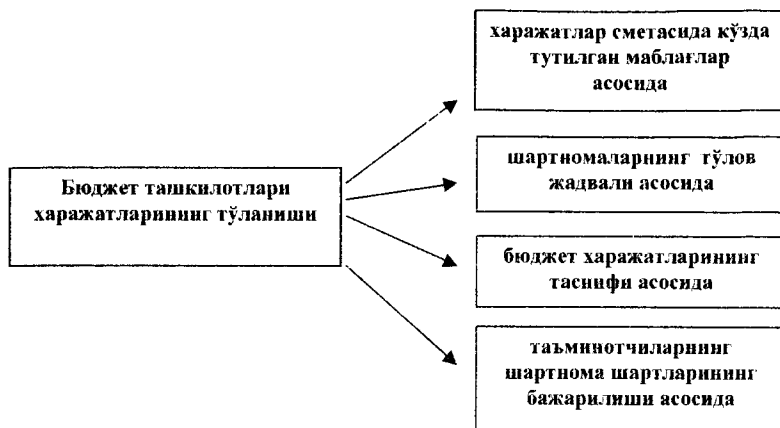
14-расмда бюджет ташкилотларининг харажатларини тўлаш асослари кўрсатилган. Ғазначилик органлари томонидан бажариладиган вазифаларнинг мураккаблиги ва кўп қирралиги шундаки, ғазначилик фаолиятини жорий қилиш билан ғазначилик органлари ўз ишларида замонавий автоматлаштирилган ахборот технологияларидан фойдаланадилар. Бу эса бюджет ижроси жараёнида нафақат банк тизимини боғлайди, балки бу жараёнларда турли даражадаги молия органлари, бюджет ташкилотлари, тармоқ идоралари, давлат мақсадли жамғармалари ва бюджетдан ташқари фондлар, банк, божхона, солиқ органларининг ўзаро алоқаси ўрнатилди.

Ғазначилик Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига ҳар кунлик асосида ягона ғазначилик ҳисобрақамида ва ҳудудий ғазначилик ҳисобрақамларида маблағларнинг ҳаракати тўғрисидаги ахборотни электрон шаклда тақдим этади. Бюджетдан маблағ олувчиларга улар учун Ғазначиликда ёки унинг ҳудудий бўлиномаларида очилган шахсий ҳисоб-рақамларидан

---

¹Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ғазна ижроси.

кўчирмалар, уларнинг харажатларини қоплашга бюджет маблағлари ўтказилганлигини тасдиқлайдиган тўлов ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни тақдим этади ҳамда манбалар бўйича тегишли бюджетлар даромадлари тушуми ҳисоби юритилади.

14-расм. Бюджет ташкилотлари харажатларининг тўланиши

Молия органларининг топшириғига кўра юқори бюджетларда назарда тутилган режали дотациялар, субвенциялар, бюджет ссудалари суммаси ва бошқа тўловлар куйи бюджетларнинг фазначилик ҳисобрақамларига ўтказилади. Бюджет ташкилотлари ва буюртмачиларнинг шартномалари харажатлар сметасида кўрсатилган суммалар доирасида ва мақсадларга мувофиқ тузилиши устидан қаттиқ назорат қилиш асосида шартномалар рўйхатга олинади. Бюджет ташкилотларини, мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларини молиялаштиришга йўналтириладиган бюджет маблағларидан фойдаланишни мақбуллаштириш юзасидан мониторинг олиб борилади, бунда улар томонидан тузилаётган шартномаларнинг сифати таъминланишини, уларнинг мақсадга мувофиқлиги ва нарх-наво ечимини ҳамда қоидага кўра, воситачилик хизматларидан воз кечиш назарда тутилади.

Мустақиллик йўлидан дадил одимлаётган мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилди. Мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий, молия ва солиқ сиёсати бюджетнинг фазна ижроси ва республика аҳолисининг манфаатларига қаратилган, бундай ўзгаришлар ўзининг ижобий натижаларини бермоқда. Буни мамлакатдаги ЯИМ ҳажмининг ошиб бораётганлиги, йил сайин инфляция даражасининг пасаяётганлиги, аҳоли турмуш даражасининг яхшиланиб бораётганлигида кўриш мумкин.

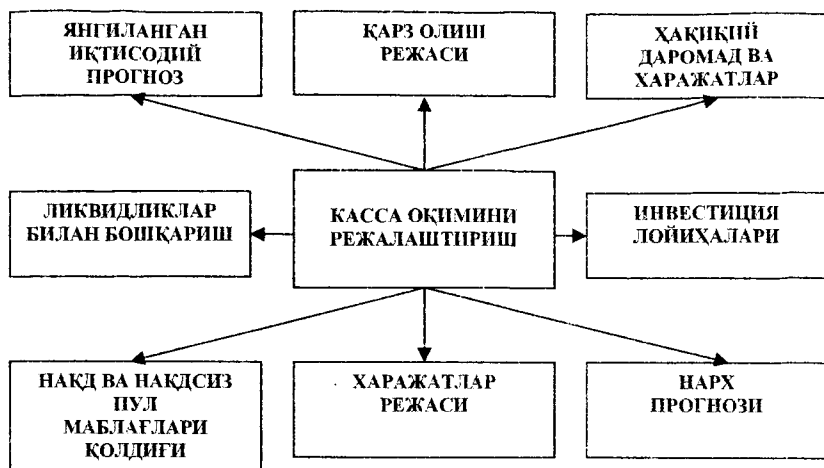
11.2. Маҳаллий бюджетни ғазна ижросида нақд пул билан таъминлаш масалалари

Халқаро амалиётда бюджетнинг касса ижроси билан боғлиқ бўлган нақд пул таъминоти учун масъулият ва жавобгарлик Марказий банк зиммасига юклатилган. Ҳазначилик нақд пулсиз шаклда бюджет харажатларини молиялаштириб беради. Марказий банк эса молиялаштириладиган бюджет харажатларининг нақд пул таъминотини амалга оширади. Марказий банкнинг туман, шаҳарларда филиаллари бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда тижорат банклари бюджет ташкилотларининг харажатларини молиялаштириш жараёнида иштирок этади. Аммо бюджет ташкилотларининг харажатларини молиялаштириш жараёнида тижорат банклари томонидан амалга ошириладиган операциялар улар фаолиятининг молиявий кўрсаткичларига таъсир кўрсатмаслиги лозим.

Республикамизда пул массаси ҳажмида нақд пуллар салмоғининг юқорилиги сабабли нақд пул муомаласи билан иқтисодий фаоллик ўртасида бевосита алоқадорлик мавжуд. Мамлакатда давлат бюджетининг касса ижроси билан боғлиқ бўлган нақд пуллик тўловларнинг Марказий банк томонидан тўлиқ таъминланмаётганлиги, бу тўловларнинг асосий қисмининг тижорат банклари зиммасига юкланганлиги, нақд ва нақдсиз пулларнинг қиймати ўртасида сезиларли фарқнинг мавжудлиги, пластик карточкаларга асосланган тўловлар тизимининг такомиллашмаганлиги нақд пулларга бўлган талабнинг кучайишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикасида ғазначилик институтининг жорий қилиниши мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва жаҳон талабларига жавоб берадиган бюджет ижросини ташкил этиш борасидаги ишларнинг муҳим қисми ҳисобланади. Ҳазначилик тизимини жорий қилиш эвазига республикамизда бюджет тизими, жумладан, маҳаллий бюджет ресурсларини бошқариш самарадорлигини оширишда жиддий илгари силжиш юз бермоқда.

Ҳазначиликни жорий этиш бюджетни бошқаришнинг мавжуд тизимини янада такомиллаштиришга кўмаклашади. Ҳазначилик органларидан ўз вақтида ва муҳим ахборот олинishi Молия вазирлиги томонидан молия тизими ҳамда иқтисодиётдаги қисқа муддатли кундалик ҳолатларни тезкор аниқлашга ёрдам беради. Мамлакат бюджетининг таъсирчан ролини кучайтиради. Ҳазначилиқда касса оқимлари режалаштирилади.

15-расм. Ғазначиликда касса оқимини режалаштириш

Ғазначилик бўлинмаси бюджет ташкилотлари ва бошқа бюджетдан маблағлар олувчиларга нақд пул тўлаш учун банкларнинг ваколатли муассасаларида махсус транзит ғазначилик ҳисобрақами очади. Ҳар бир транзит ҳисобрақамига жойлашувига боғлиқ тарзда нақд пул маблағлари олувчи бюджет ташкилотлари бириктирилиши лозим. Банкларнинг ваколатли муассасалари Ғазначилик томонидан ёзиб берилган чек асосида мазкур транзит ҳисобрақами орқали бюджет ташкилотларига нақд пул маблағлари беришни амалга ошириш лозим. Бунда Ғазначилик бўлинмалари ўзларига хизмат кўрсатаётган банкларга аризаларига кўра ҳар бир бюджет ташкилоти бўйича алоҳида равишда ҳудудий (республика) ғазначилик ҳисобрақамидан транзит ҳисобрақамига маблағ кўчириш учун тўлов топшириқномаси тақдим этади. Республикаимизда ҳозирги вақтда тўлов топшириқномасига асосан Ғазначилик бўлинмаларига хизмат кўрсатувчи “Банк-Ғазначилик” тизимини тўлиқ жорий этилгунга қадар Ҳудудий ғазначилик ҳисобрақами ва Республика Ғазначилик ҳисобрақамидан транзит ҳисобрақамига маблағ кўчирилади.

Мамлакатимизда иқтисодиётнинг турли соҳаларидаги муаммоларни ҳал этиш зарур бўлганда давлат томонидан бошқарув тизимларининг фаолияти ўзгартирилади. Бугунги кунда бюджет маблағларини иқтисод қилиш ва самарали ишлатилишида ғазначиликнинг вазифалари ҳамда функциялари ўзгартирилади ва янада такомиллаштирилади.

Республикаимизда Давлат бюджети касса ижросини нақд пул билан таъминлаш амалиётининг моҳияти қуйидагича: республикаимизнинг бир қатор тижорат банклари (Пахта банк, Ипотекабанк, Халқ банки, Миллий Банк, Саноатқурилишбанки) бюджет ташкилотларига, таълим, соғлиқни сақлаш

муассасаларига банк хизмати кўрсатадилар. Шу сабабли, Давлат бюджети (ғазна) касса ижроси жараёнида мазкур банклар фаол тарзда иштирок этадилар. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан бюджет харажатларини молиялаштириш суммаси мазкур тижорат банкларининг “Ностро” вакиллик ҳисобрақамига ўтказилгандан сўнг, уларнинг нақд пулда тўланадиган қисми уч иш куни мобайнида тижорат банкларининг айланма кассаси орқали тўланиши лозим.

Тижорат банкларининг нақд пулдаги тушумлари, биринчи навбатда, бюджет харажатларини молиялаштиришга йўналтирилади. Бу эса тижорат банкларининг мижозлари бўлган моддий ишлаб чиқариш соҳасида фаолият кўрсатадиган хўжалик субъектларини нақд пул билан таъминлаш жараёнига салбий таъсир кўрсатмоқда. Чунки вилоятларда нақд пул тушумининг барқарорлигини таъминлашда сезиларли муаммолар мавжуд. Ана шундай муаммолардан бири – савдо ва умумий овқатланиш корхоналари орқали банклардан ташқарида айланаётган нақд пуллар миқдорининг йириклиги ҳамда уларни банкларга жалб этиш муаммосининг ҳал қилинмаганлиги ҳисобланади. Бундай шароитда нақд пул маблағларининг етишмаслиги муаммоси чуқурлашади ва тижорат банклари мижозларининг нақд пул билан ўз вақтида таъминланмаслигига сабаб бўлади.

Аҳоли пуллик тўловларнинг асосий қисмини нақд пулларда амалга ошираётганлиги, пластик карточкалар ва пуллик чеклар воситасидаги тўловларнинг ривожланмаганлиги нақд пулларга бўлган талабнинг юқори даражада қолишига сабаб бўлиши мумкин. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими, пластик карточкалар ва пуллик чекларга асосланган тўлов тизими ривожланмаган мамлакатларда пул айланмасининг сезиларли қисми нақд пулда амалга оширилади. Бунинг натижасида, биринчидан, нақд пул муомаласи билан мамлакатдаги иқтисодий фаолият ўртасида бевосита боғлиқлик юзага келади; иккинчидан, нақд пул муомаласининг миллий валютанинг алмашув курсига нисбатан таъсири кучаяди. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг ривожланмаганлиги нақд пулларга бўлган талабнинг юқори даражада қолишига сабаб бўлади. Бу эса, ўз навбатида, нақд пул муомаласининг миллий валюта курсига таъсирини кучайтиради.

Банк тизимида бюджет маблағларининг бош тақсимловчиси – Молия вазирлиги қайсидир маънода бу маблағларнинг ҳаракати ва мақсадли ишлатилишини назорат қилиш имкониятидан четлаштирилди. Бюджет маблағларини банкда бир ҳисобрақамдан иккинчи ҳисобрақамга ўтказишда тўхтаб қолишга, уларнинг мақсадсиз ишлатилишига йўл қўйилиши бунинг салбий натижасидир. Бундан ташқари, бюджетнинг банк тизими орқали ижро этилишининг кўзга кўринган энг катта камчиликларидан бири – инфляция жараёнининг ўсиши бўлди.

Марказий банк ахборот тизимида ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ГУАТ томонидан Ҳазначиликнинг ҳудудий бўлиналари билан Марказий банкнинг вилоят бошқармалари (вилоят бюджети бўйича) ва

тижорат банклари (шаҳар, туман бюджетлари бўйича) ўртасида “Банк-Ғазначилик” тизими фаолиятини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар қабул қилинди.

Қуйидаги расмда нақд маблағлар тўлашда ғазначилик бўлимлари ва банклар ўртасида ахборотларнинг алмашиши жараёнлари кўрсатилган.

16-расм. Нақд маблағлар тўлашда ғазначилик бўлимлари ва банклар ўртасида ахборотларнинг алмашиши

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги ПҚ-594-сонли “Давлат бюджети ғазна ижроси тизимини келгусида ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қонуни ижроси доирасида ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда Марказий банк томонидан маблағлардан фойдаланишни тартибга солиш мақсадида 2009 йил 20 мартда банкларда очилган ҳамда иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, пенсиялар, нафақалар тўлаш учун мўлжалланган 23404, 23426, 23430, 23432 депозит (транзит) ҳисобрақамларни тўхтатиб қўйиш тўғрисида, шунингдек,

белгиланган муддатда ушбу мақсадлар учун янги 23212, 23214 депозит счётларини очиш ҳақида қўшма хат имзоланди.

Марказий банкнинг вилоят бошқармалари ва тижорат банклари газначилик бўлинмалари транзит ҳисобрақамларида нақд маблағ олиш учун тушумлар, тўловлар ва нақд маблағ тўловлари бўйича қолдиқлар (тўлов турлари бўйича ва бюджет ташкилотлари бўйича) миқдорининг батафсил ҳисобини юритиш, бу ахборотларни Ғазначилик ва унинг ҳудудий бўлинмаларига узатишга имкон берувчи махсус ахборот тизимлари (дастурий таъминот) яратиш ҳамда ундан фойдаланиш бўйича тадбирлар қўлланилади. Банклар Ғазначилик бўлинмаларидан олинган чеклар ва бюджет ташкилотлари назорат маркаларига асосланиб, транзит ҳисобрақамига хизмат кўрсатишда бюджет ташкилотлари кассирларига нақд маблағлар беришни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Давлат бюджети Бош бошқармаси (ДБББ) бюджетдан маблағ олувчиларни тайинлаш сертификатлари асосида республика бюджетининг асосий ҳисобварағидан РФҲга маблағ ўтказиш учун тўлов топшириқномаларини ўрнатилган тартибда расмийлаштиради ва уларни Марказий банкнинг Тошкент шаҳар Бош бошқармаси Ҳисоб-китоб касса маркази (ҲККМ)га ижро учун тақдим этади.

11.3. Пластик карточкалар орқали ҳисоб-китобларни ривожлантириш

Бугунги кунда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг замонавий шакли бўлган пластик карточкалардан фойдаланиш тобора кенгайиб боришини кузатишимиз билан бир қаторда баъзи бир муаммоларга ҳам дуч келмоқдамиз. Пластик карточкалар орқали нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ривожлантириш учун эътиборни нафақат аҳоли оладиган даромадларни пластик карточкаларга ўтказишга, балки ушбу карточкалар орқали сифатли ва арзон товарлар сотиб олишлари учун шароит яратишга ҳам қаратиш лозим. Бунинг учун республикамизнинг барча ҳудудларида савдо дўконлари ва хизмат кўрсатиш шохобчаларида пластик карточкаларидан фойдаланиш имкониятини берадиган терминаллар ўрнатиш талаб этилади. Мазкур тадбирни амалга оширишда савдо ва хизмат кўрсатиш ташкилотлари билан тижорат банклари фаол ҳамкорлик қилишларига тўғри келади.

Ҳукумат томонидан банк тизимида пластик карточкалар миқдорини ошириш ва аҳолини пластик карточкалар билан ҳисоб-китобларини амалга оширишни рағбатлантириш борасида бир қанча имтиёзлар берилмоқда. Оммавий ахборот воситалари орқали пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш, хусусан, чакана савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаларида тўловларни амалга ошириш бўйича қулайликлар тўғрисида аҳолига кенг қамровли тушунтириш ишлари олиб борилмоқда. Мазкур банк пластик карточкалари орқали ҳисоб-китоб қилиш ўзининг қулайлиги билан кейинги пайтда бюджет ташкилотлари ходимларининг эътиборини

тортмоқда. Жаҳон амалиётни кўрсатадики, бюджет ташкилотларига пластик карточкалар билан ҳисоб-китоблар қилиш тизимини янада ривожлантириш яхши натижалар беради, нақдсиз ҳисоб-китоблар тизимида пластик карточкалар кенг қўлланилади. 2012 йилда бюджетдан таъминланувчилар фазначилик ижроси томонидан тўлиқ камраб олингандан сўнг, фазначиликка уларнинг ҳозирги вақтда банкларда хизмат кўрсатилаётган бюджетдан ташқари ҳисобрақамлари тўлиқ жалб қилинади. Нақд шаклда тўловлар миқдори сезиларли даражада камайтирилади, чунки Ўзбекистон Республикаси банк тизимида пластик карточкалар асосида тўловлар тизими жадал ривожлантирилади.

Республикамизда пластик карточкалар билан тўловларни амалга ошириш бугунги кунда ҳар бир фуқаро учун одатдаги ҳолга айланиб бормоқда. Бунга сабаб пластик карточкалар мижоз учун қулай тўлов воситаси бўлиб, нақд пулга бўлган эҳтиёжни сезиларли даражада камайтиради. Республикамизда ҳозирги кунда пластик карточкалар орқали турли хил тўловларни амалга ошириш имконияти мавжуд. 2008 йил давомида муомаладаги пластик карточкалар орқали ўтказилган транзакциялар сони 1096,7 мингдан ортиб, тўловлар миқдори 41,9 млрд. сўмни ташкил этди. 2009 йилнинг биринчи чораги давомида муомаладаги пластик карточкалар орқали ўтказилган транзакциялар сони 682,87 мингдан ортиб, тўловлар суммаси 24,47 млрд. сўмга етди.

Банк тизимида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини кенг жорий этиш, жумладан, пластик карточкалардан фойдаланишни ривожлантириш бўйича аниқ чора-тадбирлар кўриб борилди. Амалга оширилган ишлар натижасида, 2010 йил 1 январь ҳолатига тижорат банклари томонидан савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларига ўрнатилган терминалларнинг умумий сони 60631 тани, карточкалар умумий сони 6058,9 мингтани, шундан ойлик иш ҳақи лойиҳаларидаги карточкалар сони 3546,7 мингтани ташкил қилди. Корпоратив карточкалар сони 14,1 мингтани ташкил қилди. Пластик карточкалар ҳисобварақларига 3846 млрд. сўмлик маблағлар ўтказилди. Ўз навбатида, пластик карточкалар ва терминаллар ёрдамида амалга оширилган ўтказмалар ҳажмини йилдан-йилга юқори суръатларда ошириб бориш кўзда тутилди.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш, Олий ва ўрта махсус таълим, Халқ таълими вазирликлари билан келишилган ҳолда Молия вазирлиги, Марказий банк, Давлат солиқ қўмитаси томонидан ойлик иш ҳақларининг 50 фоизининг пластик карточкалар орқали берилишини кенг жорий қилиш юзасидан 2008 йил 4 июнда имзоланган қўшма кўрсатма хати ижросини таъминлаш мақсадида ҳам муайян ишлар бажарилмоқда. Хусусан, Халқ банки томонидан Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли 220 та, Халқ таълими вазирлигига қарашли 224 та ва бошқа вазирликларга қарашли бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларга хизмат кўрсатилмоқда. Бундан ташқари, jisмоний шахслар ҳамда ҳарбий пенсионерларнинг пенсияга чиққанидан сўнг ҳам иш фаолиятларини давом эттиришини, уларга тўланадиган пенсия миқдорининг катталиги туфайли бу маблағни одатда

кисмларга бўлиб олишларини ҳисобга олиб, Тошкент шаҳрида уларнинг пенсияларини пластик карточкалар орқали бериш анъанага айланди. Эндиликда Халқ банки пластик карточкалар тизимини янада ривожлантириш мақсадида жорий йил охирига қадар қўшимча 70 минг дона миллий валютадаги пластик карточкаларни жорий қилиш ҳамда аҳолини нақд пул билан таъминлаш учун бир қанча янги терминал ва банкоматлар ўрнатишни режалаштирди. Давлат тижорат Халқ банки мамлакатимизда нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш тизимини такомиллаштириш, фуқаролар маблағлари хавфсизлигини таъминлаш мақсадида пластик карточкалар асосидаги пул муомаласини ҳаётга кенг татбиқ этишга алоҳида аҳамият қаратмоқда. Бу эса, ўз навбатида, аҳолининг банк пластик карточкаларига бўлган ишонч ва қизиқишини оширмоқда.

Мазкур банк пластик карточкалари орқали ҳисоб-китоб қилиш ўзининг қулайлиги билан кейинги пайтда бюджет ташкилотлари ходимларининг эътиборини тортмоқда. Жаҳон амалиёти кўрсатадики, бюджет ташкилотларига пластик карточкалар билан ҳисоб-китоблар қилиш тизимини янада ривожлантириш яхши натижалар беради. Ташкилотларга Халқ банки томонидан иш ҳақи лойиҳаси бўйича муомалага чиқарилган пластик карточкалардан фойдаланиш бир қанча қулайликлар яратмоқда. Бунга мисол сифатида ишчи-ҳодимларнинг маошларини банкдан олиб келиш, сақлаш харажатлари ва уни тарқатишга кетадиган вақт ва оворагарчиликларнинг олди олинаётганлигини қайд этиб ўтиш мумкин. Бугун ходимлар замонавий банк хизматидан фойдаланиш билан бирга, ёнларида катта миқдорда нақд пул олиб юриш, уни сақлаш каби муаммолардан ҳам холи бўладилар. Пластик карточкаларнинг яна бир қулайлиги савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларида ўрнатилган ҳар қандай банкка қарашли терминаллар орқали савдоларни амалга ошириш, коммунал тўловларни ўтказиш имконияти мавжудлиги билан боғлиқ.

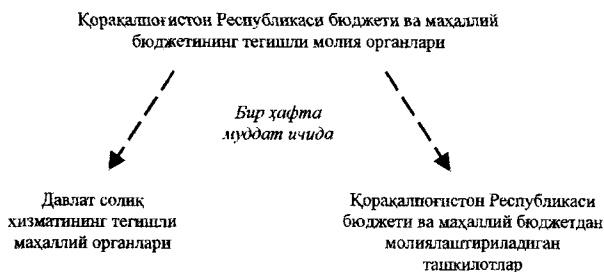
Бюджет маблағларидан оқилона фойдаланиш мақсадида ғазначилик тизимида тўлов интизомини мустақамлашнинг самарали усулларини қўллаш керак. Бюджет ташкилотларига пластик карточкалар билан ҳисоб-китоблар қилиш тизимини такомиллаштириш лозим.

11.4. Бюджет ташкилотлари харажат сметаларини тузиш ва рўйхатга олиш

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари эътиборига Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари даромадлари ва харажатлари миқдорини, шунингдек, келгуси молия йили учун уларга республика бюджетидан ажратиладиган бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари миқдорини ҳамда бюджетга оид бошқа кўрсаткичларни, Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин

республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар эътиборига улар учун белгиланган харажатлар миқдорини – Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин ўн кунлик муддат ичида етказди. Республика ва маҳаллий бюджетлар томонидан маблағларни ўз эгаларига тўлиқ ҳамда муддатида етиб бориши, ундан фойдаланилиши ва самарали сарфланиши бюджет назорати ёрдамида амалга оширилади. Давлат бюджетидан маблағ олувчиларга бюджет маблағларининг етказилиши амалдаги қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилади. Ушбу жараёни куйидаги 16-расмда кўриш мумкин.

Давлат бюджетининг бюджет маблағлари олувчиларга етказилиши

17-расм. Давлат бюджети маблағларининг бюджет ташкилотларига етказилиши

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин бюджетдан молиялаштириладиган бюджет ташкилотлари эътиборига улар учун белгиланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар миқдорлари етказилади.

Давлат бюджети ижросининг газначилик тизимига ўтиши ўзининг жуда кўп ижобий томонларига эга. Маблағларни ягона газначилик ҳисобида жамлаш касса узилишларининг олдини олади. Бюджетдан маблағ олувчиларнинг ва бюджет ташкилотларининг маблағлар ҳаракатини тезлаштиради ва ҳаққоний бюджет параметрлари шаклланишини таъминлайди. Бундай тизим бюджет ташкилотлари раҳбарларига бюджет маблағларидан жорий харажатлар учун самарали фойдаланишни ўргатади ва асосиз кредитор қарздорликлар вужудга келишининг олдини олади.

Газначилик тизими бюджет харажатларини Ягона газначиликнинг ҳисобрақами асосида амалга оширилиши молиявий режалаштиришни амалга оширишга ёрдам беради. Яъни тўловлар режасини ва ягона ахборот тизимини жорий этиш, бюджет маблағлари ишлатилишини тахлил қилиш, бюджет ташкилотлари харажатларининг дастлабки ва жорий назоратини такомиллаштириш имконини беради.

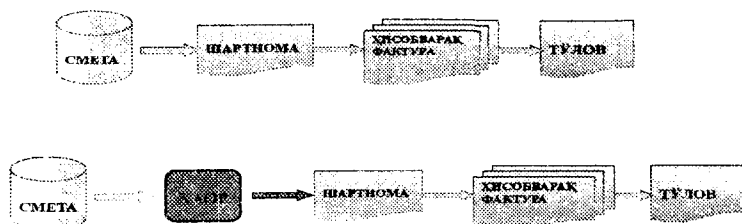
Ўзбекистон Республикасида давлат бюджети ижросининг ғазначилик тизимининг жорий этилиши билан дастлабки ва жорий молиявий назоратни амалга ошириш бюджетдан маблағ олувчилар билан биргаликда ғазначилик органларига ҳам юклатилади. Харажатлар сметаси ва рўйхатга олинган шартномаларда назарда тутилган қатъий суммалар доирасида товарлар етказиб берувчиларнинг бевосита ҳисобрақамига бюджетдан маблағ олувчилар номидан тўловларни амалга ошириш орқали тўлов интизомига сўзсиз риоя этилиши устидан таъсирчан назорат таъминланади.

Бюджет ташкилоти йил давомида контрагентлар билан шартномалар тузади. Уларнинг бажарилишини таъминлаш учун пул тўловларини амалга оширади. Молиявий мажбуриятлар лимитини баҳолашда биринчи ва иккинчи гуруҳ харажатлари ўз вақтида молиялаштирилишига алоҳида эътибор қаратилиши керак. Иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар ўз вақтида, кечиктирмасдан берилиши, иш ҳақи фондидан ажратмалар тўланиши шарт. Бошқа харажатларнинг амалга оширилишида ҳам бюджет ташкилоти тежамкорлик, мақсадлилиқ тамойилларига амал қилиши талаб этилади. Харажатларни амалга ошириш, рухсатномалар асосида амалга оширилиши ҳамда уларнинг ҳажми, йиллик ажратмалар ва харажатларни амалга ошириш рухсатномалари миқдоридан ортиб кетмаслиги шарт. Шартномаларни рўйхатга олишда айрим турдаги харажатларни амалга ошириш бўйича ноаниқликлар мавжуд. Масалан, бюджет ташкилотларининг алоқа ва махсус алоқа хизмати бўйича шартномалар қандай тартибда амалга оширилиши аниқланиши керак.

Ғазначилик харажатларни амалга оширишга рухсатномалар чиқарилиши ва тўланиши, юридик мажбуриятларнинг рўйхатга олинishi, счёт-фактуралар ва тўловга аризаларнинг ёзилиши, аризаларнинг тасдиқланиши ва тўлов амалга оширилиши учун масъул бўлиб ҳисобланади. Маблағлар Ғазначиликнинг Марказий банкдаги Ягона ҳисобрақамларидан товарлар ва хизматлар етказиб берувчининг ҳисобрақамига тўғридан-тўғри ўтказиб берилади. Тўловчи ва олувчилар учун тўловнинг тасдиғи ғазначилик бўғинларининг электрон кўринишидаги ахбороти орқали амалга оширилади.

Шартномани ҳисобга олиш ғазначилик томонидан бюджетдан маблағ олувчи ва етказиб берувчининг номи ҳамда реквизи́тлари, шартнома суммаси, унинг рақамлари ва тузиш санаси, Вақтинчалик низомга кўра бюджетдан маблағ олувчилар билан етказиб берувчилар ўртасида тузилган шартномаларни рўйхатдан ўтказиш китобида рўйхатдан ўтказиш рақами ва санаси кўрсатилган ҳолда амалга оширилади. Ғазначилик тизимида юридик мажбурият шартнома тегишли тартибда рўйхатдан ўтказилганидан кейин вужудга келади. Ғазначиликда юридик мажбуриятларни ҳисобга олишдан асосий мақсад – бюджет назоратининг самарадорлигини янада оширишдир, яъни харажатларнинг тасдиқланган режадан ошиб кетишига, асоссиз дебиторлик ва кредиторлик қарздорликларга йўл қўймасликдан иборат.

«Ғазначилик-3» Дастурида ХАОР

18 -расм. “Ғазначилик-3” дастурида Харажатларни амалга оширишга рухсатномаларнинг ўрни.

Бюджетнинг касса ижросида ғазначилик тизими услубий ва ташкилий жиҳатдан мукаммал жараён сифатида қаралади. Ғазначилик тизимининг элементлари ва принципларини чуқур ўрганиб чиқмаслик, унинг ишлаш механизмига рўя қилмаслик ғазначиликнинг амалиётда ишлаш самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади ва бюджет ижросининг нотўғри бошқарилишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги 744-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари ва Давлат бюджетининг параметрлари тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ, товар (иш, хизмат)ларни харид қилиш бўйича хўжалик шартномалари белгиланган тартибда тегишли Ғазначилик бўлинмаларида рўйхатдан ўтказилгандан сўнг ўрнатилган тартибда ва тўлов графигига асосан 15% (электр энергияси тўлови ва 3 гуруҳ харажатларидан капитал қурилишга 30%, 4-гуруҳ харажатларидан капитал қурилишга 30% гача ҳамда ЁММ ва алоқа хизмати учун 100%) олдидан тўловни амалга ошириш керак. Молиявий мажбурият Ғазначиликнинг Бош китобида қайд қилинади. Молиявий мажбурият шартнома ёки бошқа келишувларнинг муддати ўтгунга қадар қопланиши лозим.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлари тўлови молия йили учун ажратилган бюджет маблағлари доирасида, тасдиқланган (аниқланган) харажатлар сметалари, ғазначиликда рўйхатга олинган, бюджетдан маблағ олувчиларнинг маҳсулот етказиб берувчилар билан тузган шартномалари асосида:

– Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ҳазначилиги ёки унинг ҳудудий бўлинмалари томонидан белгиланган тартибда;

– Қорақалпоғистон Республикаси бюджетининг ёки маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ҳазначилигининг ҳудудий Ҳазначилик бўлинмалари томонидан амалга оширилади.

Бюджетдан маблағ олувчилар бюджет маблағлари бўйича харажатлар сметалари нусхалари ва уларга иловаларни ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси заҳира жамғармаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши заҳира жамғармаси, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимлиги заҳира жамғармалари маблағлари ҳисобига ва бюджетдан ташқари маблағлар бўйича сметаларни, улар молия органларида ўрнатилган тартибда рўйхатга олинганидан сўнг, Ҳазначилик бўлинмаларига тақдим этадилар. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2009 йил 4 августдаги 69-сон буйруғи билан тасдиқланган “Давлат бюджетининг Ҳазна ижроси” қоидаларига мувофиқ, нақд пул маблағларини олиш учун, шу жумладан бюджетдан маблағ олувчиларнинг ходимларига иш ҳақи тўлаш, хизмат сафари ва қонунчиликда назарда тутилган бошқа нақд пул шаклидаги харажатларни тўлаш учун Ҳазначилик бўлинмалари томонидан тижорат банкларида 23212-“Молия вазирлиги Ҳазначилиги маблағлари” ва 23214-“Ҳазначиликнинг ҳудудий бўлинмалари маблағлари” ҳисобварақлари очилади.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг ўтган йилги дебиторлик қарзларининг жорий молия йилида қайтарилган суммалари, товар-моддий бойликларни, асосий воситаларни сотишдан ва инвентаризация (текшириш) натижалари бўйича келиб тушган суммалар РҲҲга кириш қилинади ва ушбу суммалар бюджетдан маблағ олувчилар жойлашган ҳудуднинг шартли ҳисобварақ рақами (ШҲР) билан очилган, 23402 (005)-“Республика бюджетининг маблағлари” даромадлар транзит ҳисобварақлари орқали республика бюджетининг даромадларига ўтказилиши билан алоҳида шахсий ҳисобварақларда ҳисобга олинади.

Республикамизда Ҳазначилик тизимининг жорий қилиниши давлат бюджетини режалаштириш, харажатларни амалга ошириш, бюджетлараро муносабатларни шакллантириш ва молиявий ҳисобот ишларига жиддий таъсир қилади. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида бу функцияларни амалга оширувчи органлар, хусусан, ҳудудий молия ва Ҳазначилик органлари, қуйи ва юқори бюджетларни бошқариш жараёнига ҳамда бюджетдан маблағ олувчи бюджет ташкилотлари фаолиятига янги ўзгартиришлар киритилади.

Таянч сўз ва иборалар

Харажатларини амалга оширишга рухсатномалар, бюджетдан ташқари маблағлар, бюджетдан ташқари фондлар, газначиликнинг ахборот тизими, бюджет ташкилотлари, харажатлар сметаси, шахсий газна ҳисобварақлари, пластик карточкалар, дастурий таъминот, бюджет ташкилотларида иш ҳақини тўлаш, пенсиялар, ижтимоий нафақалар.

Назорат саволлари:

1. Маҳаллий бюджетларда фойдаланиладиган газначилик тизимининг хусусиятлари нималардан иборат?
2. Бюджет ташкилотларининг харажатларини тўлаш асослари нималардан иборат?
3. Газначиликда кассали режалаштиришнинг аҳамиятини тушунтиринг.
4. Нақд маблағлар тўлашда газначилик бўлинмалари ва банклар ўртасида ахборотларни алмашиш жараёнлари тўғрисида нима дея оласиз?
5. Республикамизда пластик карточкалар билан тўловларни амалга ошириш ишлари ҳақида нима дея оласиз?
6. Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини кенг жорий этиш, пластик карточкалардан фойдаланишни ривожлантириш бўйича қандай чора-тадбирлар кўрилди?
7. Газначилик тизимида харажатлар сметаси қандай бошқарилади?
8. Газначилик-3 Дастурида ХАОРларнинг аҳамиятини тушунтиринг.
9. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари маблағлари қандай тартибда ХҒХга кириш килинади?
10. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Газначилиги томонидан вазирликлар ва идораларнинг бюджетдан ташқари жамғармалари, бюджет ташкилотларининг ривожлантириш жамғармалари маблағларининг бошқарилишини тушунтиринг.

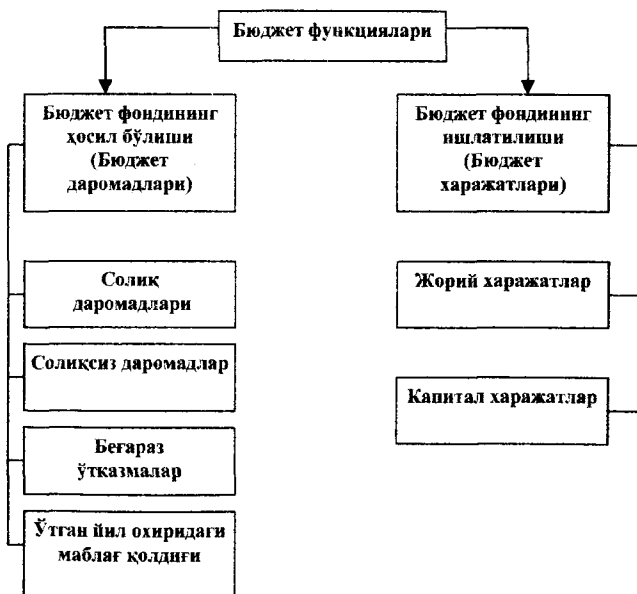

12-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА ТЎЛОВЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШ

12.1. Бюджет харажатлари ижросида юридик мажбуриятларнинг аҳамияти

Республикаимиз мустақилликни қўлга киритганидан кейин бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли танланди. Иқтисодий тизимнинг барча соҳаларида туб ислохотлар амалга оширила бошланди. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг замонавий босқичларида, миллий иқтисодиётни ривожлантиришда молия тизимининг аҳамиятини ошириш тобора муҳим вазифалардан бирига айланди. Шундай ислохотларнинг бири бюджет тизimini бошқаришни ислох қилишга тааллуқлидир.

Макроиқтисодий мутаносибликларни таъминлаш, инфляция даражасини пасайтириш, пул ҳажми ва бюджет тақчиллигини чеклаш, молиявий-иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг муҳим шarti – давлат молиясини бошқариш, бюджет мажбуриятларини янада такомиллаштиришни талаб қилади. Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари давлат томонидан тартибга солиниши давр талабига мос келадиган бюджет механизми асосида амалга оширилади.

19-расм. Давлат бюджетининг функциялари

Давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий вазифаларини амалга оширишда, биринчи навбатда, давлат маблағларини тақсимлаш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришда Давлат бюджетининг аҳамияти бекиёсдир. Давлатнинг пул маблағлари жамғармасини бирор соҳага маълум мақсадлар учун тақсимлашда вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар Давлат бюджетининг сарфлари деб аталади. Бюджетнинг харажатлар категорияси сарф-харажатларнинг аниқ турлари орқали ифодаланади, буларнинг ҳар қайсиси сон ва сифат жиҳатидан изоҳланади. Сифат жиҳатидан изоҳланиши бюджет турларининг қайси мақсадларга сарфланишини кўрсатади, сон жиҳатидан миқдорини кўрсатади.

Бюджет харажатлари бу – давлатнинг ўз вазифаларини бажариши жараёнидаги сарфлардир. Харажатлар иқтисодий муносабатларни билдиради, унинг асоси марказлашган жамғарма пул маблағларини ҳар қил йўналиш бўйича сарфлашдир. Сарф-харажатлар бутун иқтисодиётни қамраб олади, чунки давлат жамиятнинг иқтисодий манфаатларини ҳисобга олади. Бюджет харажатлари миқдори ва тузилишига кўпгина омиллар таъсир этади:

- давлат тузилиши;
- давлатнинг ташқи ва ички сиёсати;
- иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси;
- аҳолининг турмуш даражаси;
- давлат ва хусусий сектор ҳолати.

Давлат харажатлари муайян бир даврда мавжуд бўлган ижтимоий ва иқтисодий алоқаларни қайта тиклашга хизмат қилади.

Ҳазначилик – бюджетнинг ҳар бир сўмини оқилона ишлатишни таъминловчи механизмдир. Давлат бюджетининг касса ижросини самарали тарзда ташкил этиш, давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни янада кучайтириш, давлат бюджети маблағларини бошқариш орқали давлат бюджетининг иқтисодиётимиздаги ролини янада кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилиниши давлат маблағларини тўплаш ва улардан самарали фойдаланишни тартибга келтириш, бюджет маблағларидан тўловларни амалга ошириш бўйича муҳим қадам бўлди. Мазкур қонунга асосан ғазначиликнинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди:¹

- Давлат бюджетининг касса ижроси;
- Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга ошириш;
- Давлат бюджети маблағларини бошқариш;

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни.

– Давлат бюджетида маблағлар назарда тутилган юридик ёки жисмоний шахслар номидан ва уларнинг топшириғига биноан тўловларни амалга ошириш;

– бюджет ташкилотларининг товарлар етказиб бериш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) учун тузадиган шартномаларни, буюртмачиларнинг Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан капитал қурилиш учун тузадиган шартномаларини рўйхатга олиш;

– Давлат бюджети газна ижросининг бухгалтерия ҳисобини юритиш;

– Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш;

– Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзларига хизмат кўрсатиш;

– Ўзбекистон Республикаси кафолатларини бажариш.

Ғазначилик органлари ўз зиммасига юклатилган вазифаларни ижро этиш жараёнида давлат бошқарувининг тегишли органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, тижорат банклари, бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бажаради. Белги-ланган тартибга кўра, мазкур органлар ва ташкилотлар Давлат бюджетининг касса ижросини амалга оширишда, унинг маблағларини бошқаришда, давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга оширишда ғазначиликка кўмаклашишлари лозим. Ғазначилик ўзининг бир қатор вазифа ва функцияларини бажариш билан биргаликда давлат бюджети мажбуриятларини қабул қилиш, тўловларни амалга ошириш, давлат бюджети газна ижросининг бухгалтерия ҳисобини юритиш, давлат бюджети ижросининг қандай бораётганлиги тўғрисида ҳисоботларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан ҳам шуғуллианади.

Мажбурият – бу фуқароларнинг ҳуқуқий муносабатлари бўлиб, маълум бир шахс (қарздор) бошқа бир шахс (кредитор) манфаати ҳисобига маълум бир ҳаракатларни амалга оширишидир. Масалан, мол-мулкни бериш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш, пул тўловларини амалга ошириш ёки маълум ҳаракатлардан воз кечиш ва бошқалар. Бошқача қилиб айтганда, мажбурият – бу одатда, ёзма равишда расмийлаштирилган, сўзсиз бажарилиши талаб қилинувчи ваъда демакдир. Шартномаларга асосан вужудга келадиган мажбуриятлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси талабларидан келиб чиқади. Бюджет мажбуриятлари Давлат бюджети мажбуриятларининг йиғиндисидан иборат бўлади. Давлат бюджетининг бюджет таснифи орқали тартибга солиниши, бюджет мажбуриятлари назорати, бухгалтерия ҳисоб-китобининг юритилиши, ҳисоботнинг сифатли тайёрланиши халқаро иқтисодий алоқаларнинг амалга оширилишида муҳим ўрин тутади.

Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонунининг “Давлат бюджетини тайёрлаш, кўриб чиқиш ва қабул қилиш” бўлимида Давлат бюджети мажбуриятларини қабул қилиш учун бюджет сўрови, давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш муддатлари, давлат бюджети

лойиҳасини тайёрлаш, бюджетнома, давлат бюджетининг қабул қилиниши ҳамда қабул қилинган давлат бюджети мажбуриятларини бюджет маблағлари олувчиларига етказилиши кўрсатилган.

Бюджет тизимида мажбуриятларни қабул қилиш – бу бюджет ташкилоти томонидан смета харажатларида кўзда тутилган маблағлар донрасида келажакда молиявий харажатларни амалга ошириш ҳаракатидир. Мажбурият ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларга асосан мажбурият қабул қилиш ҳуқуқи бўлган шахс томонидан амалга оширилади. Ташкилот раҳбари ёки унинг буйруғи билан ваколат берилган масъул шахс бўлиши мумкин. Бюджет ташкилотларининг товар етказиб берувчилар олдида қабул қиладиган мажбуриятлар суммаси тасдиқланган бюджет маблағлари меъёридан ошиб кетмаслиги лозим.

Ҳазначилик тизимининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларида мажбуриятларни қабул қилиш асослари белгиланган:

– контракт ва шартномаларни имзолаш (тендер бўйича харидлар, товар ва хизматлар сотиб олиш, қарздорлик бўйича шартномалар, патентлар, лицензияларни талб қилиш);

– қонуний асосланган стипендия, нафақалар ва бошқаларни тўлаш;

– давлат ваколатли органлари қарорлари асосида жарималар тўлаш ва суд қарорларига асосан пенялар тўлаш;

– дотациялар ажратиш, грантлар, мукофотлар бериш.

Ҳазначилик тизимида бюджет мажбуриятларини қабул қилиш ҳуқуқига эга жавобгар шахслар белгиланган. Бюджет мажбуриятларини қабул қилиш бюджет маблағларини олувчи вазифасига киради. Бюджет маблағлари олувчи бюджет ташкилоти раҳбари ёки бу вазифа юклатилган шахслар ҳисобланади.

Юридик мажбурият – юридик (жисмоний) шахсларнинг иккинчи томон олдидаги тузилган шартномалар, келишувлар ва тегишли ҳокимият органларининг қарорлари бўйича юзага келган мажбуриятлари.

Юридик мажбуриятларнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

– шартнома рўйхатдан ўтгандан кейин вужудга келади;

– шартномани имзолашдан олдин бюджет маблағлари мавжудлиги текширилади;

– шартнома тўлиқ юридик кучга эга бўлиши учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ҳазначилик бошқармалари ва бўлимларида рўйхатдан ўтилади.

Ҳазначилик ходимлари қуйидагилар асосида юридик мажбуриятларнинг вужудга келишидан аввал, дастлабки назоратни амалга оширадilar. Жумладан:

– бюджет таснифидан тўғри фойдаланишни назорат қилиш;

– бюджет маблағлари олувчилар ва бошқа жавобгар шахсларнинг имзо ва муҳрларини солиштириш;

– нархларнинг асослилиги ва белгиланган тартиблардан ортиқ эмаслигини текшириш;

- бухгалтерия ҳисоб-китобларининг тўғри юритилишини назорат қилиш;
- кредиторнинг реқвизитлари аниқлигини назорат қилиш;
- бюджет маблағлари мавжудлигини назорат қилиш

Юридик мажбуриятларни рўйхатдан ўтказишда нархлар мониторингини амалга ошириш зарурияти вужудга келади. Бунда бюджет ташкилоти томонидан сотиб олинадиган товарлар (ишлар, хизматлар) нархи муқобил етказиб берувчилар нархлари билан таққосланади. Бюджет амалиётида муқобил етказиб берувчилар тўғрисида маълумот тўплашнинг турли усуллари мавжуд. Масалан, товар хомашё биржалари, бозорлардан маълумотномалар, рақобатчи ташкилотлардан тижорат таклифлари, оммавий ахборот воситалари ва ихтисослаштирилган реклама нашрларидаги маълумотларни умумлаштириш мумкин.

12.2. Ғазначилик органларида молиявий мажбуриятларни бошқариш

«Молиявий мажбурият – юридик (жисмоний) шахсларнинг иккинчи томон, товар (иш ва хизмат)лар етказиб берувчилар олдидаги етказиб берилган товар (иш ва хизмат)лар учун ҳақ тўлашни тасдиқловчи ҳужжатлардир»². Масалан, ҳисоб-тўлов ҳужжатларида ҳисобланган ходим ва ишчиларга иш ҳақи, тўлов ҳужжатлари, суд қарорлари ҳамда бюджетдан маблағ олувчиларни мол етказиб берувчи ёки тўловни қабул қилувчига маблағларнинг ўтказилиш мажбуриятини юқловчи ҳужжатлар бўлиши мумкин. Молиявий мажбуриятларни ҳисобга олишнинг асосий мақсади – қабул қилинган юридик мажбуриятлар, тасдиқланган бюджет режаси меъёрида харажатларни амалга оширишни таъминлаш ва бюджет ташкилотлари кредиторлик қарзларини назорат қилишдир. Молиявий мажбуриятларнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- товар ва хизмат етказиб берилгандан кейин счёт-фактура ёки бюджет ташкилотининг кредиторлик қарзи мавжудлигини тасдиқловчи ҳужжат бўлган шароитда вужудга келади;
- молиявий мажбурият Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилигининг Бош китобида қайд қилинади;
- молиявий мажбурият шартнома ёки бошқа келишувларнинг муддати ўтунга қадар копланди;
- бюджет ташкилотларининг харажатлари тасдиқланган режадан ошиб кетишига йўл қўйилмайди.

Ғазначилик тизими бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш устидан назоратни кучайтиришда уч босқичли назоратни тўлиқ жорий

² Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни. 1998 йил 29 август.

қилишни тақозо этади. Бюджет ташкилоти маҳсулот етказиб берувчи (контрагент)дан товарлар сотиб олиш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) тўғрисида офертани (таклифни) қабул қилиб олганидан сўнг, шартномани акцептлайди (имзолайди) ва Ғазначиликка рўйхатдан ўтказиш учун тақдим этади. Юридик мажбурият вужудга келиши учун мазкур шартноманинг рўйхатдан ўтказилиши талаб қилинади.

Тўлов аризаси – счёт-фактура асосида тайёрланадиган бухгалтерия хужжатадир. Тўлов аризаси – бу бюджет ташкилоти кредиторга маълум суммани тўлаш учун Ғазначиликка тақдим этиладиган топшириқнома. Тўлов аризасини (тузиш) тайёрлаш бюджет ташкилоти вазифасига киради. Бюджет ташкилоти счёт-фактурани қабул қилган пайтнинг ўзида тўлов аризасини тегишли Ғазначилик бўлимларига қонунчиликда назарда тутилган вақтда тақдим этиши лозим. Аризага қонунчиликка асосан мажбурий хужжатлар (масалан, счёт-фактура, бажарилган ишлар тўғрисидаги далолатнома ва бошқалар) илова қилинади. Бюджет ташкилоти счёт-фактурада уни қабул қилган санасини акс эттириши шарт.

Ҳар бир шартномага бир нечта (энг камида 3 та) етказиб берувчининг тижорат таклифи илова қилиниши, бунда ҳар бир етказиб берувчининг реқвизитлари (номи, манзили, телефон рақамлари, раҳбари тўғрисидаги маълумотлари) аниқ кўрсатилиши, етказиб берувчилар шу соҳада узок йиллик иш тажрибасига эга бўлган, юқори мавқели корхоналар бўлиши лозим. Ўзбекистонда ишлаб чиқарилувчи товарлар воситачиларсиз, айнан ишлаб чиқарувчининг ўзидан сотиб олинishi, четдан келтирилувчи товарлар эса бевосита импортёрдан сотиб олинishi нархларнинг асоссиз ўсишининг олдини олади.

Бюджетдан маблағ олувчилар томонидан озик-овқат маҳсулотларини харид қилиш бўйича тузилган шартномаларни рўйхатдан ўтказиш жараёнида Молия вазирлиги томонидан тақдим қилинган маълумотда кўрсатилган нархлардан ортиқ бўлган нархларда тузилган шартномалар Ғазначилик ҳудудий бошқармалари ва бўлимларини томонидан рўйхатга олинмайди. Бюджет ташкилоти ва таъминотчи ўртасида тузилган шартнома ғазначилик бўлимида рўйхатдан ўтказилиб, таъминотчи рўйхатдан ўтган шартномани олгандан кейин, шартнома шартларига асосан товар ва хизматлар етказиб беришни бошлайди. Ғазначилик бўлимларида рўйхатдан ўтмаган шартномалар бўйича таъминотчи товар ва хизматлар етказиб беришга ҳақли ҳисобланмайди.

Товар ва хизматлар етказиб берилгандан сўнг таъминотчи бюджет ташкилотига счёт-фактура (бажарилган ишларни топшириш-қабул қилиш далолатномаси)ни тақдим этади. У ёки бу томон шартнома шартларини бажармаган тақдирда шартнома суммаси камайтирилиши ёки шартнома умуман бекор қилиниши мумкин. Масалан, етказилган товар ва хизматлар шартномада кўрсатилган товар ва хизмат талабларига (сифати, ҳажми ва бошқалар) жавоб бермаган тақдирда бюджет ташкилоти Ғазначилик ҳудудий бошқармалари ва бўлимларига шартномани бекор қилиш ҳақида сўров

ҳужжат тайёрлаб тақдим этиши лозим. Бекор қилиш ҳақидаги сўровномада кўзда тутилган шартномани бекор қилиш мақсадида, рўйхатдан ўтказилган шартнома бўйича барча маълумотлар тўлиқ акс эттирилиши керак. Шартномани бекор қилиш сўровномаси қабул қилинган мажбурият суммасини қисман ёки умуман бекор қилади. Маълум суммага бекор қилинган юридик мажбурият шу суммага бюджетга тикланади.

Иқтисодиёт тараққиётининг ҳозирги босқичида бюджет тизимида олиб борилаётган ислоҳотлардан кўзланган асосий мақсад бюджет маблағларидан янада самарали ва мақсадли фойдаланишга эришиш, давлат молияси тўғрисида ишончли ва тўғри маълумотларни шакллантиришдан иборат. Давлат бюджетининг газна ижросини амалиётга татбиқ этиш ҳисобига бюджет тизимини янада ислоҳ қилиш, замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши устидан назоратни кучайтириш барча даражадаги бюджет даромадлари ва харажатларни бошқариш самарадорлигини оширишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги «Давлат бюджетининг газна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 594-сонли Қарори муҳим аҳамият касб этди, газначилик соҳасида олиб борилаётган ислоҳотларни янги босқичга олиб чиқди.

Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги ва “Давлат бюджети газна ижроси тўғрисида”ги Қонунида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги “Бюджет ташкилотларининг харажатларини молиялаштириш (тўлаш)” тартиби тўғрисида”ги 414-сон Қарори ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларда бюджетдан маблағ олувчиларнинг Давлат бюджети маблағларидан харажатлар тўлови тартиби белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Бюджет ташкилотларининг харажатларини молиялаштириш (тўлаш)” тартиби тўғрисида”ги 414-сон Қароридаги “Бюджет ташкилотларининг харажатларини молиялаштириш(тўлаш) тартиби”га асосан бюджет тўловлари қуйидагича амалга оширилади.

Харажатлар учун тўловлар бюджет харажатларининг иқтисодий таснифида қуйидаги гуруҳлар бўйича Давлат бюджетидан маблағ билан таъминланади:

- Иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар (кўп болали оилаларга нафақалар ва кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам, стипендиялар ва бошқалар);
- Иш ҳақига қўшимчалар;
- Капитал қўйилмалар (Давлат инвестиция дастурида назарда тутилган аниқ рўйхатларга мувофиқ);
- Бошқа харажатлар.

Бюджет харажатларини тўлаш бюджет ижроси жарёнида харажатлар рўйхати ва сметасига киритиладиган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда

тегишли йил учун тасдиқланган бюджет параметрларига ҳамда бюджет ташкилотларининг харажатлар сметасига мувофиқ тузилган бюджет харажатларининг чорақлар бўйича тақсимланмаган йиллик рўйхатига биноан амалга оширилади. Харажатларнинг I ва II гуруҳларига киритилган бюджет ташкилотлари, биринчи навбатда, харажатларини тўлаш. Бунда II харажатлар гуруҳига тегишли маблағ ўтказмасдан I гуруҳ харажатларини амалга ошириш тақиқланади. III харажатлар гуруҳи капитал қўйилмаларга ажратмалар жорий бюджет йили учун тасдиқланган Республика инвестиция дастурига мувофиқ қурилишларнинг аниқ рўйхатларига ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ажратилади.

Ҳазначилик томонидан хизмат кўрсатиладиган буюртмачилар объектлари қурилишларига Давлат бюджетда назарда тутилган харажатлар Ҳазначилик ва унинг ҳудудий бўлинмалари томонидан Ўзбекистон Республикасининг жорий йилга тасдиқланган Инвестиция дастурига ҳамда қурилишларнинг аниқ рўйхатига мувофиқ, буюртмачиларнинг Молия вазирлигининг Ҳазначилигида ва унинг ҳудудий бўлинмаларида рўйхатдан ўтказилган шартномаларга асосан тўланади. Харажатларнинг у ёки бу гуруҳида пайдо бўлган кредиторлик қарзлар жорий молия йилига белгиланган лимитлар доирасида уларнинг пайдо бўлиши навбатига кўра ҳар қайси гуруҳ бўйича тўланади. Ҳисобот чорагининг охириги иш куни охирида бюджет ташкилотларининг ҳисобварақларида қолган тежаб қолинган (фойдаланилмаган) бюджет маблағлари (капитал қўйилмаларни маблағ билан таъминлаш учун назарда тутилган маблағлар бундан мустасно) олиб қўйилмайди, “Бюджет ташкилотини ривожлантириш жамғармаси”га ўтказилади ва белгиланган тартибда сарфланади. Бюджет ташкилотларини келгуси чорақда маблағ билан таъминлаш ҳажми ҳисобот чорагида тежаб қолинган (фойдаланилмаган) бюджет маблағлари суммасига камайтирилмайди. Ҳазначиликдаги бюджет тўловларини амалга ошириш жарёнида бюджетдан маблағ олувчи ташкилот ва муассасалар томонидан тақдим этиладиган тўлов аризаси ҳамда унга мажбурий тарзда илова қилинадиган мажбуриятларни тасдиқловчи ҳужжатлар назорат қилади.

12.3. Ҳазначиликда нархлар мониторинги

Бозорда товар ва хизмат харид этилган вақтда қанча пул тўлаш кераклигини нарх белгилайди. Нарх арзон бўлса, пул камроқ тўланади, нарх юқори бўлса пул кўп тўланади. Нарх бозордаги олди-сотди алоқаларини таъминлайди. Нарх бозор алоқаларининг асосий иқтисодий воситаси бўлиб, товар ва хизмат бирлигини сотиб олиш учун тўланадиган пул миқдорини билдиради. Давлатнинг (бюджет ташкилоти) қанча товар сотиб олиши мумкинлиги, унинг харид қобилиятини, биринчидан, товар нархи белгиласа, иккинчидан, бюджет маблағларининг миқдори белгилайди. Товарнинг қандай нархда олди-сотди қилиниши сотувчи ва олувчи келишуви асосида белгиланади.

Сотувчи бозорга ўз нархини таклиф қилади, харидорнинг ўзининг мўлжаллаган нархи мавжуд. Товар етказиб берувчи ҳамда харидор нархи бир-бирига мос тушганда бозор нархи пайдо бўлади ва маҳсулотлар шу нарх билан сотилади. Сотувчи ўз нархини оширади, фойдани кўпроқ олишни белгилайди. Харидор нархи эса пулга сифатли ва кўп маҳсулотлар олишга қаратилади. Савдолашув ва келишув асосида ҳар икки томон учун маъқул нарх пайдо бўлади. Бозор тизимидаги барча иқтисодий алоқалар нарх воситасида амалга ошганлиги учун бозор хўжалигининг амал қилишида нарх асосий роль ўйнайди. Нарх – хўжалик механизмида амал қилувчи асосий иқтисодий воситадир. Бозор иқтисодиёти шароитида нархлар қиймат ўлчови, рағбатлантириш омили, даромадларни қайта тақсимлаш вазибаларини бажаради. Нарх – товар қийматининг пул кўринишидаги ифодасидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида нархларнинг шаклланишига бир нечта омиллар таъсир кўрсатади. Буларга қиймат, талаб ва таклиф, бозорлар киради. Нархлар, биринчи навбатда, товарларни ишлаб чиқариш жараёнида шаклланади. Иқтисодиётда шундай омил борки, у бозорларнинг турлари, харидор ва сотувчининг хоши-ихтиёридан қатъи назар, нарх учун объектив асос бўла олади. Шундай омил товарнинг қийматида. Нархнинг шаклланишида товар ишлаб чиқаришдан тортиб, исьтемолга етгунча қилинган буюмлашган ва жонли меҳнат сарфлари, ишлаб чиқариш ва тижорат меҳнат сарфлари иштирок этади. Бунга ишлаб чиқариш ва тижорат харажатлари ҳамда жами харажатлар нарх таркибига киради.

Давлат товарлар ва хизматлар нархини бевосита ҳамда билвосита аралашуш услублари билан бошқаради. Нархни шакллантириш жараёнида давлат қуйидаги усуллар билан иқтисодиётга аралашуши мумкин:

- нархни музлатиб қўйиш (иқтисодиётни ривожлантиришда инфляция сурьатларини пасайтиришда қўлланилади) ёки айрим гуруҳдаги маҳсулотларнинг нархи (айрим маҳсулотлар);

- белгиланган нарх ва тарифлар қўлланиши мумкин (мазкур нархлар давлат ҳокимияти органлари қарори билан белгиланади ва қатъий белгиланган тартибда амалиётга киритилади);

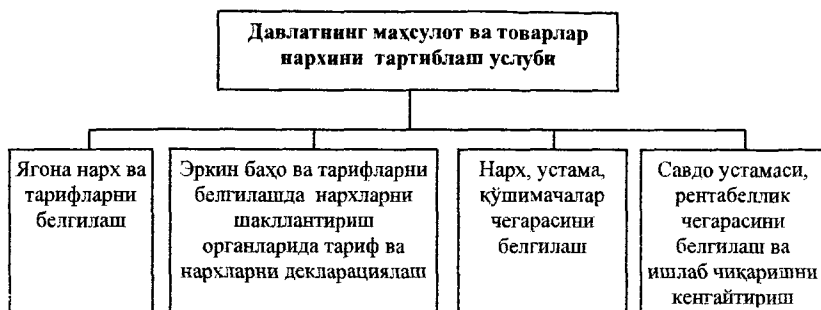
- маълум даврда нархнинг ўсиши ва тушиши нархнинг энг юқори ва энг паст даражаси қатъий белгиланади, бундай тартиблаш тадбири бюджет тақчиллиги ошганда муҳим бўлиб, эркин баҳоларнинг ўсиши, пировардида, ишлаб чиқаришнинг қисқаришига олиб келади;

- рентабеллик меъёри чегарасида нархлар белгиланади, маҳсулотга кетган харажатлар ва фойда эътиборга олинади;

- манший хизмат ва савдо баҳолари ҳамда устамаларининг энг юқори чегараси белгиланади;

- айрим муҳим маҳсулот турларига таклиф қилинган нархлар белгиланади.

Давлатнинг товарлар ва хизматларнинг нархини белгилаш ҳамда нархни шакллантириш жараёнлари давлатнинг иқтисодиётга билвосита аралашуш услубларидан, бозорда товарга бўлган таклифни оширишга, аҳолининг даромадларини оширишга ёрдам берадиган воситалардан, бюджет маблағларидан, ишлаб чиқарилган ва исътемом қилинадиган товарларга белгиланган солиқлардан фойдаланиш орқали таъминланади.

20-расм. Давлатнинг маҳсулот ва товарлар нархини тартиблаш услуби

Юқоридаги расмда давлатнинг маҳсулот ва товарлар нархини тартиблаш услублари берилган. “Нарх (price) – шартнома асосида етказиб берилган ёки сотилган маҳсулот сони (бажарилган иш ва кўрсатилган хизмат)га тўловни амалга оширишга ва молиявий мажбуриятни бажаришга таъсир кўрсатади. Нарх миллий ёки халқаро валютада ифода этилади. Келишилган нархнинг пайдо бўлишига келишувда катнашувчи томонларга умуман боғлиқ бўлмаган ҳолда (маҳсулотнинг хусусияти, рақобатбардошлиги, бозорда талаб ва таклифнинг нисбати, мамлакатда давлат томонидан тартиблашнинг хусусиятлари, бозор монополияси), бир қатор объектив ҳолатлар таъсир этади. Шунингдек (контрагентни танлаш, бозор маркетенги, шартноманинг тузилган вақти, жойи ва шартномани тузиш воситалари, товар етказиб берувчиларнинг тижорат билими ва бозор конъюнктурасидан фойдаланиш тажрибаси ва савдолашиш маҳорати) субъектив ҳолатларнинг таъсири мавжуд.

Нарх иқтисодиётда қуйидаги функцияларни бажаради.

1. Ҳисоб-китоб, ўлчов функцияси. Маҳсулот учун сарф-харажат, қўрилган фойда-зарар, бажарилган иш ҳажмининг ҳаммаси маълум нархлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Уларнинг умумий ўлчови пул, унда ифодаланган нарх бўлиши мумкин. Харажат – бу ҳар қандай нархнинг умумий асоси бўлади, чунки харажасиз ҳеч қандай маҳсулот ёки хизматни яратиш бўлмайди. Харажат нарх таркибига кирилади. Чунки товарлар сотилгач, харажатлар қопланиши керак. Нарх ҳеч бўлмаганда харажатни қоплашга етарли бўлиши керак. Шу сабабли харажат миқдори нархнинг қуйи чегарасини ташкил этади, нарх харажатдан паст бўлиши мумкин эмас.

Ҳисоб-китоб учун жорий ва таққослама нархлар қўлланилади. Нарх инфляция таъсиридан холи этилгандагина, реал иқтисодий натижани кўрсата олади.

2. Иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш функцияси. Нархнинг ўзгариб туриши ишлаб чиқариш ва истеъмолни рағбатлантиради. Нарх ошганда, агар харажатлар ўзгартирилмай қолса, фойда кўпаяди, бу ишлаб чиқарувчиларни товарни кўпайтиришга ундайди, чунки фойдани максималлаштириш имкони пайдо бўлади. Нарх истеъмолчини ҳам рағбатлантиради. Агар нарх пасайса, бу истеъмолни кўпайтиришни рағбатлантиради.

3. Иқтисодиётни тартиблаш функцияси. Бу функция шундан иборатки, нархнинг ўзгариши керакли маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ундайди. Нарх қандай маҳсулотларни қанча ишлаб чиқариш зарурлигини белгилаб беради. Нарх барометр сингари бозор ҳолатини кўрсатиб туради. Муайян маҳсулотнинг нархи ошиб боришга мойил бўлса, демак, бозорталаб маҳсулотларни кўпроқ чиқариш мумкин. Бунинг учун эса бозордан ресурсларни кўпроқ харид қилиш керак. Ресурсларни турли соҳаларга буриш орқали нарх иқтисодиётни тартиблаб туради. Кераксиз товарлар ўрнига керакли бозорбоп маҳсулотларни яратишни таъминлайди.

4. Рақобат воситаси функцияси. Рақобат бозор иқтисодиёти иштирокчиларининг ўз манфаатларини юзага чиқариши учун, бир-бири билан курашиши учун восита ҳисобланади, бошқача қилиб айтганда, хўжалик субъектларининг ўзаро беллашувидир. Рақобат қонуни – бозор тизимининг шундай иқтисодий қонуники, унга кўра иқтисодиёт субъектларининг ўз мақсади йўлидаги ўзаро кураши муқаррар бўлади. Бу кураш бозорга хос усулларда олиб борилади ва субъектларнинг иқтисодий жиҳатдан сайланиб олинишини юзага келтиради. Нарх ғоят муҳим иқтисодий восита бўлганидан рақобат курашида ҳам қўлланилади. Товар етказиб берувчилар нархни пасайтириш орқали харидорларни кўпайтирадilar. Эркин рақобатли бозорда нархлар турлича бўлади, нархларнинг шаклланишига таъсир этувчи харажат, талаб, таклиф, рақобат каби омиллар амал қилади.

5. Ижтимоий ҳимоялаш функцияси. Шунини айтиб ўтиш керакки, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётида нарх ижтимоий ҳимоялаш функциясини бажаради. Давлат томонидан пасайтирилган нархлар қўлланилади. Ўта муҳим маҳсулотларнинг баъзилари арзон нархда аҳолига сотилади. Бу маҳсулотларнинг ҳақиқий бозор нархи ўртасидаги фарқ Давлат бюджети ҳисобидан қопланади. Дотацияланган нархлар ижтимоий функцияни бажарган ҳолда, иқтисодий рағбатлантириш функциясини бажармай кўяди. Ўзбекистонда иқтисодий функцияларни бажарувчи эркин бозор нархларига ўтилди, бироқ айрим ижтимоий муҳим маҳсулотларга дотация нархлари сақланиб қолди.

Қуйидаги жадвалда бозор нархларининг турланиши берилган. Бозор иқтисодиётининг ўзига хос нархлар тизими мавжуд. Бунда нархларнинг шаклланиши ўзаро боғланган, бир-бирини тақозо этувчи, аммо хар хил

мақсадда қўлланиладиган нархлар йиғиндиси амал қилади. Нархнинг шаклланиш жараёни мураккаб, унинг иштирокчилари ғоят кўпчилик, нархлар турли вазифаларни бажаради, шу сабабли нархларнинг турлари кўп. Нархларни турларга ажратиш мезони – бу нархни шакллантириш механизми, унинг амал қилиш соҳалари ва нархни қўллашдан қутилган мақсадлар ҳисобланади.

17-жадвал

Бозор нархларининг турланиши

Т/р	Нарх турлари	Иқтисодий мазмуни
1.	Шартнома нархи	Шартнома нархи ҳар икки томоннинг розилиғи билан белгиланган ва уларнинг шартномасида қайд этилган нархдир. Бу нарх шартнома амал қилган даврда одатда ўзгармайди, чунки у олдиндан келишилган бўлади, унинг бузилиши икки томондан бирининг ўз зиммасидаги мажбуриятларини бажармаганлигини билдиради.
2.	Худудий нарх	Худудий нарх унга таъсир этувчи омилларнинг маълум ҳудуд доирасида амал қилишидан ҳосил бўлади. У фақат маълум худудий бозорга хос бўлади.
3.	Мавсумий нарх	Мавсумий нархлар ўзгарувчан нархлар жумласига киради. Мавсум бошида улар қиммат турса, мавсум охирида арзонлашади. Масалан, киши мавсумида мева-сабзовот, сут-қатиқ нархи юқори бўлади, ёз фаслида улар арзон нархда сотилади.
4.	Улгуржи нарх	Ишлаб чиқарувчи томонидан катта миқдордаги маҳсулотларни бир йўла ёшласига харид этувчига сотилган пайтда қўлланиладиган нарх. Улгуржи нархлар ишлаб чиқарувчи учун харажатларни қоплаш ва маълум миқдорда фойда кўришни таъминлашни керак. Улгуржи нархлар товар биржаларида, савдо уйларида ёки сотувчи билан харидорнинг бевосита муносабатларида қўлланилади.
5.	Чакана нарх	Чакана нархлар билан истеъмол товарлари бевосита аҳолига сотилади. Чакана нархга улгуржи нарх, савдо қилувчи фирманинг харажатлари ва оладиган фойдаси киради. Чакана нархлар савдо фирмасининг зарар кўрмай ишлаши, фойда кўришини таъминлашни зарур. Акс ҳолда фирманинг фаолияти ўзи учун нафсиз ишга айланади. Амалда чакана нарх талаб ва таклифга қараб юқори ёки паст бўлиши мумкин.
6.	Миллий нарх	Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва мамлакатнинг хусусиятини экс эттирувчи нархдир. Миллий нарх рақобатнинг боришини, мамлакат доирасидаги сарф-харажатларни, миллий бозордаги талаб ва таклифни ҳисобга олади.
7.	Жаҳон бозори нархи	Жаҳон бозори нархи муайян маҳсулотга кетган интернационал сарф-харажатларни, маҳсулотнинг жаҳон стандарти талабига мос келиш даражасини, ниҳоят, талаб ва таклиф нисбатини ва рақобат шиддатини ҳисобга олади. Жаҳон нархи, албатта, миллий нархдан фарқланади.
8.	Стандарт нарх	Стандарт нархлар – маълум давр оралиғида ўзгармайдиган нархлар. Шундай товарлар борки, харидорлар мазкур нархларнинг ўзгармаслигини афзал кўрадилар. Масалан, коммунал хизмат, транспорт хизмати тарифи.
9.	Махсус арзонлаштирилган нарх	Махсус арзонлаштирилган нарх билан маҳсулотлар мухтожларга хайр-эхсон қондасига бинноан сотилади.

Ҳозирги кунда озиқ-овқат маҳсулотлари бюджет маблағлари олувчилари томонидан сотиб олинганда, Молия вазирлигининг 2007 йил 9 апрелдаги 798-сонли буйруғи асосида нархлар мониторинги амалга оширилиб келинмоқда. Бунда ғазначилик ҳудудий бўлинмалари томонидан амалга оширилган бюджетдан маблағ олувчилар томонидан харид қилинадиган озиқ-овқат маҳсулотларининг мониторинги Молия вазирлиги томонидан тақдим қилинадиган асосий истеъмол маҳсулотларининг ойлик ўртача нархлари тўғрисидаги маълумот асосида олиб борилмоқда. Бу эса озиқ-овқат маҳсулотларига ажратилган маблағлардан оқилона ва самарали фойдаланишга олиб келади, нархлар мониторинги жуда катта аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Ғазначилик томонидан амалга ошириладиган назоратда қуйидагилар эътиборга олинади:

- бюджет маблағлари олувчилар ҳамда бошқа жавобгар шахсларнинг имзо ва муҳрларини солиштириш;
- юридик мажбуриятнинг рўйхатдан ўтиш рақами мавжудлигини текшириш;
- бюджет таснифидан тўғри фойдаланилганлигини назорат қилиш;
- ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини назорат қилиш;
- кредиторнинг реқвизитлари аниқлигини назорат қилиш;
- ҳудудий ғазна ҳисобварағида бюджет маблағлари мавжудлигини назорат қилиш.

Бюджетнинг ғазна ижроси жараёнида нарх-наво мониторинги ўзига хос аҳамиятга эга. Бюджет маблағларининг мақсадсиз сарфланишининг олдини олиш ва бюджет харажатларининг ортикча сарф-харажатларини камайтириб, бюджет маблағларини иқтисод қилиш учун маҳсулотларни воситачиларсиз, айнан ишлаб чиқарувчиларнинг ўзидан сотиб олиниши, четдан келтириладиган товарлар эса бевосита импортердан сотиб олиниши нархлар оширилишининг олдини олади.

12.4. Ғазначилик тизимида тўлов интизомини мустаҳкамлаш

Ғазначилик органлари давлат манфаатларини намоён этган ҳолда, Давлат бюджетини ижро этиш иштирокчиларининг ҳаракатини назорат остига олади. Шу билан бир қаторда улар тузиладиган шартномалар ва товарлар етказиб берилганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни ғазначилиқда мажбурий рўйхатдан ўтказиш йўли билан, етказиб берувчилар олдида бюджет ташкилотлари томонидан кўзда тутилган, бюджетдан ажратиладиган маблағлар доирасида молиявий мажбуриятларнинг қабул қилинишини таъминлайди.

Ғазначилик тизимини қўллаш натижасида, бюджет ижроси самарадорлигини оширишга, яъни мақсадсиз харажатларни амалга оширилиш ҳолатларига чек қўйилди, бюджетдан ажратилаётган тўловларни ўз муддатларида ва сифатли ўтказилишида ҳамда иқтисодий таҳлилларни ўтказишда қўлланиладиган маълумотлар тезкорлиги ва аниқлиги ўсишига эришилди.

“Давлат бюджетининг ғазна ижроси Қондалари”га мувофик, бюджетдан маблағ олувчиларнинг иккинчи томон олдидати молиявий мажбуриятлари уларга товар (иш, хизмат)лар етказиб берилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар, шу жумладан иш ҳақи ва унга тенглаштирилган харажатларни ҳисоблаш ведомостлари асосида қабул қилинади. Молиявий мажбуриятлар, иш ҳақи ва унга тенглаштирилган харажатлар, шунингдек, суд қарорлари бўйича тўловлар, йиғимлар, бадаллар, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлардан ташқари, олдин тузилган шартномалар ва юридик мажбуриятлар қабул қилинганлигини тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар доирасида қабул қилинади. Ҳазначилик бўлинмалари ғазна ҳисобварақларидан тўлов топширикномалар асосида ташкилот ва муассасаларни сақлаш, марказлаштирилган тадбирларни ўтказиш, капитал қўйилмалар ва бошқа мақсадлар учун тўловларнинг тасдиқланган харажатлар сметаси ва капитал қўйилмалар лимитлари доирасида амалга оширади. “I ва II гуруҳ харажатлари бўйича молиявий мажбуриятлар иш ҳақи ва унга тенглаштирилган харажатлар тўлови учун нақд пул маблағларини олишга сўровнома, шунингдек, ушбу гуруҳлар харажатлари бўйича тўлов топширикномалари асосида рўйхатга олинади”³.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг I ва II гуруҳ бўйича харажатлар тўлови биринчи навбатда амалга оширилади. Бунда, I гуруҳ харажатларини II гуруҳ харажатлари тўловсиз амалга ошириш тақиқланади. Тегишли бюджет бўйича I ва II гуруҳ харажатлари тўлови учун ғазна ҳисобварақларида зарур маблағларни коплайдиган қолдиқлар мавжуд бўлганда, I ва II гуруҳ харажатларини тўлиқ амалга оширган ташкилотлар бўйича IV гуруҳ харажатларини амалга оширишга рухсат этилади. Бюджет ташкилотининг ходимларига ижтимоий тўловлар бўйича харажатлари иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар бўйича харажатлар билан бир вақтда амалга оширилади. Ҳазна ижросига ўтган бюджетдан маблағ олувчилар бўйича ўтган йил учун тўлов топширикномалари молия йилига қўшимча даврнинг тугашигача 5 иш кунидан кечикмаган муддатда ғазначилик бўлинмаларига тақдим этилиши лозим. Суд қарорлари асосида ғазна ҳисобварақларидан маблағларнинг ҳисобдан чиқарилиши қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилади. Ҳазна ҳисобварақларидан маблағларнинг сўзсиз тартибда ҳисобдан чиқарилишига йўл қўйилмайди. Ҳазначилик бўлинмаларининг молиявий мажбуриятларни рўйхатга олиш ва тўловларни амалга ошириш бўлими (гуруҳи)нинг масъул ходимлари тўлов учун сўровнома ва бошқа ҳужжатларни қабул қилишда ушбу ҳужжатларнинг иккинчи нусхасига ҳужжатларни қабул қилганлиги тўғрисида ўз имзоларини қўядилар ва улар қабул қилинган санани кўрсатган ҳолда бюджетдан маблағ олувчининг тегишли ходимига қайтарадилар.

---

³ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси Қондалари” 2009 йил 4 август 69-сон буйруғи.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобварақларидан операциялар амалга оширилиши бўйича ғазначилик бўлинмаларининг молиявий мажбуриятларни рўйхатга олиш ва тўловларни амалга ошириш бўлими (гуруҳи)нинг масъул ходимлари бюджетдан маблағ олувчиларга уларнинг шахсий ҳисобварақларидан кўчирмаларни берадилар ҳамда “Бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобварақлардан берилган кўчирмаларни рўйхатга олиш журнали”да рўйхатга оладилар. Бюджетдан маблағ олувчининг масъул ходими кўчирмаларни олишда журналга уларни олганлиги тўғрисида белги кўяди. Ғазначилик бўлинмаларининг молиявий мажбуриятларни рўйхатга олиш ва тўловларни амалга ошириш бўлими (гуруҳи) масъул ходимлари “Берилган ва ишлатилган чекларни ҳисобга олиш журнали”да берилган ва ишлатилган чекларнинг рўйхатини юритадилар. III гуруҳ харажатлари бўйича молиявий мажбуриятларнинг қабул қилиниши пудратчиларнинг иш бажарилганлигини тасдиқловчи ҳисобварақ-фактуралар асосида амалга оширилади.

Бажарилган ишлар учун харажатлар тўлови, жумладан, аванс тўловларининг тўланиши ўрнатилган тартибда расмийлаштирилган ва буюртмачилар томонидан ғазначилик бўлинмаларига тақдим қилинган тўлов топшириқномалари асосида амалга оширилади, бунда тўлов топшириқномасининг “Тўловчининг номи” устунида ғазначилик бўлинмасининг номи, “Тўловчининг ҳисобрақами” устунида – ғазна ҳисобварағи, “Тўлов мақсади” устунида – бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобварақ рақами, бюджет таснифининг тегишли коди, тўловни ўтказишга асос бўладиган ҳужжатлар, тўлов мақсади кўрсатилади.

Буюртмачи томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар мазкур Қоидалар талабларига мувофиқ бўлганда ғазначилик бўлинмасининг ваколатли ходими “ТЕКШИРИЛДИ” белгисини, тўлов топшириқномасининг биринчи нусхасининг орқа томонига тўлов топшириқномаси қабул қилинган санани ва ўзининг имзосини кўяди. Тўлов топшириқномасининг иккинчи нусхасини ғазначилик бўлинмаси бошлиғи ва масъул шахсининг имзолари ва ғазначилик бўлинмасининг муҳри билан расмийлаштириш текширувлар тугаганидан сўнг амалга оширилади.

Ғазначилик IV гуруҳ харажатлари бўйича молиявий мажбуриятлар маҳсулот етказиб берувчиларнинг ҳисобварақ-фактуралари ёки товарлар етказиб берилганлигини (ишлар бажарилганлигини, хизматлар кўрсатилганлигини) тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар, ёки бюджетдан маблағ олувчиларнинг маҳсулот етказиб берувчига бюджет (бюджетдан ташқари) маблағларини (шу жумладан аванс тўловларини) ўтказиши лозимлигини тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар асосида қабул қилинади. Ғазначилик бўлинмаси бюджетдан маблағ олувчиларнинг тўлов топшириқномалари асосида ғазна ҳисобварақларидан IV гуруҳ харажатлари бўйича харажатларни бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметаларининг тегишли моддаларида назарда тутилган ажратилган бюджет маблағлари лимитлари доирасида амалга оширади.

Етказиб берилган товар (иш, хизмат)лар учун харажатлар тўлови, шунингдек, аванс тўловларини амалга ошириш учун бюджетдан маблағ олувчилар ғазначилик бўлинмасига ўрнатилган тартибда расмийлаштирилган тўлов топшириқномаларини қуйидагича тақдим қиладилар:

а) беш нусхада, агар ғазначилик бўлинмаси ва маҳсулот етказиб берувчига битта банк филиалида хизмат кўрсатилса. Бюджетдан маблағ олувчининг тегишли мансабдор шахслари томонидан имзоланган ва муҳри билан тасдиқланган тўлов топшириқномасининг биринчи нусхаси, бюджетдан маблағ олувчининг ғазначилик бўлинмасига бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобварағидан касса харажатларини амалга ошириш учун сўровномаси бўлиб хизмат қилади. Тўлов топшириқномасининг иккинчи нусхаси ғазначилик бўлинмасининг раҳбари ва масъул шахси томонидан имзоланади, ғазначилик бўлинмасининг муҳри билан тасдиқланади ва банк учун ғазна ҳисобварағидан харажатлар тўловини амалга ошириш учун асос бўлади. Банк филиалининг тўланганлик тўғрисидаги белгиси билан тўлов топшириқномасининг учинчи нусхаси маҳсулот етказиб берувчига берилади. Банк филиалининг тўланганлик тўғрисидаги белгиси билан тўлов топшириқномасининг тўртинчи нусхаси ғазна ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинади ва ғазначилик бўлинмасига бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобварағида касса харажатларини акс эттириш учун асос бўлади. Ғазначилик бўлинмасининг “ТЎЛАНГАН” белгиси билан ва тўланган сана қўйилган тўлов топшириқномасининг бешинчи нусхаси бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирма билан биргаликда бюджетдан маблағ олувчининг ваколатли ходимига берилади.

б) тўрт нусхада, агар ғазначилик бўлинмаси ва маҳсулот етказиб берувчига ҳар хил банк филиалларида хизмат кўрсатилса. Бюджетдан маблағ олувчининг тегишли мансабдор шахслари томонидан имзоланган ва муҳри билан тасдиқланган тўлов топшириқномасининг биринчи нусхаси, бюджетдан маблағ олувчининг ғазначилик бўлинмасига бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобварағидан касса харажатларини амалга ошириш учун сўровномаси бўлиб хизмат қилади. Тўлов топшириқномасининг иккинчи нусхаси ғазначилик бўлинмасининг раҳбари ва масъул шахси томонидан имзоланади, ғазначилик бўлинмасининг муҳри билан тасдиқланади ва банк учун ғазна ҳисобварағидан харажатлар тўловини амалга ошириш учун асос бўлади. Банк филиалининг тўланганлик тўғрисидаги белгиси билан тўлов топшириқномасининг учинчи нусхаси ғазна ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинади ва ғазначилик бўлинмасига бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобварағида касса харажатларини акс эттириш учун асос бўлади.

в) уч нусхада, агар ғазначилик бўлинмаси ва унга хизмат кўрсатувчи банк орасида “Банк-мижоз” дастурий мажмуи йўлга қўйилган бўлса. Бюджетдан маблағ олувчининг тегишли мансабдор шахслари томонидан имзоланган ва муҳри билан тасдиқланган тўлов топшириқномасининг биринчи нусхаси, бюджетдан маблағ олувчининг ғазначилик бўлинмасига бюджетдан маблағ

олувчининг шахсий ҳисобварағидан касса харажатларини амалга ошириш учун сўровномаси бўлиб хизмат қилади. Тўлов топшириқномасининг иккинчи нусхаси ғазначилик бўлинмасининг раҳбари ва масъул шахси томонидан имзоланади, ғазначилик бўлинмасининг муҳри билан тасдиқланади ва ғазна ҳисобварағидан харажатлар тўловини амалга ошириш учун асос бўлади.

Бюджетдан маблағ олувчилар томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар мазкур Қоидалар талабларига мувофиқ бўлганда, ғазначилик бўлинмасининг ваколатли ходими “ТЕКШИРИЛДИ” белгисини, тўлов топшириқномасининг биринчи нусхасининг орқа томонига тўлов топшириқномаси қабул қилинган санани ва ўзининг имзосини қўяди. Тўлов топшириқномасининг иккинчи нусхасини ғазначилик бўлинмаси бошлиғи ва масъул шахсининг имзолари ва ғазначилик бўлинмасининг муҳри билан расмийлаштириш текширувлар тугаганидан сўнг амалга оширилади.

Ғазначилик бўлинмасига ғазначилик бўлинмасидаги мавжуд имзо ва муҳри намуналарини бюджетдан маблағ олувчилар томонидан тақдим қилинган, ғазна ҳисобварақларидан ҳисобдан чиқариш учун банкка тақдим қилинадиган ҳужжатлардагилар билан солиштириш мажбурияти юклатилади. Тўлов топшириқномалари бўйича ғазна ҳисобварағидан тўловлар амалга ошириш учун ғазначилик бўлинмаси банкка тўлов топшириқномаларининг иккинчи ва учинчи (ғазначилик бўлинмаси ва маҳсулот етказиб берувчига битта банк филиалида хизмат кўрсатилган ҳолларда, тўртинчи) нусхаларини (Банк-мижоз дастури ишлатилгандан ташқари ҳолатларда) тақдим қилади. Хизмат кўрсатувчи банк томонидан тўлов ўтказилгандан сўнг, тўлов топшириқномасининг иккинчи (ғазначилик бўлинмаси ва маҳсулот етказиб берувчига битта банк филиалида хизмат кўрсатилган ҳолларда, учинчи) нусхаси банкда қолади, учинчи (ғазначилик бўлинмаси ва маҳсулот етказиб берувчига битта банк филиалида хизмат кўрсатилган ҳолларда, тўртинчи) нусхаси банкнинг штампи ва масъул ходимининг имзоси билан ва ғазна ҳисобварағидан кўчирма ғазначилик бўлинмасига берилади. Ғазначилик бўлинмасининг тегишли ходими бюджетдан маблағ олувчининг тегишли шахсий ҳисобварақларига белги қўйгандан сўнг, бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирма ва тўлов топшириқномасининг тўртинчи (ғазначилик бўлинмаси ва маҳсулот етказиб берувчига битта банк филиалида хизмат кўрсатилган ҳолларда, бешинчи) нусхаси ғазначилик бўлинмаси масъул ходимининг белгиси билан бюджетдан маблағ олувчига қайтарилади.

Таянч сўз ва иборалар

Банк-мижоз дастури, бюджетдан маблағ олувчилар, тўлов топшириқномалари, бюджетдан ташқари фондлар, ғазначиликнинг ахборот тизими, бюджет ташкилотлари, харажатлар сметаси, давлат бюджети функциялари, бюджет харажатлари, шартномалар, юридик мажбурият, молиявий мажбурият, маҳсулотлар, хизматлар, ишлар нархи.

Назорат саволлари:

1. Бюджет харажатлари миқдори ва тузилишига қандай омиллар таъсир этади?
2. Ўзбекистон Республикаси “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ ғазначиликнинг қандай вазифалари белгиланган?
3. «Мажбурият» категориясининг иқтисодий аҳамиятини тушунтиринг.
4. Юридик мажбуриятларнинг хусусиятлари нималардан иборат?
5. Ғазначилик ходимлари юридик мажбуриятларни бошқаришда дастлабки назоратни қандай амалга оширадилар?
6. Молнявий мажбуриятларни ҳисобга олишнинг асосий мақсади ҳақида нима дея оласиз?
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги 594-сонли Қарорининг аҳамиятини тушунтиринг.
8. Давлат нархни шакллантириш жараёнида қандай усуллар билан иқтисодиётга аралашishi мумкин?
9. Нарх иқтисодиётда қандай функцияларни бажаради?
10. Бозор нархлари турларини айтиб беринг.
11. Ғазначиликда тўлов аризасининг ўрнини кўрсатинг.
12. Ғазначилик томонидан амалга ошириладиган назоратда нималар эътиборга олинади?
13. “Давлат бюджетининг ғазна ижроси Қоидалари” тўғрисида гапириб беринг.
14. Ғазначилик тизимида тўлов интизомини мустаҳкамлаш ишлари ҳақида нима дея оласиз?

13-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР ИЖРОСИДА МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ

13.1. Бюджет маблағларидан самарали фойдаланишда молиявий назоратнинг ўрни

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мамлакатимизда чекланган бюджет маблағлардан манзилли фойдаланиш Давлат бюджетини бошқаришнинг барча босқичларининг асосий тамойили десак, муболага бўлмайди. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози шароитида молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш зарурияти Давлат бюджети маблағларини мақсадли тақсимлашнинг доимий назоратини талаб қилади. Республикамизда иқтисодий ривожланишнинг замонавий босқичида вужудга келган барча муаммолар бюджет тизимининг бутунлай янги қонунчилик асосларини яратиш, бюджетни бошқаришни сифат жиҳатидан янгилашни талаб қилади. Бунда бизга Давлат бюджетни газна ижросида амалга ошириладиган молиявий назорат ёрдам беради.

Молиявий назорат давлат назоратининг таркибий қисми бўлиб, молиявий назорат молиянинг махсус функцияси ҳисобланади. Молиявий назоратнинг мақсади молиявий ресурсларни бошқариш қонунийлиги ва самарадорлиги бўйича қабул қилинган андозалардан четга чиқиш ҳолларини аниқлашдир. Бундай ҳолатлар мавжуд бўлганида эса, уларни тузатиш ва олдини олиш бўйича тегишли чора-тадбирларни ўз вақтида қабул қилишдан иборат. Молиявий назорат ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида мавжуд бўлган ҳолда, пул жамғармалари ҳаракатининг бутун жараёнида кузатилади. Шу сабабли молиявий назорат ишлаб чиқаришда хўжалик юритиш механизмининг объектив равишда зарурий бўлган таркибий қисмидир, деб айтиш мумкин.

Молиявий назорат тушунчасининг мазмун-моҳияти ва шакллари тўғрисида иқтисодий адабиётларда ҳамон мунозарали фикрлар давом этмоқда. Россиялик иқтисодчилардан А.С.Нещитой фикрича, «Молиявий назорат – хўжалик субъектлари (корхона, муассаса, ташкилот) фаолияти билан боғлиқ молиявий масалаларни текширишда махсус шакл ва услубларни қўллаган ҳолда амалга ошириладиган ҳаракатлар ва операциялар йиғиндисидир»¹. «Молиявий назорат механизмидан нафақат услуб ва қоидаларнинг ягона тизими сифатида фойдаланилади, балки иқтисодиётнинг ривожланишига таъсир қиладиган бошқарув дастаги ҳисобланади»². Вознесенский Э. А. молиявий назорат билан молиявий фаолиятнинг ўзаро боғлиқлигига эътибор беради, у молиявий назорат чегараларини кенгайтириш кераклигини ҳаққоний равишда қўрсатади. Унинг фикрича, «молиявий назорат хўжалик муносабатларининг муайян мажмуига ҳам таъсир қилиб, реал борлиққа, ҳақиқатга мувофиқ келади. Бундай хулоса чиқаришга ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолиятини тафтиш қилиш ва текшириш

¹ Нещитой А.С. Финансы. Учебник. – М.: Дашков и К. 2008. – С.122.

² Загородников С.В. Финансы и кредит. Учеб. пособие. – М.: Омега-Л. 2009. – С. 123.

хужжатлари хизмат қилади»³. Мамлакатимизда қонунчиликнинг ривожланишининг ҳуқуқий асослари молиявий назоратдан далолат беради⁴. Молиявий назорат маблағлар ҳолати устидан олиб бориладиган назорат ёки бюджетни тўлдириш, марказлашган ва марказлашмаган пул жамғармаларидан фойдаланиш операциялари устидан олиб бориладиган назорат ва бошқа кўринишларда бўлиши мумкин. Молиявий назоратнинг моҳияти унинг вазифасида ўз ифодасини топади.

Молиявий назорат қуйидаги асосий вазифаларни бажаради:

– молиявий фаолият жараёнида қонунчиликка риоя қилишни таъминлаш;

– молиявий ресурсларнинг аҳолини назорат қилиш;

– корхона, муассаса ва ташкилотлардаги молиявий операциялар қонун асосида олиб борилиши билан бирга маблағлардан самарали ва мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишни таъмин этишдан иборат.

Шундай қилиб, юқоридагиларга асосланган ҳолда молиявий назоратга қуйидагича таъриф бериш мумкин. Молиявий назорат – бу пул маблағларини йиғиш, сарфлаш ва ундан фойдаланиш жараёнида олиб бориладиган ҳамда қонунийликни таъминлашга қаратилган давлат назоратининг бир туридир.

Молиявий назорат қуйидаги мақсадларда амалга оширилиши мумкин:

– jisмоний ва юридик шахслар томонидан давлат, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари олдидаги молиявий мажбуриятларнинг бажарилишини текшириш;

– давлат ва маҳаллий корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан уларнинг ихтиёрида ёки қундалик бошқарувида бўлган пул маблағларидан тўғри ва мақсадга мувофиқ фойдаланилаёт-ганлигини текшириш;

– юридик шахслар томонидан молиявий операциялар, ҳисоб-китоб, ҳисобот ва пул маблағларини сақлаш ҳамда сарфлашнинг қонунчилик билан ўрнатилган талабларига риоя этилишини текшириш;

– ишлаб чиқаришнинг ички захираларини аниқлаш;

– молиявий интизом бузилиши ҳолларини бартараф этиш ва огоҳлантириш.

Молиявий назоратнинг асосий вазифаларидан бири – молиявий ресурсларнинг аҳолини назорат қилишдан иборат. Ушбу назорат давлат бюджети олдидаги мажбуриятларнинг ўз вақтида ва тўлиқ ижро этилишини, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларидан фойдаланишга доир операцияларнинг тўғри амалга оширилишини текширишни назарда тутаяди. Адабиётларда молиявий назоратнинг асосий вазифалари қаторига корхоналар, ташкилотлар томонидан уларнинг тасарруфидаги пул маблағлари (бюджет маблағлари, банк ссудалари)дан тўғри фойдаланилиши ва

³ Вознесенский Э.А. Финансовый контроль. Учебник.– М.: 2003. – С. 17.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юригувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат этиш тўғрисида»ги Қонуни. 1999 йил 24 декабрь. // Давлат молия тизими. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. 1-жилд.

ташкilotлар, корхоналар ва муассасалар томонидан молиявий операциялар, ҳисоб-китобларни амалга ошириш ва пул маблағларини сақлашга оид қондаларга риоя этилишини текшириш киритилган. Яна бир вазифа сифатида бюджет интизомининг бузилишини бартараф этиш ва бунинг олдини олиш, огоҳлантириш алоҳида кўрсатилади. Улар аниқланган ҳолларда ташкilotлар, мансабдор шахслар ва фуқароларга нисбатан белгиланган тартибда жазо чоралари қўлланилади. Давлат ва хўжалик юритувчи субъектларга етказилган зарарни қоплаш таъминланади.

Мамлакатимизда давлат молиясини бошқариш соҳасида олиб борилаётган ислохотлар текширувларни ташкил этиш ва амалга ошириш мазмунини тубдан ўзгартиришни талаб қилади ҳамда молиявий назорат олдида принципаал жиҳатдан янги вазифаларни қўяди. Бу вазифалар шу билан белгиланадики, «бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш бозорнинг тармоқланган инфратузилмасини ташкил этишни талаб қилади»⁵, уларсиз «бозор механизмлари тўлиқ даражада ишлай олмайди»⁶. Бундай инфратузилмалар қаторига банк, кредит ва солиқ тизимлари, қимматли қозғалар ва фонд биржаси, суғурта ва аудиторлик хизматлари қиради.

Молиявий назорат вазифаларини амалга ошириш натижасида молиявий фаолиятда қонунийлик тамойили томонларидан бирини ифодалайдиган молиявий интизом мустақамланади. Молиявий интизом деганда, давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш вақтида белгиланган кўрсатмалар ва тартибга қатъий риоя этилиши тушунилади. Молиявий интизом талаблари юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлат органлари учун амал қилади.

Молиявий назорат давлат манфаатларини таъминлайди ва аниқ жисмоний шахслар ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига ҳимоя қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги ва «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунларига мувофиқ Давлат бюджети касса ижросининг тўғри амалга оширилиши молиявий назоратни амалга оширишни талаб қилади. Қонунийлик, объективлик, эркинлик ва мустақиллик молиявий назоратнинг тамойиллари ҳисобланади. Молиявий назорат институти давлат назорат органларининг умумий тузилишини ўзида мужассамлаштиради ва молиявий механизмнинг асосий элементи сифатида намоён бўлади. Молиявий назорат ўзаро ҳамкорликдаги икки соҳага бўлинади: давлат молиявий назорати ва нодавлат молиявий назорат.

Давлат молиявий назорати – давлатнинг асосий қонунига асосланувчи давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳуқуқий-иқтисодий фаолиятининг комплекс ҳамда мақсадли йўналтирилган тизимидир.

---

5 Каримов И. А. Ўзбекистон – ўз янгилашиш ва тараққиёт йўли. – Т.: «Ўзбекистон». 1992. 52-б.

6 Каримов И. А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўз модели – Т.: «Ўзбекистон». 1993. 46-б.

Молиявий назоратни ташкил қилишдаги аниқловчи ролни мамлакат конституцияси ўйнайди. Молиявий назоратнинг ҳуқуқий регламенти давлатларнинг турларига, унинг ижтимоий-сиёсий устқурмасига, иқтисодий ривожланиш даражасига ва мулк муносабатларига боғлиқ. Давлат молиявий назорати мамлакат миқёсида яратилган ЯИМни қиймат нисбатларида тақсимлашни қамраб олади. Давлат молиявий назорати давлат пул фондларининг шаклланиши ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ давлат пул ресурслари оқимларини мувофиқлаштиради. Давлат назоратчиларига давлат секторида амалга ошириладиган тафтиш ва текшириш билан бирга, хусусий ва корпоратив секторда назорат ўтказиладиган объект умуммиллий иқтисодий манфаатларга эга бўлса, уларни ҳам тафтиш ва текшириш ҳуқуқи берилади.

Давлат молиявий назорати – давлат молия сиёсатини амалга ошириш, молиявий барқарорлик учун шарт-шароитлар ташкил этиш учун мўлжалланган. Барча мамлакатларда давлат қурилишининг ўзига хослигига қараб, молиявий назоратнинг ўз тизими таркиб топган. Шунга қарамасдан, чет давлатларда назорат-тафтиш тармоғининг ташкил этилиши ва иш-фаолияти у ёки бу жиҳатдан кўп йиллик халқаро тажрибада ифодаланган умумий тамойилларга асосланади.

Давлат молиявий назоратининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- бюджетни тўғри тузишни ва ижро қилишни таъминлаш;
- бюджет ва солиққа доир қонун ҳужжатларига риоя қилиш;
- бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағларни мақсадли ва самарали ишлатилишини текшириш;
- бюджет ва солиқ интизомига риоя қилишни яхшилаш;
- бюджетларро муносабатлар механизмнинг фаолиятини назорат қилиш;
- банкларда ва бошқа кредит ташкилотларида бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар маблағлари айланишини текшириш;
- ҳудудларни молиявий қўллаб-қувватлашда мақсадли бюджет маблағларининг шаклланиши ва тақсимотини назорат қилиш.

Молиявий назорат ўтказувчи субъектлар нуқтаи назаридан молиявий назорат қуйидаги турларга ажратилади:

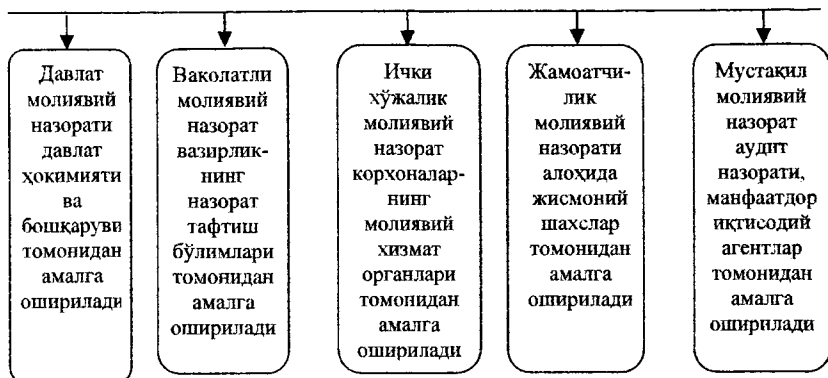
Ўзбекистонда давлат молиявий назоратини Президент, ҳукумат органлари (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, барча даражадаги Халқ депутатлари Кенгашлари) ва ижроия ҳокимиятнинг тегишли органлари амалга оширади.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимоти бўйича мамлакат бюджетини қабул қилади ва унинг ижроси устидан назорат ўрнатади»⁷.

---

⁷ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 78-модда, 8-банд. – Т.: “Ўзбекистон”. 2008. 15-б.

Молиявий назорат турлари

21-расм Молиявий назорат турлари⁸

Халқ депутатлари Кенгашлари айрим минтакаларга ажратиладиган бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш ва маҳаллий бюджетларнинг ижро этилишини назорат қиладилар. Бундан ташқари, ваколатли органлар айрим тармоқлар ва соҳаларда бюджет маблағларидан фойдаланиш устидан назорат ўрнатадилар.

Молиявий назоратни амалга ошириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентига давлат ва ижроия ҳокимият бошлиғи сифатида катта ваколатлар берилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 8-бандига мувофиқ Президент ижроия ҳокимият аппарати ва жумладан давлат молиявий назорати функцияларини амалга оширувчи органлар (Ҳисоб палатаси, Молия вазирлиги, Давлат Солиқ қўмитаси ва бошқалар)ни шакллантиради. Давлат молиявий назорати тизимида Ҳисоб палатасига муҳим ўрин ажратилади. У мустақил ва объектив орган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисоб беради. «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси тўғрисида»ги Низомга мувофиқ, унинг зиммасига назорат, мониторинг ва таҳлилий ишлар ҳамда бошқа бир қатор функциялар юклатилган.

Молиявий назорат бўйича муҳим функцияларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси бажаради. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги 1993 йил 6 майдаги Қонунининг 12-моддасига мувофиқ, у вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва бошқа давлат ва хўжалик бошқарув органлари

⁸ Финансовое право. Учебник. Под. ред. О.Н.Горбунова –М.: Юрист.2006. –С 19.

фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси давлат молиявий назоратини амалга оширувчи органлар ваколати ва функциялари тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш ва бюджетга тўловлар интизомини мустаҳкамлаш бўйича ҳукумат комиссияси ҳамда Республика пул-кредит сиёсати комиссияси ташкил этилган бўлиб, уларга давлат молиявий назорати соҳасида катта ваколатлар берилган. Ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш ва бюджетга тўловлар интизомини мустаҳкамлаш бўйича ҳукумат комиссияси Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ўзининг минтақавий комиссияларига эга. Мазкур Комиссия томонидан унинг ваколати доирасида қабул қилинган қарорлар вазирликлар, идоралар, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, тижорат банклари, мулкчилик шаклидан қатъи назар, хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда уларнинг бирлашмалари (хўжалик уюшмалари), мансабдор шахслар ва фуқаролар ижро этиши учун мажбурий ҳисобланади.

Давлат молиявий назоратнинг асосий мақсади – давлат ғазнаси учун пул ресурсларининг максимал даражада тушишини назорат қилиш ва давлат харажатларини минимал равишда амалга оширишни назорат қилиш, яъни тежамкорликка риоя қилиш ҳисобланади.

Мулкчилик шаклларида қатъи назар, хўжалик юритувчи субъектларни текширишни тартибга солиш, назорат органлари томонидан уларнинг фаолиятига асоссиз равишда аралашувга йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Текширувларни тартибга солиш ва назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш тўғрисида»ги Фармони билан Республика назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш Кенгаши тuzилди. «Кенгаш хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат назорат этиш соҳасидаги марказий мувофиқлаштирувчи орган ҳисобланади. Кенгаш қарорлари хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш бўйича давлат назоратини амалга оширишга ваколат берилган барча органлар учун мажбурий ҳисобланади»⁹. Кенгаш таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади. Кенгаш ўз фаолиятини “Республика назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш кенгаши тўғрисида”ги низомга асосан амалга оширади. Кенгаш назорат органлари томонидан назоратни тартибга солиш соҳасидаги қонунчиликка қатъий риоя этиши, хўжалик юритувчи субъектларнинг назорат органларининг ноқонуний ҳаракатлари устидан тушган аризаларни ўз вақтида кўриб чиқиши, улар юзасидан қарорлар қабул қилиши ва олиб борилаётган ишларнинг натижалари тўғрисида ҳукуматга мунтазам равишда ахборот бериб туриши шарт.

---

⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Текширувларни тартибга солиш ва назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш тўғрисида»ги 1503-сон Фармони. 1996 йил 8 август.

13.2. Бюджет ижросида назоратни амалга ошириш усуллари

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фукаролик жамиятини ривожлантириш даврида ғазначилик тизимида дастлабки назорат тобора кўпроқ роль ўйнамоқда. У молия операцияларини амалга оширишдан олдин ўтказилиб, огоҳлантирувчи хусусиятга эга. Бозор муносабатлари иктисодий хатолар, хўжасизлик ва конунбузарликлар натижасида юзага келадиган зарар, зиёнлар ва йўқотишлар билан тўғри келмайди. Уларни имкон қадар камайтириш учун молиявий режаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш босқичида ноқонуний ҳаракатлар, камчилик ва тартиббузарликларнинг олдини олишдан иборат бўлган, яхши йўлга қўйилган дастлабки молиявий назорат тизими бўлиши зарур.

Жорий назорат – молиявий назоратни оператив бошқариш ва тартибга солиш жараёнининг узвий қисмидир. У молиявий режаларни ижро этиш босқичида амалга оширилиб, асосий мақсади – белгиланган донрадан четга чиқишларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш юзасидан зарур чоратадбирларни қабул қилишдан иборат.

Якуний назорат (давомий молиявий назорат) – барча молиявий режалар бажарилганидан кейин, йўл қўйилган камчиликлар бартараф этиб бўлмайдиган вақтда амалга оширилади. Бироқ ўтган давр учун молиявий фаолият натижаларини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш дастлабки ва жорий назорат камчиликларини аниқлаш ҳамда келгусида молия интизоми бўзилишига йўл қўймаслик бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун имкон беради.

18-жадвал

Молиявий назоратнинг муддатлари бўйича турланиши

Дастлабки назорат	Жорий назорат	Якуний назорат
1. Корхоналар молиявий режасини тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёнидаги молиявий назорат.	Молиявий режанинг бажарилиши, бюджет даромадлари ва харажатларининг бажарилиши тўғрилигини текшириш мақсадида амалга оширилади.	Амалга оширилган молиявий операцияларнинг сўнги натижаларининг самарадорлигини текшириш ҳисобланади
2. Бюджет ташкилотлари сметасининг назорати.	Бу ерда тезкорлик ва эгилувчанлик муҳим роль ўйнайди	
3. Давлат бюджети лойиҳасини тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёнидаги молиявий назорат		

Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси тизимида асосан дастлабки ва жорий назорат шакллари мавжуд. Дастлабки назорат жараёни харажатлар сметасини текшириш билан бошланади. Мазкур текширишларни амалга оширишда қуйидагиларни эътиборга олиш лозим:

– Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари, идоралари, тегишли ҳокимиятлар бошқармалари ва бўлимлари томонидан республика, вилоят, шаҳар (шаҳарга бўйсунувчи туман) ва туман бюджетларини тузиш учун тақдим қилинган смета молиявий ҳужжатларини ҳар томонлама чуқур таҳлил қилишни амалга ошириш, маблағларга бўлган эҳтиёжни аниқлашда молия-бюджет қонун ҳужжатларига қатъий риоя қилиш ва бюджет маблағларини белгиланган мақсадларга иктисод қилиб йўналтиришга эришиш;

– Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари, идоралари, тегишли ҳокимиятлар бошқармалари ва бўлимлари томонидан бюджет ташкилотлари харажатлар сметаларини кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва ўз вақтида етказиш бўйича ишларни тўғри ташкил этишни таъминлашга эришиш;

– махсус маблағлар сметалари бўйича даромад ва харажатларнинг қонуний ҳосил қилинишига ҳамда асосли режалаштиришга эътибор қилиш, бунда даромадларни янада тўлиқ ҳисобга олиш, ўтадиган пул маблағлари қолдиғини, мазкур маблағларнинг тежамли ва мақсадли ишлатилишига эътибор бериш;

– сметани режалаштиришда аниқланган камчиликларни тезлик билан бартараф этиш бўйича чоралар қўллаш, сметалар бўйича аниқланган ортиқча маблағлар миқдорини, ташкилотлар раҳбарларини огоҳлантирган ҳолда, бюджетдан ажратиладиган маблағларни қисқартириш.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг зиммасига давлат молиявий назоратини амалга ошириш бўйича қуйидаги асосий вазифалар ва функциялар юклатилган:

– республика вазирликлари, қўмиталари, идоралари ва корхоналари томонидан республика бюджетининг ижро этилиши, Марказий банк ва бошқа банклар томонидан бюджетнинг касса ижроси қондаларига риоя этилиши ҳамда банклар томонидан капитал қўйилмалар ва бюджетдан ажратилган маблағлар ҳисобидан амалга ошириладиган бошқа чора-тадбирларнинг молияланиши устидан назоратни амалга ошириш;

– қимматли қоғозлар бозори шаклланиши, қимматли қоғозлар эмиссияси ва ҳаракатини назорат қилиш, молия бозорини шакллантиришга доир ишларни мувофиқлаштириш;

– Республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобидан молиялаштириладиган, шунингдек, барча кўринишдаги қимматбаҳо металлар ва қимматбаҳо тошларни қазиб олувчи, қайта ишловчи ҳамда улардан бошқа мақсадлар (экспорт учун) учун фойдаланувчи корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар молиявий-хўжалик фаолиятини тафтиш қилиш ва текшириш.

Молия вазирлиги ҳузурида Назорат-тафтиш бош бошқармаси “Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Назорат-тафтиш бош бошқармаси ва унинг ҳудудий назорат-тафтиш бошқармалари тўғрисида”ги Низомга асосан фаолият юритади. Назорат-тафтиш бош бошқармаси ва

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар назорат-тафтиш бошқармаларининг асосий вазифалари бюджет жараёнининг барча босқичларида бюджет интизомига риоя этилишини назорат қилишдир. Бош назорат-тафтиш бошқармаси ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар назорат-тафтиш бошқармалари ўз иш-фаолиятларини Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган йиллик иш режаларига асосан амалга оширадilar. Улар, зарур бўлган ҳолларда, молия органлари ва бюджет муассасалари фаолиятини режадан ташқари тафтиш ва текширувдан ўтказадilar, махсус ваколатли орган рухсати билан эса, хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолиятини тафтиш ва назорат қиладilar.

Давлат молиявий назорат тизимида идоравий молиявий назорат ажрати-либ, у вазирликлар, идоралар ва бошқа давлат бошқарув органлари томонидан уларнинг тизимига кирувчи корхона, ташкилотлар ва муассасаларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Текширувларни тартибга солиш ва текширувчи органларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш тўғрисида»ги 1996 йил 8 августдаги ПФ-1503-сонли Фармони билан хўжалик юритувчи субъектларни текширувчи идоравий тафтиш хизматларининг фаолияти тўхтатилди. Шу муносабат билан вазирликлар, идоралар (Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси ва Молия вазирлигидан ташқари), компаниялар, корпорациялар, уюшмаларга мавжуд тафтиш хизматларини тугатиб, уларнинг таркибига кирувчи хўжалик юритувчи субъектларда фаолиятни таҳлил этишнинг аудиторлик шаклларини қўллаш ҳақида қўрсатма берилди. Бюджет назоратини амалга оширишдан мақсад – бюджет маблағларини шакллантириш ва ишлатишда мақсадлилиқ, самарадорлик, тартиблилик, қонунийликнинг таъминланишига эришишдир.

Нодавлат молиявий назорати ички (ички фирма, корпоратив) ва ташқи (аудиторлик) назоратларга бўлинади. Назоратнинг давлат ва нодавлат турлари ўтказиш усулларига кўра ўхшаш бўлиши билан бирга охириги мақсадлари бўйича бир-биридан кескин фарқ қиладди. Нодавлат молиявий назоратнинг асосий мақсади эса, хўжалик субъектлари томонидан давлат ҳисобига солиқлар ва бошқа иктисодий агентларга қилинадиган харажатларни мини-маллаштириш ҳисобига қўйилган капиталлар ҳисобига фойда нормасини ошириш ҳисобланади. Молиявий назоратнинг турли усул ва шаклларини қўллаш бир қанча омилларга боғлиқ, уларга молиявий назоратни амалга оширувчи органларнинг ҳуқуқий аҳволи, назорат объектлари ва мақсадлари, назорат ҳуқуқий муносабатларининг юзага келиш асослари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, молиявий назоратнинг усуллари сифатида текширув, тафтиш ҳамда қарши текширув ва назорат тартибидаги текширув мустаҳкамлаб қўйилган. «Назорат органлари томонидан ўтказиладиган хўжалик юритувчи субъектлар

фаолиятини текширувларни мувофиқлаштириш тартиби тўғрисида»ги Низомда назоратнинг кўрсатилган усулларига қўшимча равишда яна қисқа муддатли текширув, комплекс (ялпи) текширув ва режадан ташқари текширув ҳам назарда тутилган.

Текширув – назорат органлари томонидан хўжалик юритувчи субъектларнинг уларнинг фаолиятини тартибга солувчи қонунлар ва бошқа қонунчилик ҳужжатларини ижро этишлари устидан бир марта ўтказиладиган назоратдир. Барча турдаги текширувлар молиявий назоратнинг самарали усуллари сифатида тан олиниб, уларнинг ижобий томонларини камайтирмаган ҳолда, шуни қайд этиш зарурки, тафтиш алоҳида аҳамият касб этади. Молиявий назоратнинг мазкур усули ўзининг мақсади ва объектлари нуқтаи назаридан ҳам, молия интизомини самарали таъминлай олиши жиҳатидан ҳам энг муҳим назорат ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, тафтиш – хўжалик юритувчи субъектларнинг молия ва солиқ масалалари бўйича қонунчиликка риоя этишлари, солиқ органлари, давлат статистика органлари ва банкларга тақдим этиладиган ҳисоб юритиш ва ҳисоботлари тўғрилигини назорат этиш мақсадида уларнинг бухгалтерия, молиявий ва бошқа ҳужжатларини текширишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1999 йил 4 январдаги 1-сонли Йўриқномада тафтишларнинг мақсад ва вазифалари, тафтишни ташкил этиш ва ўтказиш, уларнинг натижаларини расмийлаштириш ҳамда аниқланган молия интизомини бузишлар ва камчиликларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар қабул қилиш тартибини белгилайди. Тафтишнинг асосий вазифалари текширув объектига қараб фарқланади. Молия органларининг иш фаолиятини тафтиш қилиш вақтида қуйидагилар текширилади:

- бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш ва ижро этиш тартибига риоя этилиши;

- бюджетда назарда тутилмаган чора-тадбирлар учун сарфланган қўшимча харажатларнинг қонунийлиги;

- молия органлари иқтисодий ва назорат ишларининг аҳволи, бюджет муассасаларининг молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисидаги ҳисоботларни таҳлил этиш бўйича ишлар, молия органлари томонидан иқтисодий ва назорат ишлари режасининг бажарилиши, юқори молия органлари топшириқ, вазифаларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши;

- молия органи аппаратини сақлаш учун харажатлар сметасининг ижроси, молия органида бухгалтерия ҳисобининг аҳволи ва ҳисобот тузишнинг тўғрилиги;

- молия органларига молия органлари ходимларининг хатти-ҳаракатлари устидан келиб тушган шикоятлар ҳамда молия интизომи бузилганлиги тўғрисида фуқаролардан тушган ариза ва хатларни кўриб чиқишга доир ишларнинг ҳолати.

Режали текширувлар – бир йил (бир чорак)га мўлжалланган режа-графиклар асосида ўтказилади. Бундай текширувларни ўтказиш ва тасдиқланган режа-графикларга тузатишлар киритиш тўғрисидаги таклифлар назорат органлари томонидан Ўзбекистон Республикасининг Республика Назорат органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгашига тақдим этилади. Назорат органлари объектларни, улар фаолиятининг мезонлари ва ўзига хос томонлари ҳисобга олинган ҳолда, ишлаб чиқилган текширувлар режа-графикга киритиш учун уларни синчиклаб танлаб оладилар. Ушбу таклифлар асосида текширувларнинг йиллик (чораклик) режа-графиклари, уларда комплекс текширувлар ажаратилган ҳолда, ишлаб чиқилади ва тасдиқланади. Режадан ташқари текширувлар (қиска муддатли текширувлар) назорат органлари томонидан Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги Қонуни талаблари асосида ўтказилади. Юқорида кўрсатиб ўтилган назорат турлари барча назоратни олиб боровчи органлар фаолиятига хосдир. Бундан ташқари, молиявий назоратни мажбурий ва ихтиёрий назоратларга бўлиш мумкин.

Мажбурий назорат куйидаги ҳолларда олиб борилади:

а) қонунчиликда кўрсатилган ҳолларда, масалан, бюджет ижроси устидан вакиллик органларининг олиб борадиган назорати;

б) ваколатли давлат органларининг қарорига биноан, масалан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг қарорига биноан олиб бориладиган назорат.

Ихтиёрий назорат – хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақил қабул қилган қарорлари асосида амалга оширилади. Молиявий назоратни умумдавлат ва соҳавий назоратларга бўлиш мумкин. Умумдавлат назорати Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси томонидан қимга бўйсунушидан қатъи назар, барча объектлар устидан олиб борилади. Соҳавий назоратни ўз ички соҳавий ва ички хўжалик назоратига бўлиш мумкин. Ички соҳавий назорат вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари томонидан ўзига бўйсунувчи ташкилотларга нисбатан олиб борилиши мумкин. Назоратнинг бу турини амалга ошириш учун вазирликларда, давлат қўмиталарида назорат-тафтиш бўлимлари ташкил қилиниши мумкин. Ички хўжалик назорати ташкилотларнинг ўзида ташкил этилган бўлимлар (хизматлар) томонидан олиб борилади. Давлат ва маҳаллий ички хўжалик назорати, масалан, бухгалтерия бўлимлари томонидан амалга оширилиши мумкин.

Молиявий назоратни олиб боровчи давлат органларига қараб қуйидагиларга бўлишимиз мумкин: вакиллик органлари томонидан олиб бориладиган молиявий назорат; Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан олиб бориладиган молиявий назорат; умумий ваколатли ижро ҳокимияти органлари томонидан олиб бориладиган молиявий назорат; махсус ваколатли ижро ҳокимияти органлари томонидан олиб бориладиган молиявий назорат ва бошқалар.

Молиявий назорат тизими – назорат қилиш субъектлари, назорат объектлари ва назоратни амалга ошириш шакллари, усуллари ва воситаларини ўз ичига олади. Молиявий назорат тизими таркибида – субъектлар (назорат қилувчилар), объектлар (назорат қилинувчилар) назоратнинг усул ва воситаларини биргаликда жамлайди. Бошқача қилиб айтганда, молиявий назоратнинг объектига молиявий ресурсларнинг ҳаракати, шаклланиши, фойдаланишдаги тақсимлаш усуллари, шунингдек, иқтисодийнинг барча тармоқларидаги жамғарма шаклидаги пул ресурслари ҳам қиради.

Молиявий назоратнинг мақсади – текширилаётган объектдан амалдаги молиявий қонунчилик талабларига қай даражада риоя этилаётганлигини аниқлаш, қонунбузарлик ҳолатлари аниқланган тақдирда уни бартараф қилиш чораларини кўриш, айбдор шахсларни ва уларнинг жавобгарлиги масалаларини ҳал этиш, келгусида шундай қонунбузарликлар юз беришига йўл қўймаслик салбий шарт-шароитларга барҳам бериш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Молиявий назорат қилиш объектларига кўра: бюджет назорати, бюджетдан ташқари жамғармалар юзасидан назорат, солиқ назорати, валюта назорати, кредит назорати, суғурта назорати, инвестиция назорати, пул массаси бўйича назоратдан иборат.

Давлат молиявий назорати амалга ошириш усулларига кўра гуруҳланади: текширув, тадқиқ этиш, молиявий таҳлил, мониторинг, аудит, тафтиш (21-расм).

22-расм. Давлатнинг молиявий назоратини амалга ошириш усуллари

Молиявий назоратнинг муҳим шаклларидан бири бюджет назорати ҳисобланади. Бюджет назорати орқали давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари мунтазам равишда тасдиқланган бюджетнинг даромад ва харажатлар режаларини тўлиқ ҳамда сифатли бажарилишини назоратга олиш, уларнинг бажарилишига таъсир қилувчи турли салбий омилларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш учун зудлик билан зарур чора-тадбирлар белгилаш имкониятига эга бўлади. «Назоратнинг услубий йўлларида фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш билан молиявий назорат яхшиланади. Хужжатлар асосидаги назорат усуллари расмий ва арифметик текширув, юридик баҳолаш, мангикий назорат, муқобил текшириш, ҳисоботларнинг санок баҳоси; фактлар бўйича назорат усуллари: рўйхатга олиш, экспертиза, кўз би-

лан кузатиш, назорат ўлчови, назорат тарикасида ишга тушириш, вақтни аниқ ўлчаш, иш кунни таксимланишини ўрганиш, лаборатория таҳлилидан иборат.

Назорат тамойилларига қўйидагиларни киритиш мумкин: режалilik, тизимlilik, узлуксизlilik, қонунийlilik, объективlilik, ошқоралик, самаралиlilik.

Назорат услубларига қўйидагилар киради: таҳлил, синтез, инвентаризация, бажарилаётган ишнинг назорат ўлчови, танлаб кузатиш, узлуксиз кузатиш, лойиҳалар ва смета ҳужжатлари экспертизаси, эксперимент, аналитик ҳисоб услуби, иқтисодий таҳлил, статистик ҳисоб, камерал текширув, ёппасига текшириш, танланма тартибда текшириш ва умумий маънода молиявий ҳужжатларни текшириш.

Молиявий ҳужжатларни текшириш – журнал, китоб, харажатлар сметаси (иловалари билан), билдиришнома, хўжалик шартномаси (иловалари), сўровнома, ҳисоб-фактура, юк-хати, солиштирма далолатнома, тўлов топшириқнома, шахсий ҳисобварақдан кўчирма, чеклар, корешоклар ва бошқаларни текшириш.

– камерал усул – ғазначилик операцияларини компьютердаги тегишли ғазначилик дастури орқали назорат тушунилади;

– ёппасига текшириш – муайян даврдаги ғазначилик операцияларини молиявий ҳужжатларни ёки камерал усулда барча тўлиқ текширишларни қамраб олади;

– танланма тартибда текшириш – муайян даврдаги ғазначилик операцияларини молиявий ҳужжатларни ёки камерал усулда танлаб текшириш тушунилади.

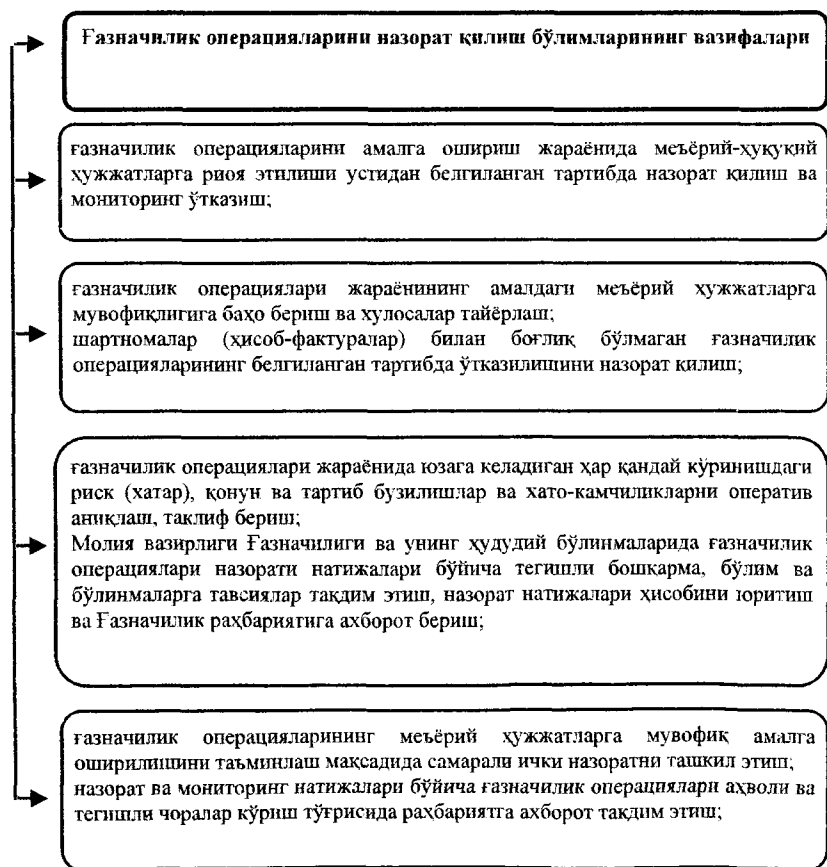
13.3. Ғазначиликда маҳаллий бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаганларидек, «Давлат бюджетини бошқаришга қаратилган ғазначилик хизмати институтини ривожлантириш ва мустахкамлаш бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини анча оширади»¹⁰. Мана шу жараёнларда молиявий назоратни қучайтириш масалаларига алоҳида эътибор берилади.

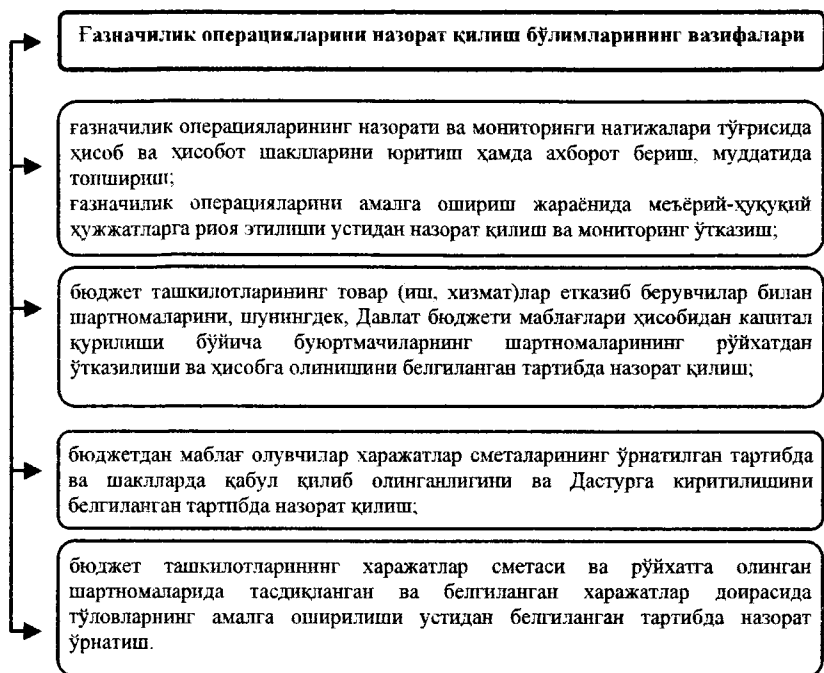
Бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотларнинг бюджет интизомига риоя қилишини яхшилаш муаммоси ҳозирги кунда ҳам долзарблигича қолмоқда. Бюджет жараёнида баъзи ҳолларда бюджет таснифига етарлича эътибор берилмаётганлиги бюджет ижросида аниқлик ва тўлиқлик тамойилларига зид бўлмоқда, натижада бюджет маблағларининг

¹⁰ Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ва 2008 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. 2008 йил февраль.

самарадорлиги чегараланмоқда. Ҳар бир мамлакатда давлат алоҳида субъект бўлиши билан бирга жамиятни бошқарувчи асосий ўзак ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида шунини унутмаслик зарурки, давлат даромадларини доимо кўпайтириш билан бир қаторда харажатлар самарадорлигини ошириб бориш зарур. Молиявий назоратни давр талабига мос равишда ташкил этиш орқали давлат харажатлари самарадорлигини ошириш мумкин. Харажатлар самарадорлигини яхши ва тўлиқ йўлга қўйишда молиявий назоратни одилон ва оқилон ташкил этиш лозим. Молиявий назоратдан энг кўп самара унинг барча шаклларининг ўзаро ҳаракатида эришилиши мумкин. Айниқса, бу – бюджет маблағларини талон-торож қилишга қарши курашда зарур. Содир бўлаётган ўғирликларнинг олдини олиш, бундай ҳолатларнинг сабабларини аниқлаш, келгусида уларга йўл қўйилмаслиги учун ўзаро боғлиқ бўлган чора-тадбирлар тизимини ўз ичига қамраб олиши керак.

23-расм. Фазначилик операцияларини назорат қилиш бўлимларининг вазифалари

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Фазначилиги тизимида Фазначилик операцияларини назорат қилиш бўлими мутахассислари Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат бюджетининг фазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 594-сонли Қарорига мувофиқ ташкил этилган. Мазкур Қарор ижросини тўлиқ таъминлаш мақсадида фазначилик операцияларини назорат қилиш бўлими (сектор, гуруҳ)ларига бир қатор масъулиятли вазифалар юклатилди.

Иқтисодийётнинг турли тармоқлари билан бюджетнинг кўпқиррали алоқаларини бюджет кўрсаткичларининг аниқ манзилли характери ифодалайди ва бюджет маблағларини иқтисодийётнинг турли тармоқларида тўғри ишлатилишини назорат қилишга асос яратади. Бюджет даромадлар ва харажатлар кўрсаткичлари тизими орқали назорат қилинади. Молия, бюджет, солиқ интизомига етарли даражада риоя қилинмаётганлиги ва бюджет маблағларининг мақсадсиз ишлатилиш ҳолатларининг мавжудлиги барча мамлакатларда давлатнинг молиявий назоратини кучайтириш зарурлигини кўрсатмоқда. Иқтисодийёти ривожланган бирон-бир мамлакат йўқки, молия соҳасида давлатнинг назорат органлари мавжуд бўлмасин.

Мамлакатимиз мустақилликни қўлга киритгач, энг аввало, эркин бозор иқтисодиётига ўтиш, иқтисодиётни эркинлаштириш, кўп укладли тизимни яратиш, жаҳондаги ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиб, бозор инфраструктурасини яратиш йўлида муҳим стратегик мақсадлар ишлаб чиқилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ва бозор муносабатлари ривожланган тақдирда ҳам молиявий назоратнинг салоҳияти пасаймасди, балки ошиб боради. Бу шароитда молиянинг ўзи каби молиявий назоратнинг ҳам мақсад ва вазифалари, шакллари тубдан ўзгаради. Энди у фақат жазоловчи орган сифатида эмас, балки давлатнинг ўз вазифаларини бажариш учун зарур бўлган маблағларнинг тўлиқ тўпланиши, бюджет маблағларидан мақсадли, самарали харажат қилишни назорат қилиш, маслаҳат ва кўрсатмалар бериш каби вазифаларни бажаради.

Ҳазначиликда бюджет ташкилотларининг товар (иш, хизмат)лар етказиб берувчилар билан шартномалари, шунингдек, Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан капитал қурилиш бўйича буюртмачиларнинг шартномалари харажатлар сметасида кўрсатилган суммалар ва мақсадларга қатъий равишда тузилиши устидан қаттиқ назорат ўрнатиш асосида мазкур шартномаларни мажбурий рўйхатдан ўтказиш тартибини жорий этиш орқали бюджет ташкилотларининг мақсадга номувофик, асоссиз харажатларининг олди олинади.

Ҳазначиликка қўйидаги асосий вазифалар юклатилган:

– Давлат бюджетинининг касса ижроси, жумладан, тушадиган даромадларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш, бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметалари ижроси ва Давлат бюджети ижроси тўғрисида ҳисобот тузиш;

– Давлат бюджети маблағларини ягона ҳазначилик ҳисобрақами, шунингдек, тегишли бюджетлар даромадлари ва харажатлари ўртасидаги касса узилишларининг олдини олишни таъминлайдиган ҳудудий ҳазначилик ҳисобрақамларини жорий этиш орқали бошқариш;

– бюджет ташкилотларини, шу жумладан мудофаа ва хавфсизлик тузилмаларини молиялашга йўналтириладиган бюджет маблағларидан фойдаланишни мақбуллаштириш устидан мониторингни амалга ошириш, бунда улар томонидан тузилаётган шартномаларнинг сифати таъминланишини, уларнинг мақсадга мувофиқлиги ва нарх-наво ечимини назарда тутиш, амалда воситачилик хизматларидан воз кечиш;

– харажатлар сметаси ва рўйхатга олинган шартномаларда назарда тутилган қатъий суммалар доирасида товар (иш, хизмат)лар етказиб берувчиларнинг бевоҳита ҳисобрақамларига бюджет маблағлари олувчилар номидан ва уларнинг топшириғи бўйича тўловларни амалга ошириш орқали тўлов интизомига сўзсиз риоя этилиши устидан таъсирчан назоратни таъминлаш;

– Давлат бюджети ҳазна ижросининг бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисоботини юритиш, Давлат бюджети ижроси ҳақида ахборот йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг давлат

ички ва ташки қарзларига хизмат кўрсатиш, Ўзбекистон Республикаси кафолатларини ижро этиш.

Ҳазначилик операциялари – Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг ғазна ижроси, жумладан, тушадиган даромадларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш ва ҳисобини юритиш, бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметалари ижроси ва бюджет ижроси тўғрисида ҳисоботлар билан боғлиқ жараёнларни ўз ичига камраб олади. Давлат молиясини бошқариш тизими устидан назоратни такомиллаштириш ресурсларни Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг амалга ошираётган сиёсатига ва устувор йўналишларига мувофиқ тақсимлаш, ресурслардан самарали фойдаланишга таъсир кўрсатиш ва умумий солиқ-бюджет интизомини таъминлаш каби вазифалар ечимига қаратилди. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг давлат молиясини бошқаришни ислох қилиш стратегиясига кўра, Молия вазирлиги Ҳазначилигида Ички назорат тизимини ривожлантириш концепциясига мувофиқ Давлат молиясини бошқариш тизими устидан назоратни такомиллаштириш пировард мақсад қилиб белгиланди.

Ҳазначилик тизимини қўллаш натижасида бюджет ижроси самарадорлигини ошириш мумкин, яъни мақсадсиз харажатларни амалга ошириш ҳолатларига чек қўйилади. Бюджетдан ажратилаётган тўловларни ўз муддатларида ўтказилиши ҳамда иқтисодий таҳлилларни ўтказишда қўлланиладиган ҳисоботлар сифатини ошириш орқали бухгалтерия ҳисоб-китоби маълумотлар тезкорлиги ва аниқлиги ўсишига эришилади.

Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизимини бошқариш соҳасида чуқур иқтисодий ўзгаришлар юз бермоқда. Бу ўзгаришлар, аввало, турли мулк шакллари эга субъектларининг юзага келиши ва бюджет ташкилотлари билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг тубдан ўзгариши билан боғлиқ. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай муносабатларнинг йил сайин кенгайиб бориши бюджетнинг аҳамияти ошиб боришида ўз аксини топмоқда. Давлат бюджетининг касса ижросини самарали тарзда ташкил этиш, Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни янада кучайтириш, Давлат бюджети маблағларини ғазначилик тизимида бошқариш орқали бюджетнинг иқтисодиётдаги роли янада кучайтирилмоқда.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджетдан маблағ олувчилар, молиявий назорат, ички назорат, мониторинг, камерал назорат, текширув, харажатлар сметаси, давлат молиявий назорати, Ҳисоб палатаси, тафтиш, аудит, бюджет ташкилотлари, ҳўжалик субъектлари, бюджет маблағларининг самарадорлиги.

Назорат саволлари:

1. Молиявий назоратнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
2. Молиявий назорат қандай максатда амалга оширилиши мумкин?
3. Давлат молиявий назоратининг вазифалари нималардан иборат?
4. Молиявий назорат турларини айтиб беринг.
5. Молиявий назорат муддатлари бўйича қандай турланади?
6. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги зиммасига давлат молиявий назоратини амалга ошириш бўйича қандай вазифалар ва функциялар юклатилган?
7. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Назорат-тафтиш Бош бошқармаси ва ҳудудий назорат-тафтиш бошқармалари тўғрисида нима дея оласиз?
8. Молия органларининг иш фаолиятини тафтиш қилиш вақтида нималар текширилади?
9. Давлат молиявий назорати амалга ошириш усулларига кўра қандай гуруҳланади?
10. Ҳазначиликка молиявий назорат бўйича қандай вазифалар юклатилган?
11. Бюджет жараёнида ҳазначилик операциялари тўғрисида нима дея оласиз?
12. Ҳазначиликда бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш масалалари қандай ҳал этилади?

14-Боб. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА ҒАЗНАЧИЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

14.1. Ғазначиликда давлат мақсадли жамғармалари ва ташкилотларнинг бюджетдан ташқари маблағларини бошқариш

Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби Ғазначилик томонидан, шунингдек, давлат солиқ ва божхона хизмати органлари, бюджет ташкилотлари ҳамда давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар томонидан Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларининг ягона режаси ва бюджет таснифи асосида ташкил этилади ҳамда амалга оширилади. Давлат бюджети ғазна ижросининг асосий принциплари кассанинг ягоналиги ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этишнинг ягоналигидан иборат. Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби Ғазначилик, давлат солиқ ва божхона хизмати органлари, бюджет ташкилотлари ҳамда давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар томонидан Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларининг ягона режаси ва бюджет таснифи асосида ташкил этилади ҳамда амалга оширилади¹.

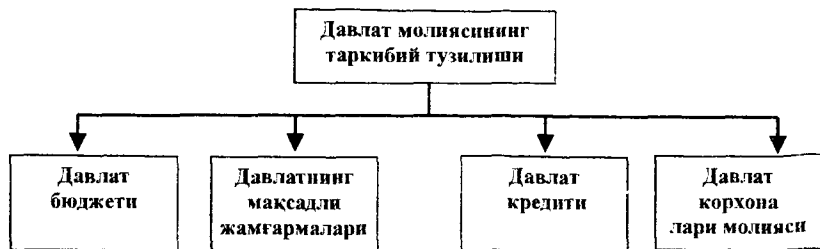
Бюджет тизимида ғазначилик механизмнинг самарадорлиги оширилади ва бюджет муносабатларини тартибга солишнинг замонавий йўналишлари ишлаб чиқилади. Ўзбекистонда давлат молиясини бошқариш, Ғазначилик институтини ташкил этиш, Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизимини ислох қилиш ҳамда бозор талабларига мос келувчи ғазначилик хизматини жорий этиш билан боғлиқ жараёнларни ўрганиш зарурияти кучаяди. Турли даражадаги бюджетларнинг барча даромадларини жамлаш ва маблағларини тақсимлашда амалдаги механизм такомиллаштирилади.

Давлат бюджетига тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар ягона ғазна ҳисобварағига киритилиб, улар Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари даромадларида акс эттирилади. Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари ягона ғазна ҳисобварағига киритилиб, улар маскур ташкилотларнинг даромадларида акс эттирилади.

Давлат бюджетининг харажатлари ягона ғазна ҳисобварағи ёки Ғазначиликнинг банк ҳисобварақларидан белгиланган муддатларда ва Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджет, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларининг қолдиқлари доирасида амалга оширилади.

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бюджети ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонуни. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент. 2007. -366.

24-расм. Давлат молиясининг таркибий тузилиши

Давлат молияси миллий даромад ва миллий бойлик қийматининг бир қисмини давлатга қарашли корхона, ташкилотларнинг пул фондига айлантиради. Уларнинг иқтисодий ўсишини таъминлаш, жамият аъзоларининг умумий эҳтиёжини қондириш, мамлакатни идора қилиш учун тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги муносабатлар йиғиндисидир. Давлат молияси ёрдамида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, фан-техника тараққиёти, ижтимоий эҳтиёжни қондириш масалаларини, давлат ва жамият хавфсизлигини таъминлаш соҳалари самарали тартибга солинади. Шу йўл билан давлат жамиятнинг кам таъминланган ва ёрдамга муҳтож бўлган қатламларини ижтимоий ҳимоя қилади, иқтисодиёт соҳаларини ривожлантириш чораларини кўради. Мамлакатда давлатнинг бюджет-фискал сиёсати макроиқтисодий барқарорликка эришишнинг муҳим омилларидан саналади. Иқтисодий ўсиш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва инвестиция муҳитини яхшилашда мамлакатдаги фискал сиёсат алоҳида ўрин тутаяди ва бу масалаларни такомиллаштириш лозимлиги бугунги кун миллий иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий талабидир.

«Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни белгилаш, жорий этиш, ҳисоблаб чиқиш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига ва давлат мақсадли жамғармаларига тўлаш билан боғлиқ муносабатларни, шунингдек, солиқ мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиди»².

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида давлатнинг молиявий ресурсларини самарали бошқариш ва ғазнани тўлдиришнинг аҳамияти беқиёс ҳисобланади. Шу сабабли республикамизда Давлат бюджети ижросини амалга оширишда давлат мақсадли жамғармаларини ғазначилик тизимига ўтказиш зарурияти пайдо бўлди.

² Ўзбекистон Республикасининг «Солиқ кодексини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. 2007 йил 25 декабрь.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларида мақсадли жамғармалар даромадларининг
сальмони³

	Й И Л Л А Р											
	2006		2007		2008		2009		2010		фонда	
	миқдори млн.сўм	фонда	миқдори млн.сўм	фонда	миқдори млн.сўм	фонда	миқдори млн.сўм	фонда	миқдори млн.сўм	фонда		
Давлат бюджети даромадлари (Мақсадли жамғармаларсиз)	3310854,0	69,9	5100867,9	59,9	7108257,4	59,3	10421382,5	61,8	13116396,9	61,5		
Давлат мақсадли жамғармалари даромадлари (Пенсия жамғармаси, Йўл жамғармаси, Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи жамғарма, Давлат мулк қўмитасининг махсус хисоббрақаме)	1274001,1	30,1	2165915,5	25,2	3200362,5	26,7	4963075,5	29,4	6205612,1	29,1		
Ўзбекистон Республикаси Тўқсанчи ва тараққиёт жамғармаси	-		928508,4	10,8	1115646,0	9,3	762888,0	4,5	1529734,5	7,0		
Мақтаб таълими жамғармаси	-		364550,0	4,1	494369,6	4,1	577335,1	3,4	315487,2	1,7		
Молчи вазирилик Хўзурдаги ерларнинг мелiorатив хўлатини яхшилаш фонди	-		-	-	75000,0	0,6	130000,0	0,9	150000,0	0,7		
Давлат бюджет даромадларининг жами	4730862,1	100,0	8559841,8	100,0	11993634,0	100,0	16854681,0	100,0	21317230,7	100,0		

³ Маълум: Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроектисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1024-сон Қарорига мувофиқ, «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигида 2009 йилдан бошлаб (рўйхатга мувофиқ) давлат мақсадли жамғармалари ва бошқа бюджетдан ташқари фондлар даромадлари ва харажатларининг фазначилик ижроси механизмларини жорий этиш чора-тадбирлари амалга оширилиши таъминланади»⁴.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Молия вазирлигининг Фазначилиги бюджет ташкилотлари ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки билан биргаликда 2009 йилнинг январь ойида ўтказилган операцияларни 2008 йилги Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирган ҳолда 2008 йилги Давлат бюджети ижроси бўйича қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда яқуний операциялар ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2008 йил 4 августдаги 125-сонли буйруғи ҳамда 2008 йил 27 ноябрдаги КК/31-03/3-34-14-258-сонли хатига асосан Республика давлат мақсадли жамғармалари, яъни Мактаб таълим жамғармаси, Йўл жамғармаси, Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш жамғармаси, Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси ҳамда Давлат мулкни бошқариш давлат жамғармалари 2009 йил 1 январдан фазна ижроси билан қамраб олинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроектисодий кўрсаткичлари прогноз ва давлат параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-1024-сонли Қарорига мувофиқ, Давлат мақсадли ва бошқа бюджетдан жамғармаларининг даромад ва харажатлари Давлат бюджети фазна ижроси билан қамраб олинди.

Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма 2009 йил 1 январдан фазна ижроси билан қамраб олинган. Ушбу жамғарма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 апрелдаги 173-сонли «Ўзбекистон Республикаси бандликка кўмаклашувчи давлат жамғармасидан фойдаланиш тартиби тўғрисида»ги буйруғи билан тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроектисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1245-сон Қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Фазначилиги 2010 йил 1 январдан бошлаб барча вазирлик ва идораларнинг бюджетдан ташқари жамғармалари, бюджет ташкилотларининг ривожлантириш жамғармалари Давлат бюджетининг фазна ижросига ўтказилди.

---

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроектисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1024-сон Қарори.

Ўзбекистон Республикаси мақсадли ва бюджетдан ташқари фондларининг Молия вазирлиги Газначилиги томонидан қамраб олининши тўғрисида маълумот

Т/р	Фондлар номи	Фаолият тури	Банкдаги ҳисобрақамлар сони ва кўриниши	Газначилик томонидан қамраб олинини даражаси	Газначилик дастурда юритилиши	Мабларлар манбан	Дароматлар таснифи	Харажатлар таснифи Ташқи-Иқтисодий услуби	Ишлан
1.	Бюджетдан ташқари Пенсия фонди	пенсияерларга пенсия тўловларини етказиш	битта ҳисобрақам, республика даражасида, вилоят ва туманларга	республика, вилоят, шаҳар, туман	корхона дароматлари, пенсияга харажатлар шартномасиз	4002...	P-80 П-XX	P-920 Г-37 П-XX	мавжуд
2.	Давлат мулкчи қўмитасининг махсус ҳисобрақами	давлат мулкчиликни, ижарага сотиш, ижарага бериш	хўшудий ҳисобрақамлар, вилоят даражасида, туманларга	республика, вилоят, шаҳар	ота-оналардан тушган тўловлар, фонд буйича харажатлар шартномасиз	2004...	P-60 П-XX	P-910 Г-21 П-XX	мавжуд
3.	Китоб фонди	мактаблар кутубхонасини китоблар билан таъминлаш	битта ҳисобрақам, республика даражасида, вилоят ва туманларга	республика	китобларни реализация қилиш ва ижарага беришдан тушган тўлумлар, китобларни сотиб олиш харажатлари шартнома асосида	3004...	P-50 П-XX P-51 П-XX	P-550 Г-218 П-XX P-551 Г-218 П-XX	мавжуд

4.	Республика йўл фонди	республика йўлларини таъмирлаш, янги йўлларни куриш	битта хисобракам, республика даражасида, вилоят ва туманларга доступ	республика, вилоят, шаҳар	корхоналардан даромадлар, йўлларни куриш, таъмирлаш харажатлари шартнома асосида	2003...	P-100 П-XX P-101 П-XX	P-940 Г-300 П-XX	мавжуд мавжуд
5.	Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи жамғарма	ишсизлик нафақаларини бериш, имтиёзли нафақаларни Пенсия фондига бериш	Хўлдий хисобрақамлар, вилоят даражасида, туманларга доступ	республика, вилоят, шаҳар, туман	иш хақидан ажратмалардан фойдалан, нафақалар учун харажатлар шартномасиз	2002...	P-90 П-XX	P-930 Г-237 П-XX	мавжуд
6.	Мўлия вазирлиги ҳуқуқдаги ерларнинг мелiorатив ҳолатини яхшилаш фонди	кишлоқ хўжалиги суториш тизимини йўлга қўйиш ва таъмирлаш	битта хисобракам, республика даражасида, вилоят ва туманларга доступ	республика, вилоят, шаҳар	ер солигидан даромадлар, бюджет маблағлари, дренеж коллекторларни таъмирлаш учун харажатлар шартнома асосида	3007...	P-500 П-XX	P-600 Г-233 П-XX	мавжуд
7.	Мактаб фонди	мактабларни таъмирлаш, куриш, жиҳозлар билан таъмирлаш	битта хисобракам, республика даражасида, вилоят ва туманларга доступ	республика, вилоят, шаҳар	барча турдаги корхоналардан даромадлар, мактабларни таъмирлаш, куриш учун харажатлар шартнома асосида	3003...	P-41 П-XX P-42 П-XX	P-951 Г-188 П-XX P-952 Г-188 П-XX	мавжуд мавжуд

8.	Ипотека фонди	ёш оилаларга ипотека кредитини бериш	битта хисобракам, республика даражасида, валюта ва туманларга доступ	республика	бюджет дошаниялари бўйича тушумлар, кредит линиялари учун харажатлар шартнома асосида	3006...	P-70 П-XX	P-900 Г-015 П-XX	мавжуд	мавжуд
9.	Қишлоқ хўжалиги техникаси фонди	қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлаш	битта хисобракам, республика даражасида, валюта ва туманларга доступ	республика	корхоналар ягона ер солиқдан тушумлар, техникани молиялаштириш учун харажатлар шартнома асосида	3002...	P-70 П-XX	P-900 Г-145 П-XX	мавжуд	мавжуд

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

Давлат бюджетининг харажатлари Ягона ғазна ҳисобварағи ёки Ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобварақларидан белгиланган муддатларда ва тегишлича республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджет, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларининг қолдиқлари доирасида амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари маблағлари ўрнатилган тартибда ХҒХга кириш қилинади:

– ота-оналарнинг мактабгача таълим муассасаларида болалар учун тўловлари;

– ота-оналарнинг мусика ва санъат мактабларида болаларни ўқитиш учун тўловлари;

– мактабгача таълим муассасалари ишчиларидан овқатланиш учун тушган тушумлар;

– бюджет ташкилоти ходимларига пенсия ва ижтимоий нафақа тўлаш учун тушган маблағлар.

Давлатнинг мақсадли жамғармалари ва бюджетдан ташқари фондларини ғазначилик механизмида бошқаришнинг амалиётга татбиқ этилиши давлатнинг бюджет ва бюджетдан ташқари маблағларининг аниқ вақтда тўлиқ ҳисобга олинишини, Давлат бюджети ижроси жараёнининг тизимли назорат қилинишини, Давлат бюджети маблағларининг Ягона ғазна ҳисобварағига тушган вақтдан бошлаб, давлат буюртмасининг сўнгги пудратчи ҳисобракамига келиб тушгунга қадар бўлган даврда самарали бошқарилишини таъминлайди.

Давлат бюджети, давлатнинг мақсадли жамғармалари ва бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари маблағлари ижроси жараёнига янги ташкил этилган ғазначилик органлари, яъни янги субъектларнинг киритилиши билан барча бюджет жараёни иштирокчиларининг ўзаро муносабатларида ўзига хос механизм ишлай бошлайди. Давлат бюджети, давлатнинг мақсадли жамғармалари ва бюджетдан маблағ олувчиларнинг смета харажатлари ҳамда бюджетдан ташқари маблағлари ижроси билан боғлиқ барча молиявий жараёнлар янада батафсил тартибланади.

Ғазначиликда бюджет ташкилотларини молиялаштириш механизмига боғлиқ маҳаллий бюджет харажатларини оптималлаштириш имкониятларини тўхтатиб турувчи қуйидаги омилларни кўрсатиб ўтиш лозим:

– турли даражадаги бюджетларда ташкилотларни молиялаштиришда бюджет маблағлари билан бир қаторда, бюджетдан ташқари манбалардан тўлиқ фойдаланилмай қолмоқда;

– маблағга ҳақиқий талабни белгиловчи бюджет харажатлари режасини тузишда услубий базанинг ишлаб чиқилганлигига қарамасдан, чекланган бюджет маблағларидан самарасиз фойдаланиш ҳолатлари учрамоқда. Натияжада, маълум бир объектлар ортикча пул маблағларига эга бўлса, бошқа

объектлар ҳақиқий талабга нисбатан молиялаштиришда катта етишмовчиликка дуч келади.

Республикамізда ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини ошириш учун маҳаллий ҳокимият органларини иқтисодий ва ҳуқуқий база билан таъминлайдиган етарли даражада шароит яратилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли "Бюджет ташкилотларини молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тўғрисида"ги қарорини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Бу ҳужжат маҳаллий бюджетларнинг даромадлар имкониятларини кенгайтириб, маблағларнинг бюджетдан ташқари манбаларини ишлаб топиш ва фойдаланиш имкониятини беради. Лекин шуни таъкидлаб ўтиш керакки, жойларда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари топган қўшимча маблағларининг ҳисоб-китобида муаммолар пайдо бўлди.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлари тўлови молия йили учун ажратилган бюджет маблағлари доирасида, тасдиқланган (аниқланган) харажатлар сметалари, ғазначиликда рўйхатга олинган, бюджетдан маблағ олувчиларнинг маҳсулот етказиб берувчилар билан тузган шартномалари асосида:

– Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги ёки унинг ҳудудий бўлинмалари томонидан белгиланган тартибда;

– Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилигининг ҳудудий ғазначилик бўлинмалари томонидан амалга оширилади.

Бюджетдан маблағ олувчилар бюджет маблағлари бўйича харажатлар сметалари нусхалари ва уларга иловаларни ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Заҳира жамғармаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши заҳира жамғармаси, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимлиги заҳира жамғармалари маблағлари ҳисобига ва бюджетдан ташқари маблағлар бўйича сметаларни, улар молия органларида ўрнатилган тартибда рўйхатга олинганидан сўнг, ғазначилик бўлинмаларига тақдим қилади.

Куйидаги жадвалда босқичма-босқич ғазначилик механизмига ўтказилган Давлат бюджетидан таркибидаги давлатнинг мақсадли жамғармалари ва бюджетдан ташқари фондлар рўйхати берилган.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2010 йил 29 мартдаги «Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг турли даражадаги бюджетларига ва ҳудудий таснифга, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетидан таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан Тошкент шаҳар бюджетидан маҳаллий бюджетлар маблағлари манбалари таснифига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2006 йил 6 декабрдаги 112-сон буйруғига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 51-сон буйруғига мувофиқ, Давлат бюджетидан ижросининг ғазначилик шароитида

ғазначилик ҳисобрақамларига тушадиган тушумларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш, жумладан, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларини ишлатиш тартиби такомиллаштирилади.

21-жадвал.

Ғазначилик механизмига ўтказилган Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари таркибидаги давлатнинг мақсадли ҳамда бюджетдан ташқари жамғармалари рўйхати⁵

Г/р.	Давлат бюджети таркибидаги мақсадли ва бюджетдан ташқари жамғармалар	Ғазначилик томонидан камраб олингани		
		республика	вилоят	туман
1.	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси	x	x	x
2.	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Йўл жамғармаси	x	x	
3.	Давлат мулки қўмитасининг махсус ҳисобрақами	x	x	
4.	Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи жамғарма	x	x	x
5.	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Мактаб таълими жамғармаси	x	x	
6.	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги ерларнинг мелiorатив ҳолатини яхшилаш фонди	x	x	
7.	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Китоб жамғармаси	x		
8.	Ипотека кредитлашни қўллаб-қувватлаш фонди	x		
9.	Қишлоқ хўжалиги техникасини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш фонди	x		

Давлат бюджети ғазна ижроси бухгалтерия ҳисоби бюджет ижросининг ядроси ҳисобланади, уни янада мукамаллаштиришни талаб этади. Давлат бюджети ғазна ижроси жараёнида бюджет бухгалтерия ҳисоби юклатилган вазифаларига қараб, икки турга бўлинади: бюджет ижроси операциялари ҳисоби (Давлат бюджети, республика бюджети, маҳаллий бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари); бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2008. 52-сон, 515-модда.

сметаси ижроси операцияларининг ҳисоби. Давлат бюджети, давлатнинг мақсадли жамғармалари ижроси бухгалтерия ҳисоби тегишли бюджетларни ижро этувчи ва хизмат кўрсатувчи фазначилик органлари томонидан олиб борилади.

14.2. Ҳазначиликда бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш

Мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг пировард мақсади – барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, миллий ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши учун қулай шароит яратишдир. Албатта, ушбу вазибаларни амалга оширишда бюджет ва бюджетлараро муносабатлар муҳим роль ўйнайди. Давлат томонидан бюджетлараро муносабатлар ёрдамида иқтисодиётни тартибга солишда юқори бюджетлар марказий бўғинда иштирок этиш билан турли ҳудудларда аҳолининг қатламлари манфаатларини ўзида акс эттиради. Бошқача қилиб айтганда, бюджетлараро муносабатлар тушунчасида ҳудудларни иқтисодий ривожлантиришнинг аниқ мақсади акс эттирилади.

Бюджетлараро муносабатларга давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг бюджет жараёнида мамлакатнинг бюджет тизимига келиб тушувчи даромадлари ҳамда харажат ваколатларининг доимий равишда чегараланиши, умумдавлат солиқлари бўйича вақтинчалик асосда меъёрий ажратмаларнинг аниқланиши, бюджетлараро тартибга солиш тизимида юқори турувчи бюджетлардан қуйи бюджетларга турли даражадаги ҳокимият органларининг ҳудудий манфаатлари нуқтан назаридан харажатларни молиялаштириш учун қайтариш ва қайтармаслик ҳамда текинга ёки тўловлар шартлари асосида даромадларни қайта тақсимлаш шаклидаги маблағлар ажратиш бўйича муносабатлардир деб, таъриф берилган.

Ўзбекистон Республикаси молия тизимида давлат бюджетини бошқаришда ўтказилаётган туб ислохотлар замирида Давлат бюджети ижросининг фазначилик тизимини жорий этишдан асосий мақсад – бюджет маблағларини самарали бошқариш, давлат молиявий назоратини кучайтириш, турли даражадаги бюджетлар ўртасида муносабатларни такомиллаштириш, република ва маҳаллий бюджет ташкилотлари фаолиятининг молиявий назорати учун Ягона фазначилик ҳисобварағи фаолиятини такомиллаштиришдир.

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизациялаш ва янгилаш шароитида асосий эътиборни бюджет тизимини бошқаришни ривожлантириш, самарали бюджетлараро муносабатларни мувофиқлаштириш механизмининг ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишга қаратиш каби муҳим вазибалар белгиланган. Шу туфайли, бюджетлараро муносабатларни ривожлантириш стратегияси ва бюджет тизимини бошқаришнинг халқаро тажрибаларига таянган ҳолда, фазначилик тизимида бюджетлараро муносабатларни самарали бошқариш зарур.

Маҳаллий бюджетлар даромад базасининг барқарорлиги мамлакатимизда ҳудудларнинг қуйи бўғинларида, яъни вилоятлар, туманлар, шаҳарлар доирасида амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг муваффақиятини белгилаб беришда муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган бюджетлараро муносабатларни тартибга солишда бир қанча ютуқларга эришилганига қарамай, ушбу масала юзасидан ҳудудларда бир қанча муаммолар юзага келмоқда. Республикаимизда қўлчилик вилоят ва туманларда бюджетлараро муносабатлар қондаларига риоя қилишда хатолар тўғри йўлга қўйилаётганлиги сабабли ушбу ҳудудларда ғазначиликда бир қанча муаммоларни келтириб чиқармоқда. Айрим маҳаллий бюджетларнинг ҳамон дотация ва субвенциядан чиқа олмаётганлиги бунинг асосий асоратларидан биридир. Кейинги беш йил давомида дотацион вилоятлар сони кескин қисқарган бўлишига қарамаздан, дотациядан тўлиқ чиқиб кетишнинг олжи бўлмапти. Шу нуқтаи назардан бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш, унинг самарадорлигини ошириш, ҳудудларда солиқлардан тўлиқ фойдаланиш ва бюджет муносабатларини тартибга солишнинг замонавий йўналишларини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Давлат бюджетининг ғазна ижросини таъбиқ этиш ҳисобига бюджет тизимини янада ислоҳ қилиш, замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши устидан назоратни кучайтириш, барча даражалардаги бюджет даромадлари ва харажатларини бошқариш самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 594-сон Қарори қабул қилинди. Ғазначилик зиммасига бошқа вазифалар билан бирга қўйидаги асосий вазифалар юклатилди⁶:

– Давлат бюджетининг касса ижроси, жумладан, тушадиган даромадларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш, бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметалари ижроси ва Давлат бюджети ижроси тўғрисида ҳисобот тузиш;

– Давлат бюджети маблағларини Ягона ғазначилик ҳисобрақами, шунингдек, тегишли бюджетлар даромадлари ва харажатлари ўртасидаги касса узилишларининг олдини олишни таъминлайдиган ҳудудий ғазначилик ҳисобрақамларини жорий этиш орқали бошқариш;

– Осиё тараққиёт банки (ОТБ) ва бошқа халқаро молия ташкилотларининг қарз маблағларини жалб этган ҳолда Давлат бюджетининг барча даромадларини Ягона ғазна ҳисобрақамига жамлаш ва ундан харажатлар тўловини амалга ошириш имконини берувчи Давлат бюджети ғазна ижросининг ягона интеграциялашган ахборот тизимини ташкил этиш.

---

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 594-сон қарори.

Ғазначилик тизимини яратишда замонавий компьютер технологияларини қўллашдан асосий мақсад бюджет тизимининг турли даражаларида ахборотларга бўлган талабни тўлиқ қондириш, давлат миқёсида молиявий ахборотларни қайта ишлашнинг янгича автоматлаштирилган ахборот тизимини яратиш ва бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш натижасида молиявий ресурсларни бошқаришни тубдан ўзгартиришга эришишга қаратилади. Ғазначилик тизимида молиявий ресурслар тақсимланиши ва улар тегишли каналлар бўйича республика ва маҳаллий бюджетларни шакллантириш учун юборилиши, сўнгра молиявий ресурсларнинг жисмоний ва юридик шахсларга йўналтирилиши тартибга солинади.

Бюджетнинг ғазна ижроси жараёнида Ғазначилик ходимларининг вазифалари бюджетнинг касса ижроси, даромадлар ва харажатлар устидан назорат, бюджет маблағларини бошқариш, шартномаларни рўйхатга олиш ва тўловларни амалга ошириш ҳамда бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш соҳасидаги вазифалари бўйича туркумланади:

– бюджетнинг касса ижроси, тушган даромадларни қуйи бюджетлар ўртасида тақсимлаш;

– бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметалари ижроси;

– маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари ижроси тўғрисида ҳисобот тузиш;

– бюджет маблағларини Ягона ғазначилик ҳисобварағи, шунингдек, тегишли бюджетлар даромадлари ва харажатлари ўртасидаги касса узилишлари олдини олишни таъминлайдиган ҳудудий ғазначилик ҳисобварақларини жорий этиш орқали бошқариш.

14.3. Ғазначиликда маҳаллий бюджет даромадларини бошқариш услугиетини мукаммаллаштириш

Бюджетдан маблағ олувчиларга Ғазначиликда ёки унинг ҳудудий бўлинмаларида улар учун очилган шахсий ҳисобрақамларидан кўчирмалар, уларнинг харажатларини қоплашга бюджет маблағлари ўтказилганлигини тасдиқлайдиган тўлов ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни тақдим этади ҳамда манбалар бўйича тегишли бюджетлар даромадлари тушуми ҳисоби юритилади.

Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси шароитида маҳаллий бюджетнинг даромадлар қисми ижроси жараёнига тўхталиб ўтадиган бўлсак, ушбу жараёнда бир қатор муаммолар мавжудлигини кўришимиз мумкин:

– бюджетга келиб тушадиган солиқлар ва йиғимларни мазмунига тушунган ҳолда ғазначилик дастурларида тўғри ақс эттирувчи кадрларга эҳтиёж сезилаётганлиги;

– бюджетга келиб тушаётган маблағларнинг ҳақиқатда тўғри келиб тушганлигини тасдиқлаш ҳамда таққослаш фақат ҳар ой якунига кўра банклар томонидан тақдим этилаётган ҳисоботларга таянган ҳолда амалга оширилаётганлиги;

– айрим ҳолларда қуйи ғазначилик бўғинларида давлат бюджети даромадларига оид маълумотларни ўз вақтида ғазначилик дастурларида акс эттирмаслик.

Худудий ғазначилик бўлимларида давлат бюджети даромадларининг Шартли ҳисобрақам (УНС)лари мазмунини тушунмаслик оқибатида Давлат бюджетига келиб тушаётган даромадларни нотўғри акс эттириш ҳолатлари кузатилиб, молия, худудий ғазначилик, солиқ ва банк ҳисоботлари орасида тафовутлар юзага келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2009 йил 7 мартда 1914-сон билан рўйхатга олинган Молия вазирлиги, Марказий банк Бошқаруви ва Давлат Солиқ қўмитасининг 2009 йил 6 февралдаги 18,2\8, 2008-47-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига тушумлар тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва айирбошлаш тартиби ҳақида» Низом тасдиқланган. Ушбу Низомда Давлат бюджетига келиб тушган тушумлар тўғрисидаги маълумотлар Давлат Солиқ қўмитаси томонидан фақат Молия вазирлигига тақдим этилиши белгиланган. Худудий давлат солиқ инспекциялари Давлат бюджетига тушумлар тўғрисидаги маълумотларни мазкур низомга асосан худудий молия органларига тақдим этилиши йўлга қўйилади, Давлат бюджети, жумладан, маҳаллий бюджетга келиб тушган тушумларни таққословчи ҳисоботлардаги тафовутлар бартараф этилади.

Ғазначиликда бошқарув тизимини яратишда ахборот технологияларини такомиллаштиришнинг асосий вазифаси таркибига қуйидагилар қиради:

– турли даражадаги бюджет маълумотларини қайта ишлашни марказлаштириш;

– маълумотларни таҳлил қилиш, йиғиш ва ҳужжатларни қайта ишлаш учун талаб қилинадиган тезликни таъминлаш;

– ҳисоб-китоблардаги режалаштирилган қолдиқларга мувофиқ молиявий ресурсларга бўладиган келажақдаги эҳтиёжларни таъминлашни жадаллаштириш ва башоратлаш;

– бюджет ижроси жараёнларини янада самарали бошқаришни таъминлаш;

– маблағларни тўлик ва тўғри сарфлашни тезкор назорат қилиш;

– бошқарув аппаратининг ишлаш самарасини ошириш, камчилик ва хатоларни камайтириш, аппаратни таъминлашдаги харажатларни қисқартириш;

– давлат бошқарувининг ваколатли шахсларини бюджет ҳолати ҳақидаги тезкор маълумотлар билан доимо таъминлаб бориш.

Ғазначиликда даромадларни бюджетларнинг турли поғоналари ўртасида тақсимлаш, бюджетдан маблағ олувчиларнинг смета харажатлари ижросини амалга ошириш ва Давлат бюджети ижроси ҳисоботларини тайёрлашни инобатга олган ҳолда Давлат бюджетининг касса ижроси амалга оширилади. Тегишли бюджетлар даромадлари ва харажатлари ўртасидаги касса

узилишларини огохлантиришни таъминлайдиган Ягона ғазна ҳисобварағи ҳисобини ҳамда ҳудудий ғазначилик ҳисобларини татбиқ қилиш орқали Давлат бюджети маблағлари бошқарилади.

Бюджет даромадлари ижроси жараёнида маълумотлар оқими ва ўзаро муносабатлар ҳар кунлик даромад тушумини ғазначилик дастурига тушириб боради. Даромад тушумлари Ғазначилик бўлинмаси томонидан банкдан олинган ҳужжатлар асосида ғазначилик дастурига тушириб борилади ва ҳар кунлик даромад қисми бўйича тенглик баланс чиқарилади, ўтган кунги ҳисоб варақдаги қолдиқ ва бугунги тушум қўшилиб баланс чиқарилади.

Давлат бюджети ғазна ижроси жараёнида солиқлар ва бошқа тўловлар аниқ кўрсатилади. Солиқ тўловчилар солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда бажаришлари шарт. Ҳар бир солиқ тўловчи солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни қачон, қанча миқдорда ҳамда қай тартибда тўлаши кераклигини аниқ билишлари керак. Давлат бюджетига тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг элементлари аниқланган бўлиши лозим яъни:

- солиқ солиш объекти;
- солиқ солинадиган база;
- ставка;
- ҳисоблаб чиқариш тартиби;
- солиқ даври;
- солиқ ҳисоботини тақдим этиш тартиби;
- тўлаш тартиби.

Давлат бюджетининг харажатлари Ягона ғазна ҳисобварағи ёки Ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобварақларида белгиланган муддатларда ва тегишинча республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджет, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларининг қолдиқлари доирасида амалга оширилади. Ягона ғазна ҳисобварағига келиб тушган умумдавлат солиқлари ва даромадларидан ажратмаларнинг ҳисоби ҳудудий ғазначилик бўлинмалари томонидан маҳаллий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда белгиланган “Даромадлар дафтари” (5-ф-сонли) шаклига биноан олиб борилади. Ушбу шаклда давлат солиқлари ва даромадларидан ажратиладиган ажратмалар ҳар бир куйи бюджет бўйича ҳамда куйидаги кўрсаткичлар ҳажмида мазкур бюджет бўйича умумий тарзда ҳисобга олинади: солиққа тортиладиган даромаднинг номи, ажратма учун белгиланган фоиз, ажратилган сумма. Ёзувлар банк муассасаларидан маҳаллий бюджетга ажратмалар ажратиш қайдномалари олинishi билан ёзилади. Ёзув ёзилишидан олдин ҳудудий ғазначилик органининг бухгалтерияси қайдномада кўрсатилган фарқларга мос келишини текшириши шарт. Ҳар бир ой охирида мазкур шаклда ой бўйича ва йил бошидан бошлаб йиғиндилар чиқарилади. Ҳар бир бюджет бўйича умумдавлат солиқлари ва даромадларидан ажратмалар суммаси ҳар ойда куйи бюджетларнинг ижро

этилиши тўғрисидаги ҳисоботлар билан таққосланиб борилади. Бундан ташқари, ҳудудий бюджет бўйича умумдавлат солиқлари ва даромадларидан тушумлар ҳамда ажратмалар банк муассасаларининг ойлик ҳисоботларидаги маълумотлар билан таққосланади. Ҳазначилик юридик ва жисмоний шахсларга улар томонидан ортқича тўланган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммалари конун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ягона ғазна ҳисобварағидан ёки Ҳазначиликнинг бошқа банк ҳисобварақларидан қайтарилиши амалга оширади.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджетлараро муносабатлар, тартибга солинувчи даромадлар, бюджетдан ташқари фондлар, ғазначиликнинг ахборот тизими, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари, маҳаллий бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари, шахсий ғазна ҳисобварақлари, Ягона ғазначилик ҳисобварағи, Ҳудудий Ҳазначилик Ҳисобварағи, дастурий таъминот, ота-оналарнинг мактабгача таълим муассасаларида болалар учун тўловлари.

Назорат саволлари:

1. Давлат ва маҳаллий бюджетнинг ғазна ижросида бухгалтерия ҳисоби қандай ташкил этилади?
2. Давлат бюджети ижросини амалга оширишда давлат мақсадли жамғармаларини ғазначилик тизимига ўтказиш зарурияти қандай пайдо бўлди?
3. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари маблағлари Ҳудудий Ҳазначилик Ҳисобварағига қандай қирим қилинади?
4. Ҳазначиликда бошқарув тизимини яратишда ахборот технологияларини такомиллаштиришнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
5. Давлат бюджетига тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг элементлари тўғрисида нима дея оласиз?
6. Ягона ғазна ҳисобварағида умумдавлат солиқлари ва маҳаллий бюджет даромадларини юритиш бўйича ғазначилик тизимида қандай чоратadbирлар кўрилди?
7. Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари кўшимча маблағларининг ҳисоб-китобида қандай муаммолар мавжуд?
8. Бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш соҳасидаги Ҳазначилик ходимлари вазифаларининг аҳамиятини тушунтиринг.

15-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ҒАЗНАЧИЛИК ТИЗИМИ ТАРАҚҚИЁТИ ИСТИҚБОЛЛАРИ

15.1. Ғазначилик тизимида ички назорат тартиби

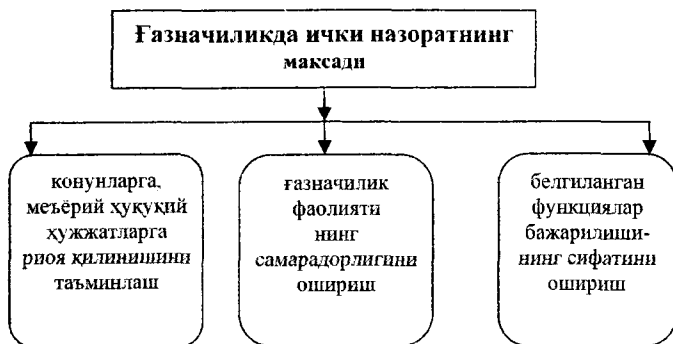
Давлат бюджети ижросида ғазначилик тизимини жорий этиш бўйича вазифаларнинг амалга оширилиши ушбу тизимга ўтган барча давлатларда қабул қилинган ислохотлар борасида юксак иқтисодий ва ижтимоий самара олишни кўзлайди. Барча даражадаги бюджетларнинг ғазначилик ижросига хос хусусият шундан иборатки, бюджетни ижро этиш жараёнига иштирокчиларнинг салбий таъсирини истисно этади. Давлат бюджети харажатларининг Ягона ғазна ҳисобварағидан амалга ошириш жараёнлари ғазначилик тизимининг тўлиқ жорий этилишини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимида ўтказилаётган туб ислохотлар замирида Давлат бюджети ижросининг ғазначилик тизимини жорий этиш асосий йўналиш ҳисобланади. Ғазначилик институтининг жорий қилиниши Давлат бюджетини бошқаришда ижобий бурилиш ясайди. Ғазначиликни жорий қилишдан асосий мақсад – бюджет маблағларини самарали бошқариш, молиявий назоратни кучайтириш ва барча бюджет ташкилотлари учун Ягона ғазна ҳисобварағи фаолиятини амалга киритишдан иборат. Ғазначилик тизимининг фаолияти нафақат молиявий ресурсларни сафарбар қилиш орқали Давлат бюджети харажатларини мунтазам равишда бошқариш имконини яратади, балки улар устидан самарали назорат қилиш имконини ҳам беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан қўйилган Давлат бюджетининг ғазна ижросини таъминлаш билан боғлиқ вазифаларни изчил ва оғишмай амалга ошириш, унинг самарадорлиги Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги ва унинг ҳудудий бўлиналари фаолияти бошқарувининг амалдаги назорат тизими томонидан амалга оширилади. Назорат функцияси кўп қиррали бўлиб, белгиланган мақсад билан амалга оширилган ишни таққослаш мақсадида ҳақиқий аҳволни таҳлил қилиш, назорат қилинаётган фаолиятни баҳолаш ва аниқланган камчиликларни тузатиш юзасидан чоралар кўришни ўз ичига олади.

Давлат бюджети касса ижросини амалга ошириш бўйича белгиланган тартибнинг тўғри амалга оширилишини назорат қилишга қаратилган “Ички назорат” хизматини ривожлантириш ва такомиллаштириш бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини сезиларли даражада оширади. Бу борада ғазначилик органларида ташкил этилган Ички назорат бўлиmlарининг моддий-техник базасини барча поғоналарда мустаҳкамлаш, уни малакали кадрлар билан таъминлаш каби кенг кўламли ишларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Давлат молиясини бошқариш тизими устидан назоратни такомиллаштириш, ресурсларни Ўзбекистон Республикаси

ҳукуматининг амалга ошираётган сиёсати ва унинг устувор йўналишларига мувофиқ маблағларни тақсимлаш, улардан самарали фойдаланишга таъсир кўрсатиш ва солиқ-бюджет интизомини таъминлаш каби вазифалар ечимига қаратилган. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш стратегиясига кўра, Молия вазирлиги Ғазначилигида Ички назорат тизимини ривожлантириш концепциясига мувофиқ Давлат молиясини бошқариш тизими устидан назоратни такомиллаштириш пировард мақсад қилиб белгиланди. Ғазначилиқда ички назоратнинг мақсади қуйидагилар ҳисобланади:

24-расм. Ғазначилиқда ички назоратнинг мақсади¹

Давлат бюджети ғазна ижросидаги Ички назоратни ташкил этиш тамойиллари белгилаб олинган:

- Ғазначилиқнинг барча бошқармалари ва бўлимларида ички назоратни ташкил этилиши;
- Ғазначилиқ бошқармалари ва бўлимларининг мансабдор шахслари ва ходимлар томонидан ички назоратни амалга оширилиши;
- Ички назоратни узлуксиз ва давомий тартибда амалга оширилиши;
- ходимларнинг лавозим мажбуриятларининг самарали тақсимланиши;
- ғазначилиқ операцияларини фақат бир нафар ходим томонидан бажарилмаслиги (яъни ғазначилиқ операциялари бўлим бошлиғи ўринбосари, бўлим бошлиғи, бошқарма бошлиғи томонидан кўриб чиқилиб, тасдиқланиши ва ғазначилиқ операциясига рухсат берилиши).

¹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2007 йил 24 декабрдаги “Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Ғазначилиқ бошқармалари ва туман (шаҳар) ғазначилиқ бўлимларида “Ғазначилиқ операцияларини назорат қилиш гуруҳи/сектори/мутахассисликларини кадрлар билан тўлдирish ҳамда Ички назоратни мустаҳкамлаш” тўғрисидаги топшириғи.

Ҳазначиликдаги ички назорат ўз ваколатларига мувофиқ, ғазна операциялари жараёни устидан тезкор бошқарувни ва назоратни амалга оширади. Ҳазначиликдаги ички назорат – бу давлат бюджетининг ғазна ижроси жараёнида амалга ошириладиган барча операцияларнинг тўғри йўлга қўйилиши ва амалга оширилиши устидан назоратдир.

Давлат бюджетининг касса ижросини самарали тарзда ташкил этиш, Давлат бюджетни маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни янада кучайтириш, Давлат бюджетни маблағларини ғазначилик тизимида бошқариш орқали бюджетнинг иқтисодийдаги ролини янада кучайтириш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонуни амалиётга киритилди.

Мазкур Қонуннинг қабул қилиниши ва ғазна ижросининг амалга киритилиши муҳим аҳамият касб этади. Бунинг натижасида ғазначилик тизими орқали бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши юзасидан назоратни кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилди. Ушбу жараёнда ғазначилик органларида Давлат бюджетининг касса ижросида дастлабки ва жорий назорат амалга оширилади. Шу билан бирга, ушбу жараёнда ғазначилик органларида ички назорат бўлимлари ташкил қилинди.

“Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонундаги тамойилларни ҳамда Давлат бюджетни касса ижросини амалга ошириш бўйича белгиланган тартибларнинг тўғри амалга оширилишини назорат қилишга қаратилган “Ички назорат” хизматини ривожлантириш ва такомиллаштириш бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини сезиларли даражада оширади. Бу борада ғазначилик органларида ташкил этилган Ички назорат бўлими (сектор)ларининг моддий-техник базасини барча поғоналарда мустаҳкамлаш, уни малакали кадрлар билан таъминлаш каби кенг қўламли ишларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги кунда бюджет интизомига риоя қилиш, молиявий назоратнинг ролини ошириш масаласи назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам, аввало умумжамиyat манфаатлари нуқтаи назаридан намoён бўлмоқда. Бюджет интизомига риоя этилиши, шу жумладан ғазна ижросидаги ички назорат аксарият ривожланган давлатларда самарали тарзда амалга оширилмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат фаолиятидаги молиявий маблағларга эҳтиёж ошган ҳолда, маблағларни тақсимлаш янада мураккаблашмоқда. Бу эса, ўз навбатида, давлат бюджетининг касса ижросини амалга оширишда ички назорат аҳамиятининг янада оширилиши зарурлигини талаб қилади. Ҳазначиликдаги ички назоратда белгиланган мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни бажариш зарур:

– ғазначилик тизимида белгиланган жараёнлар ва процедураларнинг ижросида ўрнатилган тартибга, белгиланган регламентга, тегишли операцияларни бажариш ва ҳисобини юритиш, уларни ҳисоботларда акс эттиришда ўрнатилган тартибга риоя қилиниши бўйича ички назорат ва ички аудитни амалга ошириш, бунда берилган ваколатлар доирасида иш қўриш;

– фаолият бўйича ўрнатилган кўрсаткичлардаги фарқларни, конун бузилишининг туб сабабларини таҳлил қилиш, жараёнлардаги рискларни аниқлаш, баҳолаш, огоҳлантириш ва бартараф этиш чоралари бўйича таклифлар киритиш;

– бажарилаётган жараён ва операциялар, амалдаги норма ва қондалар қўлланилишининг мақсадга мувофиқлигини аниқлаш;

– бажарилаётган жараён ва операциялар, фойдаланилаётган молиявий ва бошқа ресурсларнинг самарадорлигини аниқлаш;

– қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя қилиниши, жараёнларнинг амалга оширилишининг самарадорлиги, бажарилаётган функцияларнинг сифати ҳамда молиявий ва бошқа ресурслардан фойдаланилиши тўғрисида ҳаққоний маълумот тақдим этиш.

Ички назорат – газначилик операцияларини амалга оширишда қонунчиликка, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга ва регламентга қатъий риоя қилинишини таъминлашга, фаолиятнинг самарадорлигини ва натижавийлигини оширишга, лавозим мажбуриятларининг мақбул тарзда тақсимланишига, риск (хатар), хато ва камчиликларни тезкор аниқлашга, ишончли бухгалтерия ҳисобининг юритилишига ва ҳисоботларнинг сифатли тузилишига йўналтирилган мониторинг, жараёнлар, тадбирлар ва тузилмалар мажмуасидир.

Назорат бошқарувнинг бир функцияси сифатида бошқариладиган объект фаолияти мониторингини амалга оширади. Мониторинг қабул қилинган қарорлар мақсади ва самарадорлигини баҳолаш, уларнинг ижроси натижалари юзасидан четланишларни аниқлаш ва уларни тузатишни амалга ошириш имконини яратади. Шундай қилиб назорат бошқаруви шундай босқичда амалга ошириладигани, ҳақиқий содир этилган воқелик қабул қилинган режаларга мувофиқ келиши аниқланади. Агар четланишлардаги ҳолатлар салбий бўлса, у ҳолда уларнинг вужудга келиш сабаби ва айбдорлари аниқланади ва уларни тузатишга қаратилган чора-тадбирлар белгиланади.

Давлат бюджетининг газна ижросида ички назорат ўзига юклатилган вазифаларни бажариш учун қуйидаги функцияларни амалга оширади:

а) юридик мажбуриятлар – бюджетдан маблағ олувчиларнинг шартномаларини рўйхатдан ўтказиш бўйича:

– бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатларининг тўғри қабул қилиниши ва Дастурга киритилишини назорат қилиш;

– бюджет ташкилотларининг товар (иш, хизмат)лар етказиб берувчилар билан шартномаларининг рўйхатдан тўғри ўтказилишини ва ҳисобга олинишини белгиланган тартибда назорат қилиш;

– Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан капитал қурилиш бўйича буюртмачиларнинг шартномаларининг рўйхатдан тўғри ўтказилиши ва ҳисобга олинишини ҳамда тўловларнинг амалга оширилишини белгиланган тартибда назорат қилиш;

б) молиявий мажбуриятлар (ҳисоб-фактура), харажатлар тўловларининг амалга оширилиши бўйича:

– бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметасига мос равишда “Харажатларни амалга оширишга рухсатнома”нинг белгиланган тартибда расмийлаштирилиши ва берилишини белгиланган тартибга мувофиқ назорат қилиш;

– бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва ғазначилиқда рўйхатдан ўтказилган шартномаларда белгиланган харажатлар доирасида тўловларни қатъий амалга оширилиши устидан белгиланган тартибда назорат ўрнатиш;

– Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан капитал қурилиш бўйича буюртмачиларнинг шартномаларига мувофиқ тўловларнинг амалга оширилишини белгиланган тартибда назорат қилиш;

в) юридик ва молиявий мажбурият билан боғлиқ бўлмаган ғазначилик операциялари бўйича:

– бюджет ташкилотлари ходимларига иш ҳақи ва унга тенглаштирилган бошқа тўловлар, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ бюджет ташкилотлари томонидан нақд пул маблағлари билан тўланадиган бошқа тўловларни тўлаш учун Ғазначиликнинг банк ҳисобрақамларига маблағларнинг тўғри ўтказилиши назоратини амалга ошириш;

– ғазначилик ҳисобрақамидан юқори бюджетларда назарда тутилган режали дотациялар, субвенциялар, бюджет ссудалари суммаси ва бошқа тўловларни қуйи бюджетларнинг ғазначилик ҳисобрақамига тўғри ва ўз вақтида ўтказилиши устидан назоратни амалга ошириш;

– бошқа тўловлар (бож, жарима, суд қарорлари бўйича тўловлар ва бошқалар) бўйича белгиланган тартибда мониторинг ўтказиш,

г) бошқа вазибалар бўйича:

– ғазначилик операцияларини назорат қилиш жараёнида қонун бузилиши ҳолатлари аниқланган тақдирда белгиланган шаклдаги маълумотнома ва далолатнома билан расмийлаштириш ҳамда белгиланган тартибда ҳисобини юритиш;

– Молия вазирлиги Ғазначилиги ва унинг ҳудудий бўлинмаларида ғазначилик операцияларининг назорати натижалари бўйича тегишли бошқарма, бўлим ва бўлинмаларга таклиф, тавсия ва кўрсатмалар тайёрлаш ҳамда раҳбариятга тасдиқ учун киритиш.

Давлат бюджетининг ғазна ижроси жараёнида ички назорат бошқармаларда ва бўлинмаларда амалга оширилаётган ғазначилик операциялари, умуман, фаолият жараёнида юзага келган ҳар қандай кўринишдаги риск, ўрнатилган тартибга номувофиқ бўлган хато ва камчиликлар ёмон оқибатларга олиб келмасдан аввал оператив аниқланган тақдирда самарали ҳисобланади.

15.2. Ғазначиликда дебитор ва кредитор қарздорликларни камайтириш

Республикамызда келгусида ғазначилик тизими фаолиятини янада такомиллаштириш учун доимий Ғазначиликнинг Ягона ғазна ҳисобварағи мониторингини ўтказиш керак. Ғазначиликнинг Ягона ғазна ҳисобварағи ҳолатининг мониторингини ўтказиш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади: буюртма қилинган маблағлар ҳажми, Давлат бюджетининг касса тушуми ва тўловлари, ягона ҳисобварақдаги маблағларнинг касса қолдиғи.

Ягона ғазна ҳисобварағи ҳолати мониторингининг мақсади қуйидагилардан иборат:

– Давлат бюджетининг касса ижросида маҳаллий бюджетларни маблағлар билан таъминлаш тартиб-қоидаларининг ижросини баҳолаш;

– Ягона ғазна ҳисобварақ ҳолатини характерловчи кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилиш;

– касса тушуми ва тўловларни прогноз қилиш.

Республикамызда янги тартиб ғазначилик технологиясини ривожлантириш вазифаларидан бири – Ягона ғазна ҳисобварағи фаолиятида операцияларни тезкор бошқариш ва Ягона ғазна ҳисобварағининг ликвидлигини бошқариш концепциясини амалга ошириш имконини беради. Ҳозирги кунда бюджет амалиётида ғазначилик технологияларини такомиллаштириш ва давлатнинг молиявий ресурсларини самарали бошқариш учун Давлат бюджети маблағларини прогнозлаштириш ва кассали режалаштиришни такомиллаштириш билан бирга, Давлат бюджети маблағлари ликвидлигини оширишга олиб келадиган Ғазначиликнинг Ягона ғазна ҳисобварағидаги операцияларни бошқариш механизмини такомиллаштириш зарур.

Бюджет ижросида энг муҳим вазифа қилиб бюджет харажатларининг самарадорлигини ошириш, харажатларнинг аниқ мақсадли ва эғали бўлишига эришиш масаласи қўйилган бир пайтда, ижтимоий-иқтисодий харажатларга ажратилган бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, бюджетдан маблағ оладиган бюджет ташкилотлари тўловларини амалга ошириш механизми соддалаштирилади, кредитор қарздорликлар камайтирилади. Шу тариқа бюджет маблағларининг эгаларига тез ва ўз вақтида етиб бориши таъминланади. Кредитор қарздорлик – корхона, ташкилот ёки муассасанинг тегишли юридик ёки жисмоний шахсларга тўланиши лозим бўлган пул маблағлари бўлиб, улар меъёрдаги (муддати ўтмаган) ва муддати ўтган қарздорликларга бўлиниши мумкин.

Мамлакатимизда тўлов айланмасининг ҳозирги ҳолатини баҳолаш ва унга хос бўлган тенденцияларни аниқлаш нуктаи назаридан дебиторлик ҳамда кредиторлик қарзларининг умумий суммаси муҳим бўлиб қолмасдан, балки уларнинг тўлаш муддатлари ўтиб кетган қисмлари принципиал аҳамиятга эгадир. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, республикамызда бугунги кунда ҳам хўжалик субъектлари ўртасида ўзаро дебиторлик ва кредиторлик

қарзларини қисқартириш борасида бир қатор вазифалар мавжуд бўлиб, уларни ҳал қилиш муҳим иқтисодий аҳамият касб этади.

Давлат бюджети газна ижросининг банк тизимидан афзаллиги шундаки, давлат бюджетининг газначилик ижросида ортиқча дебитор ва кредитор қарздорликларга йўл қўйилмайди. Республикамызда газначилик тизими жорий қилиниши натижасида газначилик бўлимларида бюджет ташкилотларининг шахсий ҳисобрақамлари очилди ва харажатлар сметалари асосида маблағлар тўғридан-тўғри бюджет ташкилотларига хизмат кўрсатувчи корхоналарга ўтказилади. Бу эса бюджет маблағларининг бюджет ташкилотлари ҳисобрақамларида ҳаракатсиз қолиб кетишининг олдини олиб, мавжуд маблағлардан самарали фойдаланиш имконини яратди. Ҳозирда бюджет ижроси бўйича ҳисоб-китоб юритиш ва ҳисоботларни тўлиқ газначилик бўлимлари томонидан олиб бориш йўлга қўйилмоқда. Натижада бюджет ташкилотларининг дебитор ва кредитор қарздорликлари нисбатан кескин камайди. Ажратилаётган маблағларнинг мақсади ишлатилиши устидан куналик мониторинг кучайтирилди.

15.3. Газначиликда давлат хариди тизими

Давлат харажатларининг муҳим таркибий қисми сифатида давлат хариди алоҳида ўринга эга. Ижтимоий соҳаларга давлат харидини амалга ошириш зарурияти умумжаҳмият манфаатларидан келиб чиқади. “Ўзбекистонда Давлат харидининг ҳажми ЯИМнинг 11 фоизини ташкил этгани ҳолда, унинг иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омил эканлигини кўрсатади. Давлат хариди ЯИМнинг шаклланишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади². Тўғри ташкил қилинган Давлат харидидан фойдаланиш – мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлайди ва долзарб иқтисодий-ижтимоий вазифаларни ҳал қилади.

Газначилик тизимида ижтимоий соҳадаги бюджетдан маблағ олувчиларнинг маҳсулот етказиб берувчилар билан ўзаро муносабатларидаги дастлабки назорат тобора кўпроқ роль ўйнамоқда. Давлат бюджети газна ижросида давлатнинг молиявий назоратини кучайтириш, бюджетдан маблағ олувчиларнинг товарлар (хизматлар, ишлар) учун давлат харид нархларини самарали шакллантириш тартибини тубдан ўзгартириш бюджет маблағлари олувчиларининг юридик ва молиявий мажбуриятларини бошқариш ишларининг ривожланишига қулай имконият яратади.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, давлат хариди бюджетнинг харажатлар қисмида катта салмоқни эгаллайди, шу билан бирга иқтисодиётни бошқаришнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Кўпгина мамлакатларда давлат хариди жараёнида янги технологиялар амалиётга жорий этилмоқда. Айтиш мумкинки, барча мамлакатларда давлат хариди

---

² О проблемах управления государственными закупками в Республике Узбекистан и направлениях совершенствования. Аналитическая записка. UNDP. Ташкент. 2008.

тизимига кизиқиш юқорилигича қолмоқда, давлат харидини ташкил этиш муаммолари ҳар доимгидек долзарб ҳисобланади.

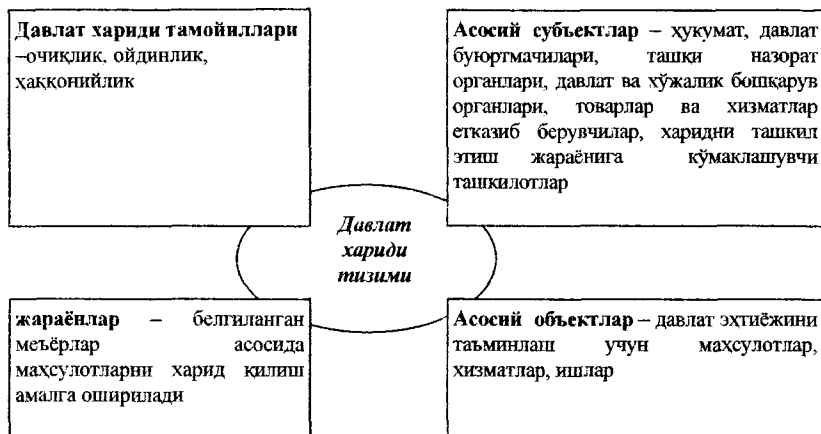
Давлат хариди – бу давлат эҳтиёжлари учун товарлар ва хизматларни қисман ёки тўлиқ давлат маблағлари эвазига сотиб олиш. Ўзбек тилидаги “харид” термини (procurement – прокюрмент) “сотиб олиш” маъноси билан бир хилда ишлатилиб, замонавий тушунчаларда маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматларни маълум ҳақ эвазига олиш демакдир. Давлат томонидан бу харидлар (жиҳозлар, озиқ-овқатлар) умумжамиат эҳтиёжлари учун ва аҳолининг талабини таъминлаш мақсадида ҳамда захира (буғдой ва озиқ-овқат маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари) учун амалга оширилади.

Ривожланган мамлакатларда давлат ташкилотларининг миллий ва жаҳон бозорига харидор бўлиб чиқиши давлат иқтисодиётини тартиблашнинг янги тури бўлиб – давлат хариди деб аталади. Давлат хариди – бу тижорат операциялари бўлиб, мамлакат аҳолисига ўз вақтида ва самарали хизмат кўрсатиш учун давлат ташкилотлари томонидан амалга оширилади. Давлат хариди юридик, маъмурий ва иқтисодий меъёрлар асосида доим тартибга солинади.

Давлат буюртмаларининг шартнома-харид тизими ва озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олиш мамлакатда шартнома тизимининг асосий қисми ҳисобланиши кўрсатилган. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августдаги “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 26 сентябрдаги 454-сонли “Давлат эҳтиёжлари учун озиқ-овқат етказиб беришни танлов асосида ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори ва унга илова қилинган “Давлат эҳтиёжлари учун импорт озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олиш тендерларини ўтказиш тартиби”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 8 апрелдаги 136-сонли “2000 йил давлат эҳтиёжлари учун сотиб олинadиган озиқ-овқат асосий турлари тўғрисида”ги қарори ва унга илова қилинган “Ижтимоий соҳа ташкилотлари, махсус истеъмолчилар давлат захираси учун асосий озиқ-овқат билан таъминлаш тартиби”, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2009 йил 16 сентябрда рўйхатга олинган 2007-сонли “Давлат бюджетининг газна ижроси қондалари ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тартибга солинади. Озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлайдиган, қайта ишлайдиган ва маҳсулотларни етказиб берувчилар билан шартнома тузадиган давлат харидини амалга оширувчи ташкилотлар ҳуқуқий, молиявий, иқтисодий, ташкилий механизмларни ва давлат муносабатларининг ижтимоий йўналишларини ифода этади. Давлат харидини ташкил этиш жараёнлари давлат хариди тамойиллари, объектлари ва субъектларидан иборат.

Давлат бюджетини бажаришга қаратилган газначилик хизмати институтини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини анча оширади. Бу борада Молия вазирлиги

хузурида янги ташкил этилган Ғазначилик тузилмасининг моддий-техник базасини барча поғоналарда мустаҳкамлаш, уни малакали кадрлар билан таъминлаш, халқ таълими ва соғлиқни сақлаш соҳасида бюджет ташкилотларини молиялаш механизмини янада такомиллаштириш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

25-расм. Давлат хариди тизими

Товар ва хизматлар нархини шакллантириш жараёнларидаги давлат иштироки унинг иқтисодийга аралашуш воситаси ҳамда бюджет амалиётида маблағлардан самарали фойдаланиш йўлларида биридир. Нарх шартнома асосида етказиб берилган ёки сотилган маҳсулотлар (бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар)га тўловни амалга оширишга ва молиявий мажбуриятни бажаришга таъсир кўрсатади. Келишилган нархнинг пайдо бўлишига, келишувда маҳсулотнинг хусусияти, рақобатбардошлиги, бозорда талаб ва таклифнинг нисбати, мамлакатда давлат томонидан тартибланишнинг хусусиятлари, бозор монополияси каби бир қатор объектив ҳолатлар таъсир этади. Шунингдек, контрагентни танлаш, бозор маркетенги, шартномани тузилган вақти, жойи ва шартноманинг тузиш воситалари, товар етказиб берувчиларнинг тижорат билими ва бозор конъюктурасидан фойдаланиш тажрибаси ҳамда савдолашиш маҳорати каби субъектив ҳолатларнинг таъсири мавжуд.

Ғазначиликда бюджет ташкилоти сотиб олмақчи бўлган товарлар (ишлар, хизматлар) нархи муқобил етказиб берувчилар нархлари билан таққосланади. Муқобил етказиб берувчилар тўғрисида маълумот тўплашнинг турли усулларида фойдаланилади. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2009 йил 16 сентябрда рўйхатга олинган 2007-сонли

“Давлат бюджетининг газна ижроси қоидаларга мувофик, бюджет амалиётида ўрнатилган тартиб бўйича маҳсулот етказиб берувчи ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар ўртасида тендер савдолари ҳамда танлов ўтказишда рақобатчилар томонидан таклиф этилган маҳсулот сифати ва нархларини ўрганиб чиқиш, маъқул бўлган сифат ва нархда маҳсулотлар сотиб олиш бўйича шартномалар имзоланиши мумкин. Лекин бюджет амалиётида айрим ҳолларда рақобатчилар таклифлари юзаки ўрганилган ҳолатлари учрамоқда. Масалан, бир бюджет ташкилоти томонидан тақдим этилган учта таъминотчи корхоналарнинг рақобат варақаси доирасида шартномалар рўйхатдан ўтказилади. Айрим ҳолларда аynи бир турдаги сотиб олинаётган товарлар нархи учала рақобатчи томонидан келишилган ҳолда юқори баҳоланиб, улардан бири ғолиб деб топилиб, шартнома имзоланган бўлса, бошқа бюджет ташкилоти томонидан аynи шу маҳсулот бошқа рақобатчилар таклифи асосида унга нисбатан паст нархда харид қилинган.

Давлат бюджетининг газна ижроси жараёнида нарх мониторинги катта аҳамиятга эга. Бюджет маблағларининг мақсадсиз сарфланишининг олдини олади, бюджет харажатларининг ортиқча сарф-харажатларини камайтиради. Бюджет маблағларини иқтисод қилиш учун маҳсулотларни воситачиларсиз, айнан ишлаб чиқарувчиларнинг ўзидан, четдан келтириладиган товарлар эса бевосита импортёрдан сотиб оlinиши нархлар ошишининг олдини олади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида чекланган бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш Давлат бюджетини бошқаришнинг барча босқичларининг асосий тамойили десак муболаға бўлмайди. Давлат бюджети маблағларини мақсадли тақсимлашнинг молиявий назорати, бюджетдан маблағ олувчиларнинг мажбуриятларини бошқариш тартиби, нархлар мониторингини амалга ошириш механизми, бюджет ташкилотларининг эҳтиёжлари учун зарур бўлган маҳсулотлар ва товарлар харид нархининг аниқланиши шулар жумласидандир. Юқорида кўрсатилган чора-тадбирлар ҳар қандай бюджет ташкилотига мос келади, самарали давлат харидини ташкил қилиш ва бошқаришга ёрдам беради.

Шу билан бирга, ҳар бир бюджет ташкилотларининг ўз хусусияти ва фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, бажарадиган вазифа ва функцияларига кўра, иқтисодиётнинг қайси соҳа тармоғига киришига қараб, харид фаолиятини ташкил қилишда қўшимча йўналишлар ва қоидаларни ишлаб чиқиш мумкин. Ҳазначиликнинг ҳудудий бошқармалари ва бўлинмалари томонидан бюджетдан маблағ олувчилар томонидан харид қилинадиган озиқ-овқат маҳсулотларининг назорати Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тақдим қилинадиган асосий исътемоал маҳсулотларининг ойлик ўртача нархлари тўғрисидаги маълумот асосида олиб борилади.

Тошкент шаҳри ҳудуди ички бозорларида белгиланган энг юқори харид нархлари³

(2010 йил 1 июндан)

Т/р	Озиқ-овқат маҳсулотлари турлари	Нархи (сўмда)
1.	Ун, маҳаллий – биринчи нав (кг)	500
2.	Нон (0.600 гр)	310
3.	Гуруч (кг)	2300
4.	Пахта ёғи, кадокланмаган (кг)	1750
5.	Сариеғ маҳаллий (кг)	6800
6.	Шакар (кг)	2300
7.	Мол гўшти (кг)	8000
8.	Қора чой, кадокланмаган (кг)	3500
9.	Кўк чой, кадокланмаган (кг)	2500
10.	Тухум (дона)	1900
11.	Картошка (кг)	400
12.	Сабзи (кг)	500
13.	Пиёз (кг)	300

Изоҳ*: Мазкур нархлар 2010 йилнинг 1 июнидан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан келуси нархлар бўйича маълумотлар етказилгунга қадар ўз кучида қолади.

Жадвалда Тошкент шаҳри ҳудуди ички бозорларидаги асосий исътемомол маҳсулотларини бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларга сотилишида фойдаланиладиган энг юқори харид нархлари тўғрисида маълумот берилган. Мазкур нархлар Тошкент шаҳрида жойлашган Республика бюджетидан молиялаштирилайдиган ва Тошкент вилояти маҳаллий бюджетидан маблағ оладиган муассасаларнинг янгидан тузилган шартномаларни Ғазначилик бўлинмаларида рўйхатдан ўтказиш жараёнида фойдаланилади. Бунда нон маҳсулотларининг нархи транспорт харажатлари билан белгиланади. Бюджет амалиётида белгиланган ўртача нархларни ҳисобга олган ҳолда Ғазначилик бўлинмаларида ҳисоб-китоб ишлари олиб борилади. Шартномалар ўртача нархлар асосида тузилади, ҳисоб-фактуралар ҳам ушбу нархлар доирасида қабул қилинади, тўловлар мазкур нархлар асосида амалга оширилади. Белгиланган 13 хил озиқ-овқат маҳсулотларидан ташқари бошқа турдаги озиқ-овқат маҳсулотларига эса ҳудудий бозордаги ўртача нархлар белгиланади. Бюджетдан маблағ олувчилар томонидан озиқ-овқат маҳсулотларини харид қилиш бўйича тузилган шартномаларни рўйхатдан ўтказиш жараёнида Молия вазирлиги томонидан тақдим қилинган маълумотлар кўрсатилган нархлардан

³ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2010 йил 1 июндаги №БА/20-01-30-224327-сонли хатига илова.

ортик бўлган нархларда тузилган шартномалар Ғазначилик бўлинмалари томонидан рўйхатга олинмайди.

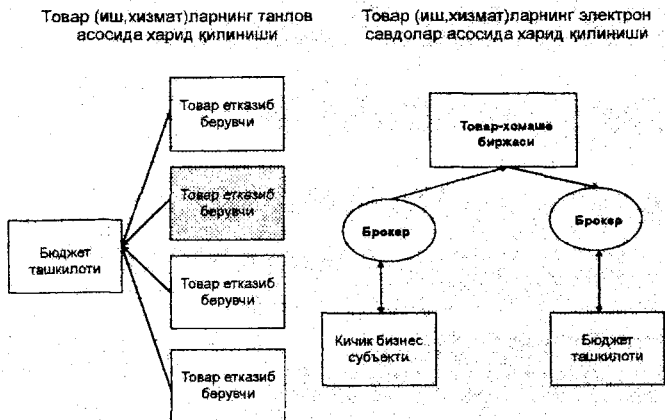
Бюджет ташкилотлари сотиб олмақчи бўлган товарлар, ишлар, хизматлар нархи муқобил етказиб берувчилар нархлари билан таққосланади. Бюджет ташкилотлари озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олмақчи бўлсалар, худудий бозорлар ўртача нархлари ва улгуржи озиқ-овқат етказиб берувчи ташкилотларнинг тижорат таклифини ҳамда маъқул деб топилган ташкилот шартномасини тақдим этишлари талаб этилади. Бюджет маблағи олувчилари томонидан озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олишда нархлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган нархлар мониторинги орқали амалга оширилади⁴. Бюджет маблағи олувчилари томонидан озиқ-овқат маҳсулотлари сотиб олинганда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган нархлар орқали нархлар мониторинги амалга оширилади. Бунда Ғазначиликнинг худудий бошқармалари ва бўлинмалари томонидан бюджетдан маблағ олувчилар томонидан харид қилинадиган озиқ-овқат маҳсулотларининг назорати Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тақдим қилинадиган асосий исътемом маҳсулотларининг ойлик ўртача нархлари тўғрисидаги маълумот асосида олиб борилади. Бюджетдан маблағ олувчилар томонидан озиқ-овқат маҳсулотларини харид қилиш бўйича тузилган шартномаларни рўйхатдан ўтказиш жараёнида Молия вазирлиги томонидан тақдим қилинган маълумотлар кўрсатилган нархлардан ортиқ бўлган нархларда тузилган шартномалар Ғазначилик бўлинмалари томонидан рўйхатга олинмайди. Бюджет ташкилотлари сотиб олмақчи бўлган товарлар, ишлар, хизматлар нархи муқобил етказиб берувчилар нархлари билан таққосланади. Масалан, бюджет ташкилоти озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олмақчи бўлса, худудий бозорлар ўртача нархлари ва улгуржи озиқ-овқат етказиб берувчи ташкилотларнинг тижорат таклифини ҳамда маъқул деб топилган ташкилот шартномасини тақдим этиши талаб этилади.

Ғазначиликда бюджет ташкилотлари томонидан сотиб олинаётган товарлар нархлари тўғрисида электрон маълумотлар базасини шакллантириш, уни тузиш ва янгилаб бориш керак.

---

⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 24 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макроектисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1449-сонли Қарори. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 594-сонли Қарорига кўшимчалар қилиш тўғрисида.

26-расм. Товар ва хизматларни танлов асосида ҳамда электрон савдолар орқали харид қилиш тартиби

Республикамызда бюджет ташкилотлари учун харид қилиш жараёнини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 7 февралдаги ПҚ-1475-сонли “Давлат харидлари тизимини такомиллаштириш ҳамда уларга кичик бизнес субъектларини жалб қилишни кенгайтириш тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ давлат харидлари амалга оширилади. Мазкур Қарорга мувофиқ битта контракт суммаси 300 АҚШ долларидан 100 минг АҚШ долларига тенг миқдордаги айрим турдаги товар (иш, хизмат)лар бўйича давлат харидлари Ўзбекистон Республикаси товар хонаше биржаси томонидан ташкил қилинадиган, электрон савдолар орқали амалга оширилади⁵.

Ҳозирги давр талабларидан келиб чиқиб, мазкур қарорнинг мақсади Давлат бюджети маблағларини тасарруф этишда товар, иш ва хизматлар самараси ва сифатини, шу билан бир қаторда, бозор иқтисодиётдан келиб чиқиб оптимал нархларни белгилаган ҳолда, бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш ҳисобланади. Бундан ташқари, ушбу қарор маҳсулот етказиб берувчилар ўртасида рақобатни кучайтириш, мамлакатимиз корхоналари, жумладан, кичик бизнес субъектларини тендер савдолари жараёнига кенг жалб этиш мақсадида қабул қилинди.

⁵ Тендер ўтказишда ҳамда шартномаларни рўйхатдан ўтказишда солиқ (статистика) органларининг иштирокчиларнинг кичик бизнес субъекти эканлигини тўғрисидаги маълумотномалари талаб қилиниши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.02.2011 й. ПҚ-1475-сонли Қарорига мувофиқ марказлаштирилган манбалар ҳисобига Давлат харидларини амалга оширувчи барча ташкилотлар, кўзланаётган харидлар бўйича эълонларни, товар (иш, хизмат)лар етказиб берувчини аниқлаш кунидан 30 кун олдин, махсус ахборот порталида жойлаштирилиши шарт.

Давлат харидларини амалга оширувчи барча бюджет ва бошқа марказлаштирилган манбалар маблағлари ҳисобидан молиялаштирилувчи ташкилотларга харидлар режасини олдиндан тузиш ҳамда унинг махсус ахборот порталида эълон қилинишини таъминлаш масъулияти юклатилади.

Давлат харидлари бўйича тендерлар ўтказилганда кичик бизнес субъектларига устунлик берилади.

23-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида Давлат харидларини амалга ошириш тартиби

Т/р	Товар (иш, хизмат)лар номи	Энг кам ултуш (квота) миқдори, % да
1.	Озиқ-овқат маҳсулотлари сотиб олиш	30
2.	Кийим-кечак, пойабзал ва чойшаб-ғилофлар сотиб олиш	50
3.	Мебель ва офис жиҳозлари сотиб олиш	50
4.	Ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари сотиб олиш	10
5.	Кутубхона фонди ва ўқув адабиётларни сотиб олиш	10
6.	Бошқа машиналар, жиҳозлар ва техника ижараси бўйича харажатлар	10
7.	Электр энергияси ва бошқа коммунал хизматларни ҳисобга олиш асбоблари жорий таъмирлаш бўйича харажатлар	40
8.	Компьютер жиҳозларини, ҳисоблаш ва аудио-видео техникасини, ахборот технологияси ва ашёларни сотиб олиш	50
9.	Автомобиль йўлларини таъмирлаш	25
10.	Бошқа иншоотларни капитал ва жорий таъмирлаш	50
11.	Бошқа машиналар, жиҳозлар ва техникаларни капитал ва жорий таъмирлаш	40
12.	Турар ва нотураржой бинолари ижараси бўйича харажатлар	30
13.	Транспорт воситаларининг ижараси бўйича харажатлар	20
14.	Мебель ва офис жиҳозларининг ижараси бўйича харажатлар	40
15.	Ижара бўйича бошқа харажатлар	30
16.	Бошқа иншоотларни сақлаб туриш ва жорий таъмирлаш	25
17.	Товар-моддий захиралари сотиб олиш бўйича харажатлар (Канцелярия буюмлари ва бошқа кам баҳоли, тез эскирувчан асбоб-ускуна ва жиҳозлар сотиб олиш)	50
18.	Коммуникация хизматлари ва ахборот олиш билан боғлиқ харажатлар (халқаро ахборот агентликлари хизматларидан ташқари)	50
19.	Хизмат сафарларидаги япаш (меҳмонхона) харажатлари (республика ҳудудида)	10

Ҳар қандай мамлакатда давлат харидини ташкил этишнинг ҳуқуқий асосларини шакллантириш ва уни доимий тарзда такомиллаштириб бориш давлат молия тизимининг муҳим стратегик вазифаларидан ҳисобланади. Айни пайтда Ўзбекистон Республикасида “Давлат хариди тўғрисида” Қонун қабул қилинмаган. Ўзбекистонда давлат харидини ташкил этишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга, жумладан, “Давлат хариди тўғрисида” Қонун қабул қилишнинг долзарблиги қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

- давлат харидини ташкил этишда маълумотлар очиқ-ойдинлигини таъминлаш;
- давлат харидини амалга оширувчи давлат субъектлари ваколатларини тартибга солиш;
- харидни режалаштириш ва тартибга солиш;
- маҳсулотлар етказиб берувчиларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш;
- тендер асосида савдоларда харид механизмларини тартибга солиш;
- Давлат бюджети маблағларининг самарадорлигини ошириш.

15.4. Хорижий мамлакатларда ғазначилик тизими тажрибалари

Европа ҳамкорлигига қабул қилинадиган мамлакатлар учун давлат бошқаруви секторида ички назорат ва аудит олиб бориш ҳамда ривожлантириш зарур деб мажбурий талаб қўйилди. Бозор иқтисодиёти мамлакатларида давлат молиясини бошқаришни ривожлантириш тарихи тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда ички аудитнинг жозибадорлиги давлатга қарашли ташкилотларнинг молиявий натижаларини яхшилашнинг муҳим омилига айланмоқда. Бюджет харажатларининг натижасини яхшилаш ва самарадорлигини оширишга ҳозирги замон молиявий менежментини яратиш билан эришиш мумкин. Мазкур тизимнинг асосий компонентларидан бири – ички назорат ва аудитдир. Давлат бошқаруви органлари мажбурий атрибути сифатида ички назорат ва аудит АҚШда 1950 йилдан «Бюджет ташкилотлари соҳасида бухгалтерия ҳисобини юритиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва «Аудит ва ҳисоб- китоб юритиш тўғрисида»ги қонунларга асосан шакллантирилди.

Мазкур қонунлар ва АҚШнинг Бош Назорат бошқарувининг талабларига мувофиқ ҳисоб-китоб юритиш, бюджет ташкилотларининг молиявий натижалари ва уларда самарали назоратни амалга ошириш тўғрисида тўлиқ ахборот берадиган Ички назорат ва аудит тизими яратилди. Давлат бошқаруви секторидаги ички назорат ва аудит жорий қилиш ишлари йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатлардаги корпоратив сектордаги катта тажрибага таянилди. Ички назорат ва аудит тизими фаолиятининг янги функцияларини аниқлашда биринчи марта А.Кенг 1948 йил март ойида нашр этган «Ички аудит» мақоласида операцион аудит (operations audit) термини ишлатилди. Кейинчалик бошқарув аудити (management audit), комплекс аудит (comprehensive audit), аудит самарадорлиги

(performance audit), ишлатилган пуллар натижасида эришилган қиймат (value-for-money audit), хатар(риск)лар тахлилига асосланган аудит (risk-based/system audit) каби бир қатор тушунчалар амалиётга киритилиб, ички назорат ва аудит тизими ходимларининг функциялари такомиллаштирилди.

Газначилиқда ички назорат функциялари бюджет ташкилотлари ходимларининг бухгалтерия хатоларини кидириш, бюджет ташкилотларида менежерларга қарорлар қабул қилишда (хатарларни бошқариш бўйича) консультация бериш билан мураккаблаштирилмоқда. Корпоратив секторда тажрибадан ўтган ёндашувлардан фойдаланиш билан бюджет ташкилотларида ички назорат кучайтирилди. Жаҳон стандартларига мувофиқ давлат молиясини бошқариш соҳасида ташкил этилган ички назорат ва аудит ривожланган жамиятга эришишнинг зарур кууроли деб баҳоланмоқда. Тредвей Ҳомийлик Ташкилоти Комиссиясининг (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) 1992 йилда COSO IC модели нашр қилинди. Бунда Ички назорат тузилишининг COSO IC методикаси берилди⁶. Кейинги ўн йиллар мобайнида Ички назорат функциялари тузилишининг асосий модели сифатида COSO IC моделидан фойдаланилади. Мақоланинг мақсади куйидагилар ёрдамида ташкилот раҳбари ва бошқа турли манфаатдор гуруҳларнинг эҳтиёжи ҳамда талабини ифода этишдан иборат эди:

- турли манфаатдор гуруҳлар ўртасидаги муносабатларда ишлатиладиган ягона тушунчалар ва умумий тилни аниқлаш;

- ташкилотларнинг ички назорат тизимини аниқлаш ва баҳолашга ёрдам берадиган ягона стандартларни шакллантириш.

Ички назорат деганда, ташкилот олдида турган мақсадга эришишга бўлган ишончни таъминлайдиган ва ташкилотнинг барча даражаларида (директорлар кенгаши аъзолари, ташкилотда вазифаларни ижро этувчи ходимлар) амалга ошириладиган жараён тушунилади. Бунда ташкилотда ҳар бир ходимнинг ички назорат бўйича ўзининг мажбуриятларидан иборат назорат муҳитининг умумий атмосфераси аниқланади. Назорат муҳити ички назорат тизимининг бошқа компонентларининг асоси ҳисобланади. Бу муҳитни яратиш учун ташкилот раҳбари берилган мақсадга эришиш учун рискларни баҳолайди. Бу вазифаларни бажараётганда ахборотлар коммуникацияси пайдо бўлади. Ички назоратнинг мақсадига эришишда жараёнларнинг барча босқичларида мониторинг амалга оширилади.

Модель компонентларнинг тузилиши ва ўзаро боғлиқлигини аниқлайди. Компонентларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- ташкилотнинг ўз олдида қўйган мақсадига кўра (операцион самарадорлиги ва натижавийлиги, талабларга мослиги ва молиявий ҳисоботнинг ишончлилиги);

- ташкилотнинг таркибий тузилишига кўра.

---

⁶ COSO IC рекоммендована Комиссией по рынку ценных бумаг США (SEC) в качестве методологии построения системы внутреннего контроля.

COSO IC модели деталларга ажратилган ҳолда ишлаб чиқилган, уни амалиётга қўллашда катта тажриба тўпланган. Бугунги кунда ривожланган ва МДХ давлатларида ички назоратнинг ишлаб чиқиш ва ривожлантиришда айнан COSO IC модели фойдаланилади. Электр энергия савдоси соҳасидаги йирик компаниянинг (ENRON) молиявий ҳисоботида қўлаб хатоларга йўл қўйганлиги натижасида ташки аудиторларнинг талаби билан Буюк Британияда 2002 йилда «Сарбейнса-Оксли» қонуни қабул қилинди. Қонунга мувофиқ фонд биржада компаниялар бажариши талаб қилинадиган аниқ мажбуриятлар аниқланди. Ички назоратнинг COBIT моделида «Сарбейнса-Оксли» қонуни талабларига мувофиқ қўшимчалар қилинди. 2006 йил сентябрда COBIT моделининг охириги версияси нашр қилинди ва амалиётга киритилди⁷. Ҳозирги кунда Ички Аудиторлар Институтининг (The Institute of Internal Auditors) кўмагида GAIT модели ишлаб чиқилди. GAIT Модели бизнес мақсадларида фойдаланиладиган ички назоратни баҳолашнинг тамойиллари ва услубиетидан иборат.

Давлат харидларини тартибга солишнинг жаҳон тажрибалари шуни кўрсатадики, давлат харидлари тизими фаолиятининг қуйидаги асосий тамойиллари мавжуд:

- бюджет маблағларини самарали ишлатиш;
- харидларни ўтказиш асосида маблағларни тежамли ишлатиш (аниқ шароитларда нарх ва сифат нисбатини яхшилаш);
- ўтказилаётган хариднинг мақсадига етиш ва белгиланган вазифаларини амалга ошириш;
- харидни ўтказиш жараёнида давлат бошқаруви органи ходимларининг фаолиятида ноқонуний ҳолатларни тўхтатиш;
- харид жараёнининг очиқлиги, ахборотларнинг тиниқлигини таъминлаш;
- давлат буюртмасини қабул қилишда бозорнинг барча қатнашчилари учун адолатли муносабатларни таъминлаш;
- давлат харидлари бўйича қарорлар қабул қилишда бошқарув органлари масъулиятини ошириш.

Давлат хариди – турли даражада бошқариладиган бир бутун макроиқтисодий тизимни ташкил этади, албатта, халқ хўжалиги корхоналари иқтисодийети билан боғлиқ ва улар билан ўзаро яқиндан муносабатда бўлади. Давлат харидининг самарали ташкилий-иқтисодий механизмини шакллантириш давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг устувор вазифаларини амалга оширишга ёрдам беради ва бюджет харажатларини иқтисодий режалаштириш ҳамда прогнозлаштиришни, қолаверса, мамлакатда бозор механизми

⁷Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг «Ғазначилиги тизимида ички назорат ва ички аудитнинг аҳамияти, роли ва ўрни» мавзусидаги семинар материаллари тўплами. Тошкент, 2008. –344 б.

самарадорлигини оширади. Давлат харидида давлат ҳокимияти органлари ва бюджет ташкилотларининг иштироки билан макроектисодий сиёсатни амалга ошириш таъминланади.

Францияда Иқтисодиёт ва Молия вазирлиги ҳузурда давлат сектори (бюджет ташкилотлари, касалхоналар, мактаблар, университетлар, маҳаллий ҳокимият органлари) учун зарур буюртмаларни шакллантирадиган Махсус Харид Маркази мавжуд. 2004 йил 7 январдан бошлаб Франция Ҳукуматининг Қарорига мувофиқ, барча харидлар махсус қондалар асосида бошқарилади. Франциянинг ички қондалари Европа Иттифоқи директиваларига мос бўлиши керак. Хариднинг асосий тамойили – процедуралар тиниқлигидир. Харидлар жорий ва инвестиция харидларига бўлинади. Францияда ҳар бир корхона давлат харидида иштирок этиши мумкин. Ҳар бир ташкилот камида 5,9 млн. евро миқдорда давлат харидида қатнашиши мумкин. Давлат функциялари кўриб чиқилади, шу функциялардан қайси бири стратегик аҳамиятга эга бўлса, шу бозордан, албатта, конкурс асосида сотиб олинади. Барча харидларнинг рекламаси бўлиши керак. Ҳар бир бюджет ташкилотда давлат хариди учун жавобгар ходим ишлайди⁸.

Давлат Харид Маркази хўжалик ҳисобида ишлайди, барча ташкилотлар учун хизмат кўрсатади. Конкурсни бюджет ташкилотининг ўзи ўтказиши мумкин, бунда барча масъулият бюджет ташкилотининг ўзига юкланади. Агар бюджет ташкилоти харидни ўтказмаса ёки ўтказишни хоҳламаса, бу ишни Давлат Харид Марказига юклайди. Лекин маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиб олиш тўғрисидаги қарорни асосий буюртмачи – бюджет ташкилоти қабул қилади. Давлат Харид Маркази етказиб берувчи билан шартнома тузади, кейин ўзининг фойдаси (ҳаражатларини қоплаш учун) билан бирга маҳсулот нархини бюджет ташкилотига тақдим этади. Товар етказиб берувчилар билан шартнома кўпи билан 3 йилга тузилади.

Давлат Харид Маркази фақат айрим турдаги маҳсулотларни сотиб олади. Масалан, объектларни қўриқлаш, биноларни йиғиштириш, кўчишни ташкил этиш. Давлат Харид Маркази маҳсулотлар бўйича конкурслар ўтказиши, бу конкурсларда давлат секторига қаршли ташкилотларга тавсия қилинадиган маҳсулот нархи аниқланади. Йирик давлат буюртмачилари айнан шу маҳсулот бўйича ўзлари конкурс ўтказишлари мумкин. Кейин конкурс натижаларига кўра маҳсулотларга Давлат Харид Маркази (нарх +наценка) орқали буюртма берадилар. Бу – бюджет ташкилотларига зарур маҳсулотларни конкурс ўтказиш процедураларига кетадиган вақтни тежаган ҳолда, тезда харид қилиш имкониятини беради.

---

⁸Бриль Д.В., Саакян Т.В.,Ревенко М.В., Чмыхов М.Н., Гули В.А.Управление государственными ведомственными проектами в Казначействе Франции. Краткий информационный обзор.

Давлат Харид Маркази харидларни “электрон аукционлар” орқали ўтказди. Давлат Харид Маркази давлат секторига маҳсулотлар сотиб олишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари ўзгаришининг доимий мониторингини ўтказди. Давлат Харид Марказининг 31 та филиали мавжуд. Йиллик оборот 600 млн. еврога тенг, йилга 70 та янги шартнома тузилади, ҳозирги кунда марказда 1800 та шартнома асосида иш олиб борилмоқда. Мазкур марказда 800 нафар ходим ишлайди, шулардан 15 нафари давлат бошқаруви ходимларидир, шунингдек, аниқ маҳсулотларни сотиб олиш бўйича малакали мутахассислар ишлайди.

Давлат харидини ўтказиш ишлари қуйидагилардан иборат:

- эҳтиёжларни баҳолаш;
- давлат харидини гуруҳлаш;
- конкурс ўтказиш процедураларини баҳолаш;
- конкурс ўтказиш;
- нарх бўйича таклифларни кўриб чиқиш;
- таклифларни қабул қилиш.

Таклифларни кўриб чиқиш муҳим ҳисобланади. Кечиктирилган таклифлар кўриб чиқилмайди, таклифлар иккита конвертда тақдим этилади: биринчисида маҳсулотларнинг хусусияти ва иштирокчиларнинг ўзларини тасдиқлаши; иккинчисида нарх бўйича таклифлар. Биринчи конверт талаби бўйича тасдиқланмаган (тендердан ўтмаган) иштирокчиларнинг иккинчи конверти очилмайди.

Давлат хариди тизимини такомиллаштиришнинг муҳим стратегик масалаларидан бири – давлат харидини режалаштиришни қисқартиришдир.

Қонун ҳужжатлари асосида давлат органлари эҳтиёжлари тўғрисида “пастандан юқори”га ахборот оқимларининг ташкил этиш механизми яратилганлиги, шу мақсадда маълум миқдорда маблағлар ажратилганлигига қарамадан, давлат органлари эҳтиёжи кетма-кетлигига риоя қилмасдан “юқоридан пастанга”га бир томонлама ишлар амалга оширилмоқда. Бу эса ортқича ва асосланмаган ҳамда устувор бўлмаган бюджет харажатларини оширмоқда. Давлат харидини режалаштириш механизмида, бюджет маблағи тақсимловчилари эҳтиёжлари ва молиялаштириш учун маблағлар ҳажмини аниқлашда меъёрий-харажатлар услуби (нормативно-затратний метод) асос сифатида фойдаланилмоқда. Бюджетни шакллантиришнинг мезони сифатида бюджет имкониятларининг юқори чегараси олинади, товар-моддий бойликларга бўлган реал эҳтиёжлари ҳисобини қилмасдан, харажатлар учун маблағлар ажаратилади. Давлат хариди фаолиятини режалаштиришнинг тамойили бюджет маблағларининг ишлатилиш самарадорлигини ва тежамкорлигини ошириш деб белгиланиши керак. Ваколат берилган органлар ва бюджет маблағи олувчилари минимал маблағлар билан белгиланган мақсадга эришиш натижаларига қараб бюджетни тузишлари ва ижро қилишлари шарт.

“...Чинакам талаб ва таклиф асосида вужудга келадиган эркин бозор нархларининг амал қилиши бозор иқтисодиётининг ғоят муҳим бўғини

бўлиб, бу бўгин махсулот ишлаб чиқарувчилар ва истемолчиларнинг ўзаро жипс таъсирини таъминлайди»⁹. Жамиятда давлатнинг бажарадиган функциялари, давлат хариди учун зарур махсулотлар хусусиятларининг ранг-баранглигига қараб, шартнома тизими ягона бўлиши мумкин эмас. Бу тизимда умумий тамойиллар асосида ишлаб чиқилган турли ташкилий схемаларни яратиш мумкин. Мазкур схемалар асосида идоралараро-буюртмачилар ёки бир идорага қарашли буюртмачилар учун харид-шартнома тизими яратилади ва модернизация қилинади. Ўзбекистонда озиқ-овқат махсулотлари импорти ўрнини босадиган озиқ-овқат махсулотлари ишлаб чиқариш бўйича аниқ давлат дастурларини ишлаб чиқишни ва амалга оширишни янада кенгайтириш муҳим.

Таянч сўз ва иборалар

Давлат хариди, ички назорат, давлатнинг молиявий назорати, газначиликнинг ахборот тизими, бюджет ташкилотларининг шартномалари, махсулотлар, ишлар, хизматлар нархи, юридик ва молиявий мажбуриятлар, бюджет маблағларининг самарадорлиги, дебитор ва кредитор қарздорлик.

Назорат саволлари:

1. Давлат бюджети ғазна ижросида ички назоратнинг аҳамияти қандай?
2. Давлат бюджети ғазна ижросидаги ички назоратни ташкил этиш тамойиллари нималардан иборат?
3. Ғазначиликдаги ички назоратда белгиланган мақсадга эришиш учун қандай вазибаларни бажариш зарур?
4. Юридик ва молиявий мажбурият билан боғлиқ бўлган ғазначилик операциялари бўйича ички назорат қандай амалга оширилади?
5. Давлат бюджетининг ғазначилик ижросида дебитор ва кредитор қарздорликлар қандай камайтирилади?
6. Давлат бюджети харажатларида давлат хариди тизимининг аҳамиятини тушунтиринг
7. Ягона ғазна ҳисобварағининг ликвидлигини таъминлаш ишлари нималардан иборат?
8. Давлат хариди тизими тўғрисида нима дея оласиз?
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 7 февралдаги ПҚ-1475-сонли “Давлат харидлари тизимини такомиллаштириш ҳамда уларга кичик бизнес субъектларини жалб қилишни кенгайтириш тўғрисида”ги Қарори бўйича республикамизда қандай чора-тадбирлар кўрилди?
10. Давлат бюджети ғазна ижросининг хорижий тажрибаларидан республикамизда фойдаланиш тўғрисидаги фикрларингизни айтинг.

⁹Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: “Ўзбекистон”. 1995. 88-б.

Глоссарий (Асосий тушунча ва изоҳлар)

А

Автоматлаштирилган ахборот тизими – ахборотлар йиғиндиси, ахборотларни ишлаш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун йўналтирилган математик-иқтисодий усуллар, моделлар, дастурлар, механизмлар, технологик воситалар ва мутахассислар йиғиндиси.

Автоматлаштирилган иш жойлари (АРМ) – мутахассисларнинг бажарадиган функцияларини автоматлаштириш учун керакли ахборотлар, дастурлар ва ахборот ресурслари йиғиндиси.

Автоматлаштирилган банк маълумотлари – автоматлаштирилган ахборот тизими, марказлаштирилган ҳолда сақланадиган ва биргаликда ишлатиладиган маълумотлар.

Айланма касса маблағлари меъёри – молия йилида Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобрақамларида туриши мумкин бўлган пул маблағларининг қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам миқдори.

Аналитик ҳисоб-китоб – ҳисоб-китобни аниқлаштириш ва ривожлантириш мақсадида олиб бориладиган хўжалик субъектларининг фаолиятини назорат қилиш, шунингдек, ҳисоботлар тузиш учун зарур бўлган хўжалик жараёнлари ва маблағлари айланишининг бухгалтерия ҳисоб-китоби.

Ахборот ресурслари (захиралари) – ташкилот учун қадр-қимматга эга бўлган моддий захира сифатида қатнашадиган маълумотлар йиғиндиси, улар жумласига маълумотлар файли, ҳужжатлар, матнлар, графикалар, билимлар, аудио-видео ахборотлар қиради.

Асосий фаолият тури – юридик шахснинг умумий реализация қилиш ҳажмидаги тушум улуши устунлик қиладиган фаолияти.

Б

Бириктирилган солиқлар – ҳар бир даражадаги бюджетларга бириктирилган солиқли даромадларнинг барча турлари.

Бюджет – Марказий ва маҳаллий ҳокимият органларининг фаолиятини таъминлаш учун пул маблағлари йиғиндисини шакллантириш ва ишлатиш шакли.

Бюджет жараёни – Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш, унинг ижросини назорат қилиш, ижроси ҳисоботини тайёрлаш ва тасдиқлаш, шунингдек, Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қонун ҳужжатлари билан тартибга солинган жараёни.

Бюджет даромадлари – Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, бегараз ва қайтармаслик шarti билан бюджетга тушадиган ва Ўзбекистон Республикасининг марказий ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тасарруф этадиган пул маблағлари.

Бюджет дотацияси – ўз даромадлари ва бюджетни тартибга солувчи бошқа маблағлар етишмаган тақдирда қуйи бюджетнинг харажатлари билан даромадлари ўртасидаги фарқни қоплаш учун юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шarti билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет ёзуви – Ўзбекистон Республикасининг бюджет таснифига мувофиқ тузиладиган бюджет даромадлари ва харажатларини, бюджет тақчиллигини молиялаштириш манбалари тушумининг чораклик тақсимоти тўғрисидаги ҳужжат, маскур ҳужжатда тасдиқланган бюджет маблағларининг бюджет маблағларини олувчилари ўртасидаги тақсимоти белгиланади.

Бюджет интизоми – корхона, муассаса, ташкилотлар, шунингдек, раҳбар ва jisмоний шахслар томонидан бюджетдан тўланадиган барча тўловларни аниқ тартибда, ўз вақтида ва тўлиқ равишда амалга ошириш ҳамда бюджет маблағларини белгиланган йўналишларга мувофиқ мақсадли сарфлаш.

Бюджетдан маблағ ажратиш – қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда Давлат бюджетидан бюджет ташкилотларига ва бошқа бюджет маблағлари олувчиларига ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет маблағларининг тақсимловчилари – Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув органлари. Уларга Давлат бюджетини харажатлар таснифига мувофиқ, Давлат бюджети маблағларини идоровий тақсимловчиларга ва бюджет маблағларини олувчиларга маблағларни тақсимлаш ҳуқуқи берилган.

Бюджет маблағи олувчилар – бюджет маблағларининг тақсимловчиси ёки жорий молия йилида бюджет ёзувига мувофиқ, бюджет маблағларини олишга ҳуқуқ берилган ва тасдиқланган смета доирасида молиялаштириладиган бюджет ташкилоти ёки бошқа муассасалар.

Бюджет мажбуриятларининг лимити – бюджет ижросини амалга оширувчи, бюджет маблағларини тақсимловчи ва олувчи органлар учун аниқланган ҳамда тасдиқланган бюджет мажбуриятлари йиғиндиси.

Бюджетдан ажратиладиган субсидия – давлат томонидан муайян мақсадлар учун бюджет ҳисобидан берилладиган пул маблағлари.

Бюджетнинг кассали харажатлари – давлат бюджети маблағлари ҳисобидан корхона, ташкилот ва муассасаларга банк орқали берилган ёки бюджетда кўзда тутилган харажатларга уларнинг тўлов қоғозлари асосида ўтказилган пул маблағлари суммаси.

Бюджет профицити – муайян даврда бюджет даромадларининг бюджет харажатларидан ортиқ бўлган сумма.

Бюджет судаси – юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд республика бюджетидан резидент-юримдик шахсга, ёки чет эл давлатига қайтариш шarti билан ажратиладиган маблағлар.

Бюджет субвенцияси – қонун ҳужжатларида назарда тутилган муайян тартибда аниқ мақсадларга сарфлаш шarti билан юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шarti билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет сўрови – бюджет таснифи бўйича тушумларни шакллантириш ва бюджетдан маблағ ажратиш тўғрисидаги маълумот.

Бюджет ташкилоти – зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган ўз фаолиятини амалга ошириш учун Давлат бюджетидан маблағ ажратиш назарда тутилган ва бу маблағни молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланадиган вазирлик, давлат қўмитаси, идора, давлат ташкилоти ҳисобланади.

Бюджет таснифи – Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, шунингдек, унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳлаштиришдан иборат.

Бюджетни тартиблаш – бюджетлар даромадлари ва харажатларини баланслаштириш мақсадида даромадларни тақсимлаш жараёни ҳамда турли даражадаги бюджетлар ўртасида маблағларнинг қайта тақсимланиши.

Бюджетни тартиблаш даромадлари – бюджет даражасига қараб ажратмалар миқдори белгиланадиган барча турдаги солиқли даромадлар ва бошқа тўловлар.

Бюджет тақчиллиги – муайян даврда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан ортиқ бўлган сумма.

Бюджет тизими – турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилари йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва тузиш принципларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилари ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифодалайди.

Бюджет трансферти – бюджетдан юридик ёки жисмоний шахсга бевосита ёхуд ваколатли орган орқали ажратиладиган қайтарилмайдиган пул маблағлари.

Бюджет харажатлари – давлат, шунингдек, ўзини ўзи бошқарувчи органлар вазифаларининг бажарилишини таъминлашга йўналтирилган пул маблағлари.

Бюджет харажатларини амалга оширишни тўхтатиш – (блокировка қилиш) – бюджет ассигнацияларига нисбатан бюджет мажбуриятлари лимитини қисқартириш ёки бюджет маблағлари билан қабул қилинган пул мажбуриятларини тасдиқлашдан воз кечиш. Бунда бюджет тизими тўғрисидаги қонунга мувофиқ бюджет ажратмалари бюджет маблағларини бош тақсимловчисига аниқ шартларни бажаргандагина ажратилади. Шунингдек, бюджет маблағларини ноқонуний ишлатиш ҳолатлари аниқланганда бюджет харажатларини амалга ошириш тўхтатилади.

В

Валюта бозори – чет эл валютасининг олди-сотдисини, чет эл валютасидаги қимматбаҳо қоғозларни ва валютавий капитални инвестиция қилиш муносабатларини, шунингдек, иқтисодий муносабатларни амалга оширувчи иқтисодий муносабатларни намоён қилувчи марказ.

Верификация – ҳужжатнинг ҳақиқийлигини белгилаш жараёни.

Винчестер – қаттиқ магнит дискларда хотирада сақловчи жуда кўп ёзувларнинг ёзилишини таъминлайдиган юкори ишончли тузилма.

Г

Грант – давлатлар, давлатларнинг ҳукуматлари, халқаро ва чет эл ҳукуматига қарашли ташкилотлар томонидан, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати белгилайдиган рўйхатга киритилган халқаро ва чет эл ноҳукумат ташкилотлари томонидан Ўзбекистон Республикасига, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига, юридик ва жисмоний шахсларга бегараз асосда бериладиган мол-мулк, шунингдек, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан Ўзбекистон Республикасига ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматига бегараз бериладиган мол-мулк.

Д

Давлат бюджети – Давлат пул маблағларининг (шу жумладан давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Давлат бюджетининг касса ижроси – Давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш, шунингдек, унинг давлат даромадлари ва харажатларини ҳисобга олиш Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда амалга оширилади.

Давлат бюджетининг ғазна ижроси – Давлат бюджетининг барча даромадларини Ягона ғазна ҳисобрақамига киритишдан, шунингдек, Давлат бюджетининг харажатларини шу ҳисобрақамдан тўлашдан иборат.

Давлат бюджети маблағларини сарфлаш – тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида, харажатлар сметасига мувофиқ Давлат бюджети маблағлари бюджет маблағлари олувчилари томонидан молия йили мобайнида босқичма-босқич тайинлаш сертификатини муайян даврга ва тегишли суммага расмийлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Давлат бюджети тақчиллиги – Давлат томонидан маълум ва муайян бир давр давомида, бюджет йилида амалга оширилган харажатларнинг даромадлардан ортиб кетиши.

Давлат мақсадли жамғармалари – Давлат бюджети таркибида жамлантириладиган жамғармалар бўлиб, уларнинг ҳар бири учун маблағлар манбалари, ҳар бир манбадан маблағ тушиши меъёрлари ва шартлари, шунингдек, шу маблағлардан фойдаланилиши мумкин бўлган мақсадлар қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Давлат қарзи – давлат томонидан ички маблағ ва хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятлари йиғиндиси.

Давлат ташқи қарзи – давлатнинг хориждан маблағ жалб қилиши натижасида юзага келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятлари йиғиндиси.

Давлатнинг хориждан маблағ жалб қилиши – активларни чет эл манбаларидан (хорижий давлатлар, уларнинг юридик шахсларидан ва халқаро ташкилотлардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитлари (заёмлари)ни тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари юзага келиши.

Дастурли таъминлаш – автоматлаштирилган ахборот тизими бошқарувидаги ҳисоблаш жараёнларини самарали ташкил қилишда фойдаланиладиган дастурлар йиғиндиси.

Депонентлаштириш – пул маблағлари, қимматли қоғозлар ва бошқа бойликларни кредит ташкилотларига сақлаш учун топшириш; ходимларнинг ўз вақтида олинмаган иш ҳақларини, пул маблағлари қолдиғини кредит муассасаларига топшириш.

Девальвация (лот.) – кадр тушиш маъносини англатади, миллий валютани чет эл валюталарига ёки халқаро ҳисоб-китоб пул бирликларига нисбатан кадрининг тушиши.

Дивидендлар – акциялар бўйича тўланиши лозим бўлган даромад; юридик шахс томонидан унинг муассислари ўртасида (иштирокчилари, аъзолари ўртасида уларнинг улушлари, пайлари, ҳиссалари бўйича) тақсимланадиган соф фойданинг бир қисми; юридик шахс тугатилганда мол-мулкни тақсимлашдан олинган, шунингдек, муассис (иштирокчи, аъзо) томонидан юридик шахсда иштирок этиш улушини (пайини, ҳиссасини) олгандаги даромадлар, бундан муассис (иштирокчи, аъзо) устав фондига ҳисса сифатида киритган мол-мулкнинг қиймати чегирилади.

Ж

Жамланган бюджет – Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг географик тузилишига мувофиқ, турли даражадаги барча бюджетлар йиғиндиси.

Жамғариб бориладиган пенсия таъминоти – фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларидаги маблағлардан давлат пенсиясига қўшимча равишда пул маблағлари билан таъминлаш.

Жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадаллари – шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларига мажбурий тартибда киритиладиган пул маблағлари.

Жамғариб бориладиган ихтиёрий пенсия бадаллари – шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларига ихтиёрийлик асосида киритиладиган пул маблағлари.

Жисмоний шахслар – юридик шахслар мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган ёки ҳар хил сабабларга кўра ишламаётган пенсионерлар, нафақахўрлар ва бошқалар. Бунда шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқароси, фуқаролиги бўлмаганлар ва чет эл мамлакатлари фуқаролари киради.

И

Идентификация рақами – тизим ичидаги объектни аниқлайдиган код ёки ном берилиши. Ажратма, солиқлар ва пенсия тўловлари бўйича ахборотларни марказлаштириш учун индивидуал ижтимоий кодларга эҳтиёж туғилади. Молиявий хужжатлаштириш бўйича молиявий ахборотлар ишончилиги ва донмийлигини таъминлаш учун, халқаро андозаларга мос келувчи бухгалтерия ҳисобининг янги андозалари қўлланилиши учун индивидуал ижтимоий кодларнинг қабул қилиниши тақозо этилади.

Ички маблағларни жалб этиш – давлат томонидан активларни ички манбалардан (резидент-юридик ва жисмоний шахслардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари йиғиндисининг вужудга келиши.

Инвестиция – фойда (даромад) олиш ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадида, давлат, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар (инвесторлар) томонидан чекланган имкониятлардан самарали фойланган ҳолда, чекланган эҳтиёжни қондириш учун иқтисодийнинг турли соҳаларига маълум муддатга сарфланган барча турдаги бойликлар.

Инвестиция лойиҳаси – инвестициянинг йўналтирилган мақсадини амалга ошириш учун технологик жараёнларни, техник ва ташкилий хужжатлаштириш жараёнини, объектларни барпо этиш ва ишга тушириш жараёнини, моддий, молиявий, меҳнат ресурсларининг ҳаракатини, шунингдек, тегишли бошқарув қарорлари ва чора-тадбирларни ўзида мужассамлаштирувчи тизим.

Инфляция – муомалда керагидан ортиқча пул пайдо бўлиб, нарх-наво ўсиб, пулнинг қадр-қиймати, яъни харид қобилиятининг пасайиши, пулнинг обрўсизланиши.

Инфляцияцион солиқ – ҳуқуматнинг товарлар ва хизматларни сотиб олиши учун зарур маблағларни тўплаш, бюджет тақчиллигини молиялаштириш учун, пул тақлифини ошириш йўли билан аҳолининг пул маблағларини билвосита олиши.

Инновацион фаолият – ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришда янги шаклларнинг қўлланилишига асосланган фаолият.

Инвесторлар – қимматли қоғозларни сотиб оладиган ва бу билан ўзгаларнинг бўш молиявий ресурсларини жойлаштирадиган юридик ҳамда жисмоний шахслар.

Индоссамент – қимматли қоғоз устидаги ушбу хужжат бўйича ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтказилганлигини тасдиқловчи ўтказма ёзув.

Иқтисодий эркинлаштириш – давлатлаштиришдан қайтиш ёки бу давлатнинг иқтисодий фаолиятидаги ҳукмронлигини, монопол мавқени йўқотиб, иқтисодий бошқаришда ягона давлат механизми ўрнига аралаш иқтисодийга хос бозор механизмига кенг йўл беришни ифодалайди. Иқтисодий эркинлаштириш – иқтисодий тартибга солишни тўла бозор

механизмига топшириш эмас, балки бозор механизми билан давлат аралашувининг оптимал даражада бўлишини таъминлашдан иборат.

Ижара (лизинг) тўлови – ижарачи (лизинг олувчи) тузилган ижара (лизинг) шартномаси асосида ижарага берувчига (лизинг берувчига) тўлайдиган сумма.

Ижарага берувчининг (лизинг берувчининг) фонзли даромади – бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланадиган ижара (лизинг) тўлови суммаси билан ижара (лизинг) объектининг қийматини қоплаш суммаси ўртасидаги фарқ кўринишидаги ижара (лизинг) тўловининг бир қисми.

Инсонпарварлик ёрдами – аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳларига тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш, ижтимоий соҳа муассасаларини қўллаб-қувватлаш, табиий офатлар, фалокатлар ва ҳалокатлар, эпидемиялар, эпизоотиялар ва бошқа фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш учун аниқ мақсадли бегараз кўмаклашиш. Инсонпарварлик ёрдами дори воситалари ва тиббий аҳамиятга молик буюмлар, халқ истеъмоли товарлари, бошқа товарлар, шу жумладан асбоб-ускуналар, транспорт ва техника, шунингдек, ихтиёрий равишдаги хайр-эҳсонлар, бажарилган ишлар ва хизматлар, шу жумладан инсонпарварлик ёрдами юкларини ташиниш, кузатиб бориш ва сақлаш тариқасида берилади ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан ваколатли ташкилотлар орқали тақсимланади.

Ишлар (хизматлар)ни экспорт қилиш – ишларни бажариш (хизматлар кўрсатиш) жойидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг юридик ёки жисмоний шахси томонидан чет давлатнинг юридик ёки жисмоний шахси учун ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш.

К

Камерал назорат – солиқ тўловчи томонидан белгиланган тартибда тақдим этилган молиявий ва солиқ ҳисоботини, шунингдек, солиқ тўловчининг фаолияти тўғрисида давлат солиқ хизмати органидаги мавжуд бошқа ҳужжатларни ўрганиш ва таҳлил этиш асосида амалга ошириладиган назорат. Камерал назорат солиқ тўловчининг ҳузурига бормасдан, давлат солиқ хизмати органи жойлашган ерда амалга оширилади. Агар давлат солиқ хизмати органи томонидан камерал назорат жараёнида солиқ ҳисоботини тўлдиришда хатоликларга йўл қўйилганлиги ёки тақдим этилган солиқ ҳисоботидаги ва давлат солиқ хизмати органларидаги маълумотлар ўртасида зиддиятлар борлиги аниқланса, бу ҳақда солиқ тўловчига тегишли тузатишлар киритиш талаб қилинган ҳолда ёзма равишда хабар қилинади. Солиқ тўловчи аниқлаштирилган солиқ ҳисоботини тақдим этиш учун назарда тутилган тартибда тегишли солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича тузатилган солиқ ҳисоботини ёхуд аниқланган тафовутларнинг асосини талабнома олинган кундан эътиборан ўн кунлик муддатда тақдим этиши шарт.

Концепция – (лотинча – тушунча, тизим) маълум предмет, ҳодиса ва жараёнларни тушунтириш услуги, предмет ва бошқаларга қаратилган бош ғоя ва уларнинг моҳиятини ёритиб берадиган асосий фикрни ёритишда қўлланилади.

Коммуникация – аниқ территорияда ахборотларнинг дистанцион алмашуви жараёнларини ташкил этиш қоидалари ва техника воситалари йиғиндиси.

Компьютер вируси – ҳисоблаш тизими ёки тармоқ ишига салбий таъсир қилиш мақсадида тузилган махсус дастур.

Кредит – бир шахс томонидан, масалан, давлатдан, корхонадан вақтинчалик фойдаланиш учун, лекин қайтиб бериш ва фоиз тўлаш шарти билан берилган молиявий маблағлар.

Кредит берувчи – хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисидаги шартнома бўйича активлар берган ёки активлар бериш ниятида бўлган хорижий давлат ёки нерезидент (хорижий давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари). Агар нерезидентлар бир нечта бўлса, у ҳолда кредиторлар гуруҳидаги ваколатли бошқарувчи вазифасини бажарувчи нерезидент кредит берувчи ҳисобланиши мумкин.

Кредит ташкилотлари – тегишли лицензияга эга бўлган банклар, кредит уюшмалари, микрокредит ташкилотлари, ломбардлар ва бошқа кредит ташкилотлари.

Курс бўйича фарк – миллий валютага нисбатан чет эл валютаси курсининг ўзгариши муносабати билан чет эл валютасида амалга оширилган операцияларда вужудга келадиган (ижобий, салбий) фарк.

Л

Локал ҳисоблаш тармоғи – махсус мутахассислар ўртасида алмашиш учун маълум территория чегарасида ташкил этилган ҳамда каналлар билан бирлаштирилган дастурлаш ва ахборот узатиш ресурслари.

Лизинг – кўчар ва кўчмас объектларга эгалик қилишнинг алоҳида ижара муносабатларига асосланган, тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган иқтисодий ҳуқуқий, кредит-молиявий муносабатлар мажмуи ва мулкрий ҳуқуқларнинг йиғиндиси.

Лизинг муносабатлари – қарз олиш асосидаги ижара муносабатларининг алоҳида тоифасида ифодаланувчи ўзаро боғлиқ иқтисодий-ҳуқуқий, молия-кредит муносабатлари мажмуасидан иборат.

М

Макромолия – давлат, мамлакат миқёсидаги молия алоқаларидан иборат.

Маълумотлар базаси – тартиблашнинг умумий тамойиллари кўзда тутилган ҳолда аниқ қонун-қоидалар асосида тузилган ҳамда ҳимоя қилинадиган ва сақланадиган маълумотлар йиғиндиси.

Молиялаштириш лимити – жорий молия йили мобайнида ажратиладиган пул маблағларининг чегараси.

Молиявий транзакция – маблағларнинг электрон кўринишдаги харакати.

Молиявий ҳисоботни тайёрлаш – ўз вақтида ғазна ахборот тизимига киритилган, бюджет ташкилотларига етказилган товарлар ва хизматлар ҳажмини тасдиқловчи ҳужжатлар, тўлов ҳужжатлари ва ҳудудий ғазна бўлимларига топширилган бюджет ташкилотларининг ойлик ҳисоботлари асосида барча ҳудудий ғазна бўлимлари маҳаллий бюджетларни бошқариш учун ва уларнинг ижросини назорат қилиш учун керакли ҳисоботларни марказий ғазначиликда ўрнатилган махсус компьютер дастури орқали тезда умумлаштириш.

Мониторинг – фуқароларга атроф-муҳитда нохуш ўзгаришлар бўлиши тўғрисида ўз вақтида ахборот бериш ва бошқариш. Бюджет амалиётида мониторинг ўтказиш – бюджетдан ажратилган пул маблағлари ишлатилишининг охирига босқичигача назорат қилиш.

Мол-мулк – эғалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш предметлари бўла оладиган моддий объектлар, шу жумладан пул маблағлари ва қимматли қоғозлар ҳамда номоддий объектлар. Объектларни мол-мулк жумласига киритиш фуқаролик конун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Мулкий даромадлар – (жисмоний шахсларнинг) таркибига фоизлар, дивидендлар, мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромадлар, жисмоний шахсларга хусусий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мол-мулкни реализация қилишдан олинган даромадлар, саноат мулки объектларига берилган патент (лицензия) сотилган тақдирда, патент (лицензия) эғаси бўлган жисмоний шахс сотишдан олган даромад, роялти, қимматли қоғозларни реализация қилишдан тушган даромадлар ва юридик шахсларнинг устав фондидаги (устав капиталидаги) улушини (пайини) реализация қилишдан олинган даромадлар, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлаганидан кейин хусусий қорхона мулкдори ҳамда фермер хўжалиги бошлиғи, хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус ихтиёрида қоладиган фойда суммаси киради.

Молиявий ижара – мол-мулкни шартнома асосида эғалик қилиш ва фойдаланишга ўн икки ойдан ортиқ муддатга топширишда вужудга келадиган ҳамда қуйидаги талаблардан бирига жавоб берадиган ижара муносабатлари: молиявий ижара шартномасининг муддати тугагач, молиявий ижара объекти ижара олувчининг мулкига ўтса; молиявий ижара шартномасининг муддати молиявий ижара объекти хизмат муддатининг 80 фоизидан ортиқ бўлса ёки молиявий ижара объектининг молиявий ижара шартномаси тугаганидан кейинги қолдиқ қиймати унинг бошланғич қийматининг 20 фоизидан кам бўлса; молиявий ижара шартномасининг муддати тугагач, ижарага олувчи молиявий ижара объектини шу ҳуқуқни амалга ошириш санасидаги бозор қийматидан паст нарх бўйича сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлса; молиявий ижара шартномасининг амал қилиши даврида ижара тўловларининг жорий дисконтланган қиймати молиявий ижара объектининг узоқ муддатли ижарага

топшириш пайтидаги жорий қийматининг 90 фоизидан ошиб кетса. Жорий дисконтланган қиймат бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

О

Операция кунн – молия-кредит ташкилотлари иш кунининг бир қисми ёки миқозларга хизмат кўрсатиш ва миқозлар билан ишлаш вақти.

Операция куннда даромадларни ҳисобга олиш – ғазначилик органларидаги маълум лавозимдаги ходимларнинг давлат бюджети маблағларини ҳисоблаш, тақсимлаш, ўтказиш ва ҳисобини юритишдан иборат аниқ ҳаракатдан иборат фаолияти.

Оператив ижара – молиявий ижара шартномаси бўлмаган мулкый ижара (ижарага бериш) шартномаси асосида мол-мулкни вақтинча эгаллик қилиш ва фойдаланишга бериш.

П

Протекционизм – импортга қарши сиёсат бўлиб, юқори бож ҳақи белгилаш, маълум товарлар импортини тақиқлаш ва унинг стандартларини киритишда ўз аксини топади. Протекционизм миллий ишлаб чиқаришни ташқи рақобатдан ҳимоя қилишга қаратилган.

Р

Республика бюджети – Давлат бюджетининг умумдавлат тусидаги тадбирларини молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йўлида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Ревальвация – лотинча сўздан олинган бўлиб, қадрини ошириш маъносини англатади, миллий валютани чет эл валюталарига ёки халқаро ҳисоб-китоб пул бирликларига нисбатан қадрини ошириш.

Реквизит – ифода этиладиган объектнинг аниқ белгиларини кўрсатадиган ҳужжатнинг ажралмас элементи.

Резидент– Ўзбекистон Республикасида давлат рўйхатидан ўтган юридик шахс. Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган ёки жорий солиқ даврида яқунланаётган ҳар қандай кетма-кетликдаги ўн икки ойлик давр ичида жами бир юз саксон уч кун ва ундан ортиқ муддат Ўзбекистон Республикасида турган жисмоний шахс.

Реализация қилиш – сотиш, айирбошлаш, бегараз бериш мақсадида товарларни жўнатиш (топшириш), ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш, шунингдек, гаровга қўйилган товарларга бўлган мулк ҳуқуқини гаровга қўювчи томонидан гаровга олувчига топшириш. Ҳисобварақ-фактуралар, ишлар бажарилганлиги ёки хизматлар кўрсатилганлиги тўғрисидаги далолатномалар, товарлар жўнатилганлигини (топширилганлигини), ишлар бажарилганлигини, хизматлар кўрсатилганлигини тасдиқловчи қитанциялар, чеклар ва бошқа ҳужжатлар реализация қилинганини тасдиқловчи ҳужжатлар.

Роялти – куйидагилар учун ҳар қандай турдаги тўловлар: фан, адабиёт ва санъат асарларидан, шу жумладан электрон-ҳисоблаш машиналари учун дастурлар, аудиовизуал асарлардан ҳамда турдош ҳуқуқлар объектларидан, ижролар ва фонограммалардан фойдаланганлик ёхуд улардан фойдаланиш ҳуқуқини берганлик учун; саноат мулки объектига, савдо маркасига, дизайн ёки моделга, режага, махфий формула ёки жараёнга бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи патентдан (гувоҳномадан) ёхуд саноат, тижорат ёки илмий тажрибага тааллуқли ахборотдан (ноу-хаудан) фойдаланганлик учун.

С

Свифт – халқаро битимлар учун муҳим коммуникация тармоғи. Свифт – хорижий валюта бозоридаги битимлар, тўловларни тасдиқлаш ва қимматбаҳо қоғозлар, халқаро савдо ҳужжатлари ва бошқа молиявий ахборотлар тўғрисидаги маълумотларни узатиш бўйича чегараланмаган имкониятларга эга бўлган тизимдир.

Солиқ оғирлиги – тўловчининг ҳамма солиқлар ва йиғимлар йиғиндисини бюджетга тўлаши. Солиқ оғирлиги фойдага ёки жами даромадга нисбатан олинади. Бюджетга тўланган ҳамма солиқ ва йиғимларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи ҳам солиқ оғирлигини ифодалайди.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг элементлари – солиқ солиш объекти, солиқ солинадиган база, ставка, ҳисоблаб чиқариш тартиби, солиқ даври, солиқ ҳисоботини тақдим этиш тартиби, тўлаш тартибидан иборат.

Солиққа тортиш тизими – конун чиқарувчи идоралар томонидан белгиланган ва ижрочи идоралар томонидан ундириладиган солиқларнинг ташкил этиш усуллари, элементлари ва тамойиллари йиғиндисига айтилади.

Солиққа тортишнинг тенглиги – солиқ тўловчилар солиқларни ўз имкониятларига, яъни уларнинг давлат ёрдамида олинган даромадларига боғлиқ ҳолда тўлаши лозим. Бошқача қилиб айтганда, имкониятлардан келиб чиқиб, солиқ тўлаши керак.

Солиққа тортишнинг мақбуллиги – тўловчининг муддатлари, тури ва суммалари ҳар бир кишига, яъни ҳам солиқ тўловчиларга, ҳам солиқ олувчиларга тушунарли бўлиши керак.

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби — солиқ солишнинг айрим тоифадаги солиқ тўловчилар учун белгиланадиган ҳамда айрим турдаги солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг, шунингдек, улар юзасидан солиқ ҳисоботини тақдим этишнинг махсус қондалари қўлланилишини назарда тутувчи алоҳида тартиби.

Солиқ механизми – солиққа тортиш билан боғлиқ бўлган солиқларни ташкил қилишнинг барча элементлари, усуллар ва тамойиллар йиғиндисини тушунилади. Бундай элементларга солиқ объекти, субъекти, манбаи, ставкаси, тўлов муддатлари, солиқ ҳуқуқи ва ҳужжатлари киради.

Солиқ сиёсати – давлатнинг солиқ соҳасидаги барча тадбирларини режалаштириш, конун, фармон ва қарорлар ижросини таъминлаш ҳамда уни ташкил қилишдаги ишлаб чиқилган чоратадбирлар йиғиндисини.

Солиқ ҳуқуқи – солиқларни белгилаш, амалга ошириш, ундириш ва улар билан боғлиқ бўлган ихтисослашган махсус давлат назоратини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган иқтисодий-ҳуқуқий муносабатлар мажмуи.

Савдо фаолияти – қайта сотиш мақсадида олинган товарларни сотишга доир фаолият.

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби – солиқ солишнинг айрим тоифадаги солиқ тўловчилар учун белгиланадиган ҳамда айрим турдаги солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг, шунингдек, улар юзасидан солиқ ҳисоботини тақдим этишнинг махсус қоидалари қўлланилишини назарда тутувчи алоҳида тартиби.

Солиқ қарзи – солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарз суммаси, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига белгиланган муддатда тўланмаган молиявий санкциялар.

Соф тушум – товарлар (ишлар, хизматлар) нархида ҳисобга олинадиган қўшилган қиймат солиғини ва акциз солиғи суммаларини киритмаган ҳолда товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинган тушум.

Соф фойда – солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан кейин юридик шахс ихтиёрида қоладиган фойда.

Ставка – солиқ солинадиган базанинг ўлчов бирлигига нисбатан ҳисобланадиган фойдалардаги ёки мутлақ суммадаги миқдорни ифодалайди. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг ставкалари Солиқ кодексига назарда тутилган бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан белгиланади.

Т

Тартибга солувчи солиқлар – бюджет даражасига қараб ажратмалар миқдори белгиланадиган барча турдаги солиқли даромадлар.

Ташқи маблағларни жалб қилиш – давлат томонидан активларни хориж манбаларидан – чет эл давлатларидан, норезидент юридик шахслардан ва халқаро ташкилотлардан жалб этиш ва бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини – қарзларини тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари йиғиндисининг юзага келиши.

Тўлов тошириқномаси – муассасанинг бошқа шахснинг хи-собракамига пул ўтказиши кўрсатиладиган ва ушбу муассасага хизмат кўрсатадиган банкка берган топшириғи мазмунига кўра тайёрланган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Таннарх – маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатишда фойдаланиладиган моддий ресурсларнинг, асосий фондларнинг, меҳнат ресурсларининг, шунингдек, товарлар ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш жараёнини амалга ошириш учун зарур бўлган бошқа турдаги харажатларнинг қиймат баҳоси. Таннарх бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

Товар обороти – муайян давр ичида савдо фаолиятини амалга ошириш чоғида товарларни сотишдан олинган (олиниши лозим бўлган), пулда ифодаланган маблағлар.

Товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинган тушум – реализация қилинган товарлар (ишлар, хизматлар) учун олинган (олиниши лозим бўлган) маблағлар суммаси, шу жумладан реализация қилинган товарлар (ишлар, хизматлар) учун ҳақ тўлаш ёки қарзни узиш ҳисобига тушадиган мол-мулк қиймати.

Товарларни экспорт қилиш – Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудидан товарларни, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, қайта олиб кириш мажбуриятисиз олиб чиқиш.

Тўлов манбаи – солиқ тўловчига тўловларни амалга оширувчи юридик шахс.

У

Умидсиз қарз – суд қарорига биноан мажбуриятларнинг тугатилиши, қарздорнинг банкротлиги, тугатилиши ёки вафот этиши оқибатида ёхуд даъво қилиш муддати ўтиши оқибатида узиш мумкин бўлмаган қарз.

Ф

Фавкулотда ҳолатлар — тарафларнинг хоҳиш-иродаси ва ҳаракатларига боғлиқ бўлмаган, табиат ҳодисалари (зилзила, кўчкилар, бўрон, қурғоқчилик ва бошқалар), бошқа табиий офатлар ёки ижтимоий-иқтисодий вазиятлар (уруш ҳолати, қамал ҳолати, давлат манфаатларини кўзлаб импортни ҳамда экспортни тақиқлаш ва бошқалар) келтириб чиқарган муайян шароитлардаги фавкулотда, олдини олиб бўлмайдиган ва қутилмаган ҳолатлар бўлиб, қабул қилинган мажбуриятлар шулар туфайли бажарила олмайди.

Фискал сиёсат – давлат харажатлари ва солиққа тортиш бўйича чора-тадбирлар кўриш орқали мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ечишга қаратилган сиёсат. Фискал сиёсатнинг энг асосий вазифаси – иқтисодий-ижтимоий сиёсатни амалга ошириш учун давлат пуд фондларини марказлашган тарзда ташкил этиш ва ишлатиш орқали иқтисодий барқарорликни таъминлаш.

Фондлар – ҳар қандай турдаги қарз талабларидан олинган даромад, шу жумладан облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар, шунингдек, депозит қўйилмалар ва бошқа қарз мажбуриятларидан олинган даромад.

Х

Халқаро ҳисоб-китоблар – турли мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар натижасида юзага келадиган пуллик талаблар ҳамда мажбуриятлар юзасидан тўловларни амалга ошириш тизими. Ҳозирги кунда мамлакатларнинг юридик ва жисмоний шахслари томонидан кенг халқаро ҳисоб-китобларнинг турли шакллари қўлланилади.

Хориждан маблағ жалб қилиш – Ўзбекистон Республикаси ёки унинг резиденти томонидан хорижий давлатлар ёки норезидентлар активларининг (кредитлар, заёмлар ва бошқалар) мазкур хорижий давлатга ёки норезидентга

ёхуд уларнинг талабига кўра учинчи шахсга шартлашилган даврда адекват активларни, жумладан, активлардан фойдаланганлик учун тўловларни тақдим этиш мажбуриятини ўз зиммасига олган ҳолда жалб этилиши.

Хусусийлаштириш – давлатга қарашли мулкнинг фуқаролар ва юридик шахсларга хусусий мулк шаклида берилиши.

Ш

Шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақами – фуқароларнинг Халқ банкидаги эгаси ёзилган шахсий ҳисобрақами бўлиб, бадал киритувчиларнинг жамғариб бориладиган пенсия бадаллари ва шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларидаги маблағларга ҳисоблаб қўшилган фоизлар ана шу ҳисобрақамга келиб тушади ва унда ҳисобга олинади.

Шахсий ҳисобрақам – корхоналарнинг ҳисоб-китоб операциялари кўрсатишга мўлжалланган алоҳида таъминотчилар, сотувчилар ва жавобгар шахслар билан, шунингдек, кредит муассасаларининг миқозлар, молиявий органлар ва солиқ тўловчилар билан аналитик ҳисоб-китоб юритиш бўйича ҳисобрақами.

Э

Электрон офис – ташкилотлар ва муассасаларда автоматлаштирилган офис фаолияти тизими.

Электрон почта – электрон ҳужжатларни масофага узатиш шакли.

Электрон ҳужжатларнинг айланиши – автоматлаштирилган ахборот тизимида электрон ҳужжатларнинг шакллантирилиши ва узатилишини ташкил қилиш схемаси.

Эмиссия – пуллари ва қимматли қоғозларни муомалага чиқариш.

Эмитентлар – қимматли қоғозларни чиқарадиган ва молия ресурсларини жалб қиладиган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Ю

Юридик шахс – деб ўзининг ихтиёрида, қаромоғида, фойдаланишида мулкка эга бўлган, ўзининг мажбуриятларини шу мулк билан қайтара оладиган, бухгалтерия баланси ва банкда ҳисобрақамига эга бўлган шахсларга айтилади. Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетига тўланадиган солиқ ва йигимларнинг ҳал қилувчи қисмини юридик шахс солиқлари ҳамда бошқа тўловлари ташкил этади. Статистика органларида уларнинг ўз фаолият кодлари кўрсатилади.

Ютуқ – лотереялар, ўйинлар, танловлар, мусобақалар (олимпиадалар), фестиваллар ва шу каби бошқа тадбирларда олинган, натура ҳолида ёки пулда ифодаланган тўловлар, совринлар ва бошқа даромадлар.

Я

Ягона касса тамойили – бюджет даромадларининг барча тушумини, бюджет тақчиллиги манбаларини жалб этиш, молиялаштириш ва бюджетнинг ягона ҳисобрақамидан барча харажатларни амалга оширишни кўзда тутати.

Ягона ғазна ҳисобрақами – Ҳазначилик томонидан бошқариладиган махсус банк ҳисобрақами бўлиб, бу ҳисобрақамга Давлат бюджети маблағлари

ва бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари киритилади. Ягона ғазна ҳисобрақамидан Давлат бюджети маблағларида назарда тутилган юридик ва жисмоний шахсларнинг харажатлари тўланади, шунингдек, давлат мақсадли жамғармаларининг харажатлари амалга оширилади.

Ягона ер солигини тўловчилар – қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар), фермер хўжаликлари, агрофирмалар, бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи бюджетга солиқ тўловчилар ҳисобланади.

Ў

Ўзбекистон Республикаси солиқ тўловчиларининг ягона реестри – солиқ тўловчиларга оид давлат маълумотлар базаси тизими.

Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси – Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудининг чегаралари, эркин божхона зоналари ва эркин омборлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси – солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни белгилаш, жорий этиш, ҳисоблаб чиқариш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига ва давлат мақсадли жамғармаларига тўлаш билан боғлиқ муносабатларни, шунингдек, солиқ мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади.

Қ

Қайта ишлашга берилган хом ашё ва материаллар – буюртмачига тегишли хом ашё ва материаллар бўлиб, буюртмачи уларни маҳсулот ишлаб чиқариш учун бошқа шахсга саноат асосида қайта ишлашга беради ва тузилган шартномага мувофиқ маҳсулот кейинчалик буюртмачига қайтарилади.

Қарзли молиялаштириш – давлат томонидан олинаётган қарзлар – бу давлат харажатларини молиялаштириш учун зарур бўлган пул маблағларини молия бозорларидан қарз олиш йўли билан маблағ жалб қилишдаги давлат фаолияти. Асосан, давлат қарзлари иккита вазифани бажаради: фискал-давлат ғазнасига пул маблағларини жалб қилиш ва иқтисодий ривожлантиришни рағбатлантириш.

Қарз олувчи – хориждан маблағ жалб қилган ёхуд хориждан маблағ жалб қилиш ниятини хужжат билан тасдиқлаган Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўрувчи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки резидент.

Ғ

Ғазначилик – давлат бюджети ижросини таъминлашнинг бир шакли бўлиб, унда махсус идора давлат солиқлари йиғимини ва улардан фойдаланишни таъминлайди, маблағлар устидан назоратни амалга оширади, шунингдек, давлат ташқи ва ички қарзларини бошқаради ҳамда бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари пул оқимлари мониторингини олиб боради.

Ғазна мажбуриятлари – давлат эмитети бўлган қимматли қоғозлар ёки унинг охириги эғасига маълум белгиланган шартлар асосида номинал суммаси ва фойзаларни тўлаш бўйича давлат мажбуриятлари.

Ҳ

Ҳимояланган моддалар – иш ҳақи ва унга тенглаштириладиган тўловларга – нафақалар, пенсиялар, стипендиялар, моддий ёрдамлар ва бошқа ижтимоий ҳимояга йўналтирилган молиявий маблағлар.

Ҳисоб палатаси – мустақил орган сифатида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар ижроси, давлат активлари ва пасивларининг ҳолати ҳамда ҳаракати, олтин-валюта захиралари ва ташқи қарзларни бошқариш ҳамда тасарруф этиш мониторинги ва давлат назоратини амалга оширади.

Ҳужжатлар айланиши – ҳужжалик операцияларини расмийлаштириш ва ҳисоб-китоб маълумотларини ишлашда ҳужжатларнинг белгиланган кетма-кетликда ўтиши.

Ҳужжат билан тасдиқланган харажатлар — операция санасини, суммасини, хусусиятини аниқлаш ва унинг иштирокчиларини идентификация қилиш имконини берадиган ҳужжатлар билан тасдиқланган харажатлар.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Ўзбекистон Республикаси Қонуллари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”. 2008.

✓ 2. Ўзбекистон Республикасининг «Солиқ кодексини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қонуни. 2007 йил 25 декабрь.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ғазна ижроси. Меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Т.: 2007.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ғазна ижроси. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Т.: 2007.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарорлари

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 594-сон Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макрониктисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1024-сон Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макрониктисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1245-сон Қарори.

✓ 8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 24 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макрониктисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1449-сон Қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари

9. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ғазна ижроси. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007.

10. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг ҳудудий ғазна бўлинмаларининг Низомини тасдиқлаш тўғрисида»ги 77-сон буйруғи.

11. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг “Давлат бюджетининг газна ижроси Қоидаларини тасдиқлаш ҳақида”ги 2007-сон буйруғи. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2009 йил 16 сентябрда рўйхатдан ўтказилган. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2009.

✓ 12. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2010 йил 20 августдаги “Ўзбекистон Республикаси бюджет таснифини қўллаш бўйича йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида”ги 65- сон буйруғи.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

✓ 13. Каримов И.А. Халқимиз фаровонлигининг барқарор ўсишини таъминлаш-устувор вазифа. // Халқ сўзи. 2001 йил 12 январь.

✓ 14. Каримов И.А. Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислоҳотлар йўлидан изчил бориш – асосий вазифамиз. –Т.: “Ўзбекистон”. 2004.

✓ 15. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: “Ўзбекистон”. 1995.

16. Каримов И. А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. – Т.: “Ўзбекистон” 2005.

17. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005.

18. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-Т. –Т.: “Ўзбекистон” 2008.

19. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: “Ўзбекистон”. 2009.

✓ 20. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Т.: “Ўзбекистон”, 2009.

21. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш-бизнинг олий мақсадимиз. 17-Т –Т.: “Ўзбекистон”. 2009.

22. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: “Ўзбекистон”. 2010.

23. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: “Ўзбекистон”. 2010.

24. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: “Ўзбекистон”. 2011.

V. Махсус адабиётлар ва илмий мақолалар

25. Акперов И.Г., Коноплева И.А., Головач С.П. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации. – М.: “Финансы и статистика”. 2002.

26. Аbruев У. Таъминотчи, бюджет ташкилоти ва газначилик: давлат харидларини амалга ошириш жараёнидаги ўзаро муносабатлар. // Солиқ солиш ва бухгалтерия хисоби. 2008. 10- сон.

✓ 27. Аллаёров Ш., Авазхўжаев С. Давлат бюджети самарали ижросини таъминлаш: муаммо ва ечимлар. \ “Молия”. 2009. 1-сон.

28. Адизов А. Ғазначилиқда солиқларнинг фискал функциясининг намоён бўлишида ахборот технологияларинг қўллаш. // “Молия”. 2009.

29. Ахмеджонов А. Амерка Қўшма штатларининг федерал бюджет тизими: шакллантириш, мувофиқлаштириш ва ижро этиш тамойиллари. Дарслик. “Фан”. 2004.

30. Абдуллаева З. Давлат бюджети ғазна ижросини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари. “Молия”. 2010. 1-сон.

31. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник. ЮНИТИ.

✓ 32. Бурханов У. Давлат хариди. Ўқув қўлланма Т.: Infocom uz listm. 2010. 160. бет

✓ 33. Ваҳобов А., Бурхонов У., Жумаев Н. Чет мамлакатлар молияси. Дарслик. “Янги аср авлоди”. 2003.

34. Ваҳобов А., Бурхонов. У., “Жумаев Н. Дарслик. Халқаро молия муносабатлари. – Т.: “Шарқ”. 2003.

✓ 35. Ваҳобов А., Қосимова Г. Давлат молиясини бошқариш. Ўқув қўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”. 2008.

36. Ваҳобов А., Жўраев А. Солиқлар ва солиққа тортиш. Дарслик. – Т.: “Шарқ”. 2009.

37. Ваҳобов А., Срождидинова З. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети. Ўқув қўлланма. – Т.: “Молия”. 2007.

✓ 38. Ваҳобов А., Маликов Т. Молия: умумназарий масалалар. Ўқув қўлланма. – Т.: “Иқтисод ва молия”. 2008.

39. Дьяконова М.Л., Ковалёва Т.М. Финансы и кредит. Учебник. – М.: КНОРУС. 2008.

40. Дроздов О.И. Совершенствование механизма кассового исполнения бюджета. // – М.: Финансы. 2007. № 8.

41. Ефимова Е.П. О правообеспечении повышение эффективности государственного финансового контроля. // Российский экономический журнал. – 2000. №10.

42. Жамалов Х., Алиев С., Бюджетная система. – Т.: Издательский дом “Тасвир”. 2008.

43. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования.-2 изд. –М.: Дело ЛТД, 2001.
44. Жамолов Х., Хакимова Ш. Взаимодействие звеньев бюджетной сиситемы в условиях либерализации экономики. // Экономический вестник Узбекистана. 2001. №6.
45. Жўраев А., Тошматов Ш., Абдурахмонов О. Солиқлар ва солиққа тортиш. «NORMA». Ўқув кўлланма. 2009.
46. Избосаров Б. Харажатлар самарадорлигини оширишда молиявий назоратнинг роли. // “Молия”. 2009 1-сон.
47. Иванова Н.Г., Маковник Т.Д. Казначейская система исполнения бюджетов. -СПБ: Пе-тер, 2001. –С 251.
48. Кильберг В.Г.Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджетининг фазначилик ижросини жорий этиш. // Солиқ солиш ва бухгалтерия хисоби. 2006. 5-сон.
49. Мысляева И.И. Государственный и муниципальные финансы: Учебник. – М.: ИНФРА-М. 2003 г.,
50. Маликов Т.С., Ҳайдаров Ҳ.Н. Давлат бюджети. Ўқув кўлланма. –Т.: “ИQTISOD-MOLIYA” 2007.
51. Маликов Т.С., Ҳайдаров Ҳ.Н. Молия: умумдавлат молияси. Ўқув кўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”. 2009.
52. Маликов Т.С., Ҳайдаров Х.Н. Бюджет даромадлари ва харажатлари. Ўқув кўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”. 2007.
53. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. Монография. – Т.: “Академия”, 2002.
54. Мещерякова О. Налоговые системы развитых стран мира. Учебное пособие. Справочник. – М.: 2002.
55. Максимова Н.С. О реформировании межбюджетных отношений в Российской Федерации. //Финансы. 2008. №6.
56. Муминов Н., Сугирбоев Б. Совершенствование нормативно-правовой базы по казначейскому исполнению государственного бюджета Республика Узбекистан. – Т.: “Иқтисод ва молия”. 2009. 1-сон.
57. Нурмухамедова Б., Кабирова Н. Финансы. – Т.: Издательский дом “Тасвир”, 2008.
58. Рой О.М. Система государственного и муниципального управления. Учебное пособие. Питер. 2004.
- 59.Райзберг А., Лозовский Л, Стародубцева Е. Современный экономический словарь.
- 60.Романенков А.И. Федеральное казначейство и бюджетная реформа. Псков: Псковский педагогический институт им. С. М. Кирова. 2000.
- 61.Практика государственного управления во Франции: Государственное Казначейства. Сборник документов Франко-Российского сотрудничества №8.
62. Поляк Г.Б. Финансы. Учебник. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2008.

63. Поляк Г.Б “Бюджетная система Российской Федерации.. ЮНИТИ. – М.: 2001.
64. Седова М.Л. Казначейская система исполнения бюджета. Учебное-методическое пособие для студентов экономических направлений и специальностей ВУЗов. – М.: Финансовая Академия при правительстве РФ. 2004.
65. Принципы организации казначейского исполнения Государственного бюджета Республики Узбекистан. Под. ред. Дж. Кучкарова. – Т.: “Мир экономики и права”. 2005.
66. Остонакулов М. Бюджет ҳисоби ва бюджет ижросининг назорати. –Т.: “Молия”. 2005.
67. Остонакулов М., Сугирбаев Б. Ғазначилик органларида маҳаллий бюджетлар газна ижросининг бухгалтерия ҳисоби. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”. 2008.
68. Тажибаева К. Роль и значение местных бюджетов в бюджетной системе. // “Молия”. 2010 2-сон.
69. Эрдонов А. Конунчилик иктисодий ислохотларнинг асоси. // Бозор, пул ва кредит. Тошкент. 2009. 1-сон.
70. Эшназаров Т. Ғазначилик тизими муносабатлари. Монография. – Т.: “Фан”. 2008.
71. Эшназаров Т. Ғазначиликнинг Ягона ҳисобварағи: назария ва амалиёт. // “Молия”. 2009 йил. 1-сон.
72. Хайдаров М., Сувоққулов А., Нурматов Б., Сугирбаев Б. Давлат бюджети ижросининг ғазначилик тизими. Ўқув кўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”. 2010.
73. Ходиев Б. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иктисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишни йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув кўлланма. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2009.
74. Ходиев Б. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанимиз таракқиети ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Т.: “Иқтисодиёт”. - 2010.
75. Христенко В.Б. Межбюджетные отношения и управление региональными финансами: опыт, проблемы, перспективы. – М.: “Дело”. 2002.
76. Шаакрамов К.К., Қосимова Г.А. Ғазначилик тизими шароитида маҳаллий бюджет маблағлари самарадорлигини ошириш муаммолари // Биржа эксперт. 2011, 4.
- ✓ 77. Қосимова Г. Маҳаллий бюджетларни тузиш ва ижросини таъминлаш. Ўқув кўлланма. – Т.: “Фан ва технологиялар”. 2007.
78. Қосимова Г. Давлат бюджети ижросининг ғазначилик тизими. Ўқув кўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008.

79. Қосимова Г.А. Ғазначилик тизимини жорий этишда хорижий тажрибалар // Бозор, пул ва кредит. 2003. №3.
80. Қосимова Г. А. Ғазначилик фаолияти механизмини ташкил қилиш. Ўқув-услубий қўлланма. Молия. – Т.: 2010.
81. Қосимова Г. Ижтимоий-маданий соҳаларни ривожлантиришда бюджет сиёсати. Молия. Монография. – Т.: 2004.
82. Қосимова Г. Бюджетдан ташқари фондлар. Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”. 2007.
83. Қосимова Г. Ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари. Монография. “Иқтисод-молия”. – Т.: 2008.
84. Қосимова Г.А., Каримова З.Х. Бюджетдан ташқари фондлар. Ўқув қўлланма. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”. 2009.
85. Қўчқоров Т.С. Ўзбекистонда миллий ғазначилик ахборот тизимини шакллантириш одимлари. \ “Иқтисод ва молия”. Тошкент. 2009. №1.
86. Қўчқоров Т., Хайдаров М. Давлат бюджети ғазна ижросининг ахборот тизими. Ўқув қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”. 2010.
87. Қосимова Г.А. Ижтимоий соҳаларда бюджет маблағларидан самарали фойдаланишга давлат харидининг ахамияти. “Молия”. 2011. 1-сон 23–28-бет

VI. Илмий-амалий анжуман материаллари ва статистик тўпламлар.

88. Ашрафхонов Б.Б. Современное состояние и перспективы развития государственных финансов в Республике Узбекистан. «Актуальные аспекты современного состояния и перспектив развития государственных финансов». Международная научно-практическая конференция. Ташкент. 2008. 2 апреля.
89. Вахабов А.В. Современные проблемы согласования межбюджетных отношений в Республике Узбекистан. Давлат молиясининг ҳозирги замон долзарб масалалари ва ривожлантириш перспективалари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент. 2008 йил.
90. Исломулов А., Абдухақимова С. Давлат бюджетининг ғазна ижросини ташкил қилиш. Бюджет ижросига ғазначилик тизимини жорий этишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжуман тезислар тўплами. Тошкент. Тошкент молия институти. 2011 йил. 9 апрель.
91. Кучқаров Т.С. Килберг В.Г. О необходимости совершенствования системы сбора налогов и пошлин при казначейской системе. Давлат молиясини ислох этишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент. «IQTISOD-MOLIYA». 2010 йил. 18 июнь.
92. Пардаев У. Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджети ғазна ижросини такомиллаштиришда Канада тажрибасидан фойдаланиш йўналишлари. Давлат молиясини ислох этишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Ташкент. 2009. 2 декабрь.

93. Узоқов Н., Эркаева Г. Бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш-минтақа ривожининг асоси. Давлат молиясини ислоҳ этишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент. 2009. 2 декабрь.

94. Статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. Т.: “Ўзбекистон”. 2011.

95. Срождидинова З. Межбюджетных отоношения: современное состояние и пути развития. Давлат молиясининг ҳозирги замон долзарб масалалари ва ривожлантириш перспективалари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент. 2008 йил.

96. Шаакрамов К.К., Қосимова Г.А., Камолов К.Ю. Маҳаллий бюджетларнинг маблағлари самарадорлигини ошириш йўллари. Бюджет ижросига Ғазначилик тизимини жорий этишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжуман тезислар тўплами –Т.: Тошкент молия институти. 2011 йил 9-апрель.

97. Ҳақимов С. Ғазначилик шароитида давлат бюджетининг даромадлари ижросидаги муаммолар. Давлат молиясини ислоҳ этишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент. «IQTISOD-MOLIYA». 2010 йил. 18 июнь.

98. Қувонов Ш. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида бюджет даромадларини шакллантириш механизмини такомиллаштириш. Республика илмий-амалий анжуман тезислар тўплами. Тошкент. Тошкент молия институти. 2011 йил. 9 апрель.

99. Ali Hashim Bair Allan. Treasure reference model. Word Bank & IMF. March. 2001. Page -120.

100. A.Premchand “GOVERNMENT BUDGETING AND EXPENDITURE CONTROLS” (INTERNATIONAL MONETARY FUND) Washington, D.C.-2003. Page -274.

101. “Understanding the Japanese Budget” (Budget bureau of MOF) - 2006. Ministry of Finance of JAPAN, August -2006. Page -197.

VII. «Internet» сайти маълумотлари

www.mf.uz

www.gov.uz

www.treasury.uz

www.undp.uz

www.stat.uz

www.lex.uz

www.japantoday.ru

www.budget.ru

Мундарижа

КИРИШ.....	3
------------	---

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1-БОБ. «МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ

1.1. Бюджет тизимида маҳаллий бюджетларнинг ўрни ва аҳамияти.....	5
1.2. «Маҳаллий бюджетлар» фанининг мақсади, предмети ва вазифалари.....	10
1.3. «Маҳаллий бюджетлар» фанининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги.....	12

I 2-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

2.1. Маҳаллий бюджетларнинг иқтисодий-ижтимоий моҳияти.....	14
2.2. Маҳаллий бюджетларнинг асосий вазифалари.....	16
2.3. Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда маҳаллий бюджетларнинг роли.....	18
2.4. Маҳаллий бюджетларнинг таркибий тузилиши.....	21

3-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

3.1. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида маҳаллий ҳокимият органларининг фаолияти.....	24
3.2. Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқ ва вазифаларининг белгиланиши.....	27
3.3. Маҳаллий бюджетларни бошқаришда Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунининг аҳамияти.....	32

4-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИ БОШҚАРИШ ВА ТУЗИШ ТАРТИБИ

4.1. Маҳаллий бюджетларни бошқариш.....	36
4.2. Маҳаллий бюджетлар фаолиятининг тамойиллари.....	38
4.3. Маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари лойиҳаларини ишлаб чиқиш тартиби.....	41
4.4. Маҳаллий бюджетларни бошқаришда молия ва фазначилик органларининг роли.....	42

5-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

5.1. Маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари лойиҳаларини тайёрлаш ҳамда кўриб чиқиш босқичлари.....	47
5.2. Хорижий мамлакатларда бюджет лойиҳасини тузиш жараёнлари.....	52
5.3. Маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисида ҳисоботларни тайёрлаш.....	53

6-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИНИ БОШҚАРИШ

6.1. Маҳаллий бюджет даромадларининг аҳамияти.....	61
6.2. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш манбалари ва усуллари.....	64
6.3. Бюджет даромадларини шакллантиришда молия ва солиқ органларининг вазифалари.....	69
6.4. Хорижий мамлакатларда маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш тажрибалари.....	74

7-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ

7.1. Маҳаллий бюджет харажатларининг аҳамияти.....	78
7.2. Маҳаллий бюджет харажатларининг таркибий тузилиши.....	83
7.3. Маҳаллий бюджетда ижтимоий-маданий тадбир харажатлари.....	85
7.4. Маҳаллий бюджетлар ўртасида харажатлар мажбуриятларининг тақсимланиши.....	87

8-БОБ. БЮДЖЕТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

8.1. Бюджетлараро муносабатларнинг иқтисодий-ижтимоий мазмуни.....	91
8.2. Бюджетлараро муносабатларни амалга ошириш механизми.....	94
8.3. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда умумдавлат солиқларнинг аҳамияти.....	98
8.4. Бюджетлараро муносабатларни шакллантиришнинг хорижий тажрибалари.....	106

9-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ МОЛНИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ҲАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

9.1. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий барқарорлиги.....	112
9.2. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий имкониятлари.....	118
9.3. Худудларда маҳаллий бюджет даромадларини ошириш истикболлари.....	121
9.4. Худудларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини кенгайтириш йўллари.....	123

УЧИНЧИ БЎЛИМ

10-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА ҒАЗНАЧИЛИК ЭЛЕМЕНТЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ

10.1. Ғазначиликнинг ахборот тизими.....	129
10.2. Республика ва худудий Ғазначилик ҳисобрақамлари юритилиши.....	135
10.3. Ғазначилик тизимида бюджет таснифидан фойдаланиш.....	136

11-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРНИНГ ҒАЗНАЧИЛИК ИЖРОСИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

11.1. Маҳаллий бюджетларда ғазначилик фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари.....	144
11.2. Маҳаллий бюджетни ғазна ижросида нақд пул билан таъминлаш масалалари.....	149

11.3. Пластик карточкалар орқали ҳисоб-китобларни ривожлантириш.....	153
11.4. Бюджет ташкилотлари харажат сметаларини тузиш ва рўйхатга олиш.....	155

12-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА ТЎЛОВЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШ

12.1. Бюджет харажатлари ижросида юридик мажбуриятларнинг аҳамияти.....	161
12.2. Ҳазначилик органларида молиявий мажбуриятларни бошқариш.....	165
12.3. Ҳазначиликда нархлар мониторинги.....	168
12.4. Ҳазначилик тизимида тўлов интeгрозмини мустаҳкамлаш	173

13-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР ИЖРОСИДА МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ

13.1. Бюджет маблағларидан самарали фойдаланишда молиявий назоратнинг ўрни.....	179
13.2. Бюджет ижросида назоратни амалга ошириш усуллари.....	185
→ 13.3. Ҳазначиликда маҳаллий бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш... ..	191

14-БОБ. МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАРДА ҲАЗНАЧИЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

14.1. Ҳазначиликда давлат максадли жамғармалари ва ташкилотларнинг бюджетдан ташқари маблағларини бошқариш.....	197
14.2. Ҳазначиликда бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш.....	207
14.3. Ҳазначиликда маҳаллий бюджет даромадларини бошқариш услубиётини мукамаллаштириш.....	209

15-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ҲАЗНАЧИЛИК ТИЗИМИ ТАРАҚҚИЁТИ ИСТИҚБОЛЛАРИ

15.1. Ҳазначилик тизимида ички назорат тартиби.....	213
15.2. Ҳазначиликда дебитор ва кредитор қарздорликларни камаййтириш	218
15.3. Ҳазначиликда давлат хариди тизими.....	219
15.4. Хорижий мамлакатларда ғазначилик тизими тажрибалари.....	227

Глоссарий.....	233
----------------	-----

Фойдаланилган адабиётлар.....	249
-------------------------------	-----

Касимова Г. А.

Шаакрамов К. К.

Маҳаллий бюджетлар

Ўқув қўлланма

Мухаррир – А. Зиядов
Техник муҳаррир – Ё. Иноғомов
Компьютерда саҳифаловчилар – Р. Шарипов, Д. Абдурахманов

Босишга рухсат этилди 10.01.2012 й. Бичими 60x84^{1/16}.
«TimesNewRoman» ҳарфида терилди. Шартли б.т. 16.25. Нашр т. 15.4.
Адади 105. 29-сонли буюртма. Шартнома №-84

Оригинал-макет Банк-молия академиясининг нашриёт бўлимида
тайёрланди. Тошкент ш., Ҳ. Арипов, 16-уй.

«EXTREMUM PRESS» ХК босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Боғишамол, 57 б.